

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Кафедра політичних теорій

Кваліфікаційна наукова

праця на правах рукопису

ІВАНОВА АНАСТАСІЯ В'ЯЧЕСЛАВІВНА

УДК: 321:(316.647.5+316.645)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОЛІТИЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ІМПЕРАТИВ ПРОЦЕСУ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

(шифр і назва спеціальності)

Політичні науки

(галузь знань)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Іванова А. В.

Науковий керівник:

Кормич Людмила Іванівна, д. істор. наук, професор

Одеса 2019

АНОТАЦІЯ

Іванова А. В. Політична толерантність як імператив процесу забезпечення соціально-політичної стабільності. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук зі спеціальності 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2019.

В дисертаційній роботі представлений комплексний аналіз категорії толерантності в різні історичні періоди, визначені передумови та проблемні аспекти формування толерантності як політичного та політико-правового інституту, охарактеризована специфіка даного процесу в сучасній Україні.

Вибір теми обумовлений актуальністю дослідження моделей та механізмів соціально-політичної взаємодії та засад стабільного політичного процесу, а також теоретичними і практичними потребами окреслити сучасні проблеми суспільно-владних відносин, інституційних моделей політичної участі, політичного комунікативного дискурсу, універсальних і специфічних механізмів політичної інтеракції.

Враховуючи це, сформульовані мета і завдання, вирішення яких визначило наукову новизну дослідження. В дисертації з'ясовані місце і роль політичної толерантності як демократичного чинника, що забезпечує свободу та альтернативність політичного вибору та створює умови політичної стабільності. Привернуто увагу до проблеми формування засад інституту політичної толерантності в аспекті українських соціально-політичних трансформацій, а саме, реалізації європейського вектору розвитку. Виділені актуальні для української соціально-політичної системи умови впровадження та функціонування інституту політичної толерантності, враховуючи практичний досвід інших країн в сфері реалізації засад толерантності. Обґрунтовано, що багатofакторність та багатовекторність феномену толерантності створюють передумови аналізу даної проблематики на міждисциплінарному рівні з використанням комплексу методів дослідження. Окреслені наявні недоліки наукових розробок: по-перше, відсутність

універсального понятійного апарату толерантності; по-друге, суперечливий дихотомічний поділ дискурсивного значення толерантності як активної та конформної форми. Відзначено, що інститут політичної толерантності має особливе значення в умовах демократичного транзиту. Сучасне суспільство – це складна система організації, яка вимагає врегулювання різних політичних напрямлень в плюралістичній площині задля стабільного політичного розвитку. За таких умов процес демократизації політичної системи потребує впровадження інституту толерантності як стратегічного орієнтиру державної політики в різних сферах та на всіх рівнях.

Останнє обумовлює практичне значення проведеного дослідження, окремі положення та висновки і рекомендації якого були впроваджені в навчальний процес НУ “ОЮА”, зокрема, при викладанні курсів “Соціально-політичні процеси” та “Інтерація держави і громадянського суспільства”. Отримані результати можуть використовуватись державними чи недержавними інституціями при розробці планів розвитку, розрахованих на ефективні демократичні трансформації та інтеграцію України в європейський політичний простір.

В дисертації сформульовані ряд важливих в науковому та прикладному аспектах висновків. Так, проведений порівняльний аналіз фундаментальних підходів до визначення функціональної характеристики толерантності як дії та бездіяльності переконливо доводить, що перша форма забезпечує прийняття альтернативних політичних курсів, програм, ідей та концепцій; сприяє активній взаємодії, діалогу, правомірній політичній поведінці та інституційним формам політичної боротьби. Пасивна форма, яку деякі дослідники визначають негативною конформною моделлю політичної участі, яка передбачає пристосування до неприйняттого, в умовах перехідних суспільств залишається необхідною, коли активна толерантність неможлива, а відносини потребують врегулювання конфронтації через встановлення толерантної моделі, заснованої на формалізованому утриманні від прояву нетерпимості. Визначені основоположні категоріальні компоненти інституту політичної толерантності в контексті

демократичного співіснування сучасних суспільств. Запропоновані консенсусні парадигми творення соціально-політичної реальності в аспекті інституційно-процесуальних гарантій демократичних прав і свобод, політичного плюралізму, функціонування громадянського суспільства та громадської ініціативи, легітимності влади та інших атрибутивних ознак, що характеризують політичний процес та політичну стабільність. Обґрунтовано, що політичний плюралізм як основоположний принцип інституту толерантності, по-перше, представляє платформу політичних новацій та ініціатив, умову відкритості політичного процесу для нових учасників та, водночас, є механізмом розвитку дієвої політичної опозиції, альтернативності політичних курсів. Це також потенційно впливовий чинник ефективності влади. Аргументовано, що інститут толерантності попереджує стани застою політичних суб'єктів, забезпечує оновлення влади та стимулює розробку та реалізацію програм і концепцій розвитку держави. Відзначено, що політична толерантність як узгоджена система представництва інтересів різних політичних суб'єктів не позбавляє політику критерію суперництва, а навпаки, формує інституційні форми політичної боротьби та демократичні засади громадянської участі. Збереження позицій сторін визначено змістовною характеристикою політичної толерантності. Акцент робиться на інституціоналізації та раціоналізації форм політичної взаємодії та політичної конкуренції, які відтворюють принципові сторони толерантної політичної взаємодії суб'єктів та сприяють балансу соціально-політичних відносин. Доведено, що саме кризові стани політичної системи, які проявляються у кризах легітимності влади, політичних еліт, опозиції, громадянського суспільства, державних інституцій тощо, спричиняють явище політичної інтолерантності як на рівні соціальних відносин, так і на рівні державної влади, офіційних державних представників, політичних лідерів, партій, та інших суб'єктів політики. Охарактеризоване деструктивне явище політичного конформізму, що виражається у формі політичного нігілізму, абсентеїзму. Однак, також розглянуті концепції, які, за умов нестабільних станів, визначають дані феномени в якості конструктивних адаптивних моделей соціально-політичного

співіснування. Відзначена і така крайня форма як радикалізм, який проявляється у вигляді політичного фанатизму, фундаменталізму, екстремізму. Ці форми політичних деструкцій є результатом неузгодженості механізмів державно-політичної системи, що свідчить про слабкість моделі толерантної інтеракції. В українських соціально-політичних реаліях виявлена недостатня правова визначеність даних форм нетерпимості та прогалини в регулюванні і попередженні представлених проявів. Обґрунтований вплив медіа на формування інтолерантних настроїв в суспільстві через висвітлення тем, що публічно демонструють інтолерантні позиції, радикальні політичні програми та заяви політичних суб'єктів, політичний радикалізм, що стає платформою проекції політичної нетерпимості на модель політичних інтеракцій між електоральними частинам соціуму. Доведено, що політизація теми фрагментарності українського суспільства на інформаційному рівні формує перешкоди в процесі толерантизації соціуму і стає одним з негативних факторів, які ускладнюють процеси демократичного транзиту. З'ясовано, що парадигма раціоналізації політичного вибору та соціальної відкритості виступає в якості внутрішнього механізму, що формує політично толерантне суспільство. Визначено раціональну об'єктивність як імперативну модель політичної толерантності та її антипод – емоційну суб'єктивність як складову політичної нетерпимості. Обґрунтовано використання політики суперництва для впровадження толерантної моделі суспільної інтеракції, з метою досягнення соціально-політичної стабільності в процесі демократичних трансформацій. Охарактеризовані інтеркомунікативні політичні практики через призму особистісних, суспільних, державних взаємин та правової специфіки регулювання цих відносин, враховуючи категорії соціальної справедливості, індивідуалізму та політичної доцільності. Цей підхід дає можливість розглядати інститут політичної толерантності не тільки в аспекті оцінки практичного функціонування його засад, а й в аспекті структурних впливів на стан соціально-політичної системи та політичних взаємозв'язків, що більш широко розкриває процес демократичного розвитку державно-політичних елементів в контексті їх взаємодії з суспільством. Наголошено, що політична влада, діяльність якої

заснована на визнанні значимості демократичних прав та свобод, принципу прозорості прийняття політичних рішень та залучення громадськості в політичний процес, виступає одним з головних чинників впровадження практик політичної толерантності і трансформації політичної свідомості суспільства та моделі політичної участі. Демократична парадигма політичних взаємин виступає основою творення відносин рівноправного партнерства в політичному керівництві суспільством за участі всіх суб'єктів політичного процесу. Окреслені найважливіші надбання зарубіжного досвіду в сфері державно-політичної, законотворчої та правозастосовної практики втілення інституту політичної толерантності (на прикладі країн Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки). Окреслені передумови прояву інтолерантності на глобальному та національному рівнях. Аналіз нормативно-правової бази, законодавчих та політичних ініціатив в сфері розвитку толерантності як політичного інституту та української практики демократичного транзиту засвідчили потребу використання світового досвіду для вдосконалення впровадження ефективної моделі толерантної інтеракції та формування дієвих механізмів подолання інтолерантності. Визначені чинники, спроможні формувати тенденції ефективного функціонування національної моделі інституту політичної толерантності в сучасних умовах.

Ключові слова: інститут політичної толерантності, інтолерантність, демократичний транзит, політичний процес, політична стабільність.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові

результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Іванова А. В. (2016) Трактовки політичної толерантності в контексті гармонізації сучасних соціально-політичних відносин. Актуальні проблеми політики, 57, 31-38.

2. Іванова А. В. (2017) Інформаційний вплив на формування толерантної свідомості в контексті політичного самовизначення. Політікус, 2, 75-78.

3. Іванова А. В. (2016) Політичний конфлікт та інтолерантність в соціально-політичному вимірі. Актуальні проблеми політики, 58, 41-50.

4. Іванова А. В. (2017) Міграційна інтолерантність як соціальне явище глобалізаційних процесів. Актуальні проблеми політики, 60, 154-161.

Статті в іноземних наукових журналах:

5. Іванова А. В. (2017) Особливості феномену радикалізму в сучасній Україні. European political and law discourse, 4, 3, 159-163.

6. Іванова А. В. (2018) Політичний екстремізм в контексті глобалізаційних викликів сучасності. European political and law discourse, 5, 3, 101-106.

Публікації в інших виданнях:

7. Іванова А. В. (2016) Проблема політичної толерантності в умовах сучасної України. Стихія політики: Еволюція та революція на тему : матер. Другого Південноукраїнського конвенту Міжнародної асоціації студентів політичної науки. Одеса, 20-24.

8. Іванова А. В. (2016) Погляди науковців на особливості прояву політичної толерантності у відносинах держава-людина. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції : матер. Міжнар.наук.-практ. конф. Одеса, 1, 238-240.

9. Іванова А. В. (2016) Політичний плюралізм як імператив забезпечення політичної толерантності та демократії. Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 87-89.

10. Іванова А. В. (2016) Політична культура як акумулюючий чинник політичної толерантності. Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 71-74.

11. Іванова А. В. (2017) Форми прояву політичної нетерпимості в соціально політичному просторі. Матеріали XX Ювілейної міжнародної звітної

конференції юних юристів, студентів аспірантів і молодих вчених, присвяченої 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права. Одеса, 1, 374-376.

12. Іванова А. В. (2017) Політична толерантність та політичний конформізм. Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Одеса, 1, 231-234.

13. Іванова А. В. (2017) Принцип толерантності в контексті політичного вибору. UChoice: 4Р: матеріали Третьої міждисциплінарної науково-практичної конференції. Одеса, 16-19.

14. Іванова А. В. (2018) Політична дискримінація як проблема інституту толерантності. Грані права: XXI століття: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та аспірантів. Одеса, 1, 491-493.

SUMMARY

Ivanova A. V. Political tolerance as an imperative of the process of ensuring socio-political stability. – Manuscript.

A thesis submitted for PhD (candidate of science) degree in political science, specialty 23.00.02 – Political institutions and processes. – National University «Odesa Law Academy», Odesa, 2019.

The complex analysis of the category of tolerance in the different historical periods is presented in the dissertation, the preconditions and the problem aspects of the formation of a tolerance as political and political-legal institute are defined, a specificity of the given process in modern Ukraine is characterized.

The choice of the theme is due to the relevance of research models and mechanisms of social and political interaction and grounds of the stable political process, as well as theoretical and practical needs to describe modern problems of the social and power relations, institutional models of a political participation, political communicative discourse, universal and specific mechanisms of political interaction.

Taking it into account, the formulated target and objectives, the solution of which has determined the scientific novelty of the research. The place and role of the political tolerance as democratic factor that provides freedom and alternative of political choice and creates conditions for the political stability is clarified in the dissertation. The attention is drawn to the problem of the formation of grounds of the institute of the political tolerance in the aspect of the Ukrainian social and political transformations, namely, the implementation of the European vector of development. The relevant for the Ukrainian social and political system conditions of implementation and functioning of the institute of political tolerance are highlighted, taking into account the practical experience of other countries in the field of the implementation of the grounds of tolerance. It is substantiated that multifactor and multi-vector of the phenomenon of tolerance create preconditions for the analysis of given problem at the level with using of a complex of research methods. The existing disadvantages of the scientific developments are outlined: firstly, absence of the universal conceptual framework; secondly, a controversial dichotomous division of discursive meaning of tolerance as an active and conformal form. It is noted that the institute of political tolerance has special meaning in the conditions of the democratic transit. The modern society – is a complex system of organization, which demands regulation of the different political directions in the pluralistic plane for stable political development. In such conditions the process of democratization of the political system requires the implementation of the institute of tolerance as a strategic guide of the state policy in different fields and at all levels.

The last one causes a practical meaning of the conducted research, separate provisions and conclusions and recommendations of which were implemented in the learning process of the National University “Odessa Law Academy”, in particular, while teaching of the courses “Social and political processes” and “Interaction of the state and civil society”. The obtained results can be used by government or non-governmental institutions in working-out the development plans created for the effective democratic transformations and integration of Ukraine into the European political space.

The numbers of important conclusions in scientific and applied aspects are formulated in this dissertation. So, a comparative analysis of the fundamental to the

determination of the functional characteristics of tolerance of an activity and inactivity was conducted and convincingly proves that the first form ensures the adoption of the alternative political courses, programs, ideas and concepts; promotes an active interaction, dialogue, legitimate political behavior and institutional forms of political struggle. The passive form, which some researchers define as a negative conformal model of political participation, which provides adaptation to unacceptable in the conditions of transitional societies is still necessary, when an active tolerance is impossible, and relations need resolving confrontation through the establishment of a tolerant model, established on formalized abstinence from the manifestation of intolerance. The fundamental categorical components of the institute of political tolerance in the context of democratic coexistence of modern societies are defined. The consensus paradigms of the creation of socio-political reality in the aspect of institutional procedural guarantees of the democratic rights and freedoms, political pluralism, the functioning of civil society and public initiative, the legitimacy of power and other attributes, which characterize the political process and political stability, are suggested. It is substantiated that political pluralism as the fundamental principle of the institute of tolerance, firstly, represents a platform for political innovations and initiatives, a condition for the openness of the political process for new participants and, at the same time, is a mechanism for the development of an effective political opposition, an alternative to political courses. It is also a potentially influential factor in the effectiveness of authority. It is reasoned that, the institute of tolerance warns of stagnation of political actors, provides renewal of power and stimulates the development and implementation of programs and concepts of state development. It is substantiated that political tolerance as an agreed system of representation of interests of various political actors does not deprive politics of the criterion of rivalry, but forms the institutional forms of political struggle and democratic principles of civic participation. Saving of the positions of the parties is determined by the content characteristic of political tolerance. It is emphasized on the institutionalization and rationalization of forms of political interaction and political competition, which reproduce the principal parts of the tolerant political interaction between subjects, and contribute to the balance

of socio-political relations. It is proved that crisis conditions of the political system that manifested in the crisis of legitimacy of power, political elites, opposition, civil society, state institutions, cause the phenomenon of political intolerance both at the level of social relations and at the level of state power, official state representatives, political leaders, parties, and other subjects of policy. The destructive phenomenon of political conformism that expresses in the form of political nihilism, absenteeism is characterized. However, it is also considered concepts, which in conditions of unstable states, determine given phenomena as constructive adaptive models of socio-political coexistence. It is noted such an extreme form as radicalism, which expresses in the form of political fanaticism, fundamentalism, extremism. These forms of political destruction are the result of inconsistencies in the mechanisms of the state-political system that indicates the weakness of the model of tolerant interaction. In the Ukrainian socio-political realities, there is a lack of legal certainty of the given forms of intolerance and gaps in regulation and warnings of the presented manifestations. The influence of the media on the formation of intolerant attitudes in society through the coverage of topics, that publicly demonstrate the intolerant position, radical political programs and statements of political actors, political radicalism, which becomes a platform for projection of political intolerance into a model of political interactions between electoral parts of society. It is proved that politicization of the topic of fragmentation of Ukrainian society at the information level forms barriers in the process of tolerantization of society and becomes one of the negative factors that complicate the process of democratic transit. It is found that the paradigm of rationalizing of a political choice and social openness acts as an internal mechanism, which forms a politically tolerant society. It is defined the rational objectivity as an imperative model of political tolerance and its antipode – an emotional subjectivity as a component of political intolerance. It is substantiated the use of a rivalry policy to implement a tolerant model of social interaction, in order to achieve social and political stability in the process of democratic transformation. The intercommunicative political practices through the prism of personal, social, state relations and legal specifics of regulation of these relations, taking into account the categories of social justice, individualism and political expediency are

characterized. This approach makes it possible to consider the institute of political tolerance not only in the aspect of evaluating the practical functioning of its principles, but in the aspect of structural influences on the condition of the socio-political system and political interactions that more widely reveals the process of democratic development of state-political elements in the context of their interaction with a society. It is emphasized that political power, which activities are based on the recognition of the importance of democratic rights and freedoms, the principle of transparency of political decision-making and involving the public in the political process, acts as one of the main factors in the implementation of practices of political tolerance and transformation of political consciousness of society and model of political participation. The democratic paradigm of political relations acts as the basis for creating equal partnership in the political leadership of society with the participation of all actors in the political process. The most important achievements of foreign experience in the sphere of state-political, law-making and law-enforcement practice of the institute of the political tolerance are outlined (on the example of the countries of the European Union and the United States of America). The preconditions for the development of intolerance at the global and national levels are outlined. The analysis of the regulatory framework, legislative and policy initiatives in the field of tolerance development as a political institution and Ukrainian practice of the democratic transit have shown the necessity to use world experience to improve the implementation of an effective model of tolerant interaction and the formation of effective mechanisms to overcome intolerance. It is defined the factors which are capable to form the tendencies of the effective functioning of the national model of the institute of political tolerance in modern conditions.

Keywords: institution of political tolerance, intolerance, democratic transition, political process, political stability.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові

результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові

результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Іванова А. В. (2016) Трактовки політичної толерантності в контексті гармонізації сучасних соціально-політичних відносин. Актуальні проблеми політики, 57, 31-38.
2. Іванова А. В. (2017) Інформаційний вплив на формування толерантної свідомості в контексті політичного самовизначення. Політікус, 2, 75-78.
3. Іванова А. В. (2016) Політичний конфлікт та інтолерантність в соціально-політичному вимірі. Актуальні проблеми політики, 58, 41-50.
4. Іванова А. В. (2017) Міграційна інтолерантність як соціальне явище глобалізаційних процесів. Актуальні проблеми політики, 60, 154-161.

Статті в іноземних наукових журналах:

5. Іванова А. В. (2017) Особливості феномену радикалізму в сучасній Україні. European political and law discourse, 4, 3, 159-163.
6. Іванова А. В. (2018) Політичний екстремізм в контексті глобалізаційних викликів сучасності. European political and law discourse, 5, 3, 101-106.

Публікації в інших виданнях:

7. Іванова А. В. (2016) Проблема політичної толерантності в умовах сучасної України. Стихія політики: Еволюція та революція на тему : матер. Другого Південноукраїнського конвенту Міжнародної асоціації студентів політичної науки. Одеса, 20-24.
8. Іванова А. В. (2016) Погляди науковців на особливості прояву політичної толерантності у відносинах держава-людина. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції : матер. Міжнар.наук.-практ. конф. Одеса, 1, 238-240.
9. Іванова А. В. (2016) Політичний плюралізм як імператив забезпечення політичної толерантності та демократії. Суспільні науки: історія, сучасний стан та

перспективи досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 87-89.

10. Іванова А. В. (2016) Політична культура як акумулюючий чинник політичної толерантності. Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 71-74.

11. Іванова А. В. (2017) Форми прояву політичної нетерпимості в соціально політичному просторі. Матеріали XX Ювілейної міжнародної звітної конференції юних юристів, студентів аспірантів і молодих вчених, присвяченої 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права. Одеса, 1, 374-376.

12. Іванова А. В. (2017) Політична толерантність та політичний конформізм. Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Одеса, 1, 231-234.

13. Іванова А. В. (2017) Принцип толерантності в контексті політичного вибору. UChoice: 4P: матеріали Третьої міждисциплінарної науково-практичної конференції. Одеса, 16-19.

14. Іванова А. В. (2018) Політична дискримінація як проблема інституту толерантності. Грані права: XXI століття: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та аспірантів. Одеса, 1, 491-493.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
Розділ I. Теоретико – методологічні параметри феномену політичної толерантності	24
1.1. Динаміка концептуальних інтерпретацій політичної толерантності.....	24
1.2. Категоріальний апарат аналізу політичної толерантності.....	49
1.3. Сучасні наукові дослідження толерантності як соціального та політичного інституту.....	72
Висновки до розділу I.....	103
Розділ II. Характер інтеракції інститутів політичної толерантності та політичної стабільності	104
2.1. Специфіка та імперативність інституту політичної толерантності в контексті демократичного транзиту.....	104
2.2. Типологія політичної терпимості.....	115
2.3. Моністичні та плюралістичні концепції забезпечення політичної стабільності.....	128
Висновки до розділу II.....	139
Розділ III. Практика впровадження інституту політичної толерантності: світовий і національний досвід	140
3.1. Здобутки та складності реалізації принципів політичної толерантності в США та країнах Європейського Союзу.....	140
3.2. Причини прояву інтолерантності в політичній поведінці соціуму в сучасній Україні.....	158
3.3. Особливості та перспективи реалізації толерантної моделі сучасного українського суспільства.....	176
Висновки до розділу III.....	193
ВИСНОВКИ	194
Список використаних джерел	206
Додаток 1. Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації.....	226

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Вибір теми обумовлений необхідністю комплексного аналізу умов нової політичної реальності, яка характеризується активними процесами демократизації політичних систем, функціонуванням інноваційних форм політичних інститутів, включених в розгалужену систему механізмів забезпечення прав і свобод громадян. Відтак інститут політичної толерантності виступає в якості демократичного чинника забезпечення свободи та альтернативності політичного вибору. Саме толерантність створює умови для цивілізованого суперництва політичних сил та існування сильної опозиції, що стає важливим фактором збалансованості влади та ефективного функціонування всієї політичної системи. Таким чином, толерантність стає засадою інституціоналізованої політичної конкуренції та, водночас, умовою збереження соціально-політичної стабільності. Інститут толерантності відкриває політичний простір для політичних новацій та ініціатив, що сприяє прогресивному розвитку політики як сфери.

Вирішальне значення для розвитку інституту політичної толерантності має раціоналізація політичних відносин, яка створює засади вільного ринку політичних ідей, виступає умовою політичного прогресу та модернізації соціально-політичної системи. Проблематика політичної толерантності представляє особливий інтерес в контексті демократичного транзиту, оскільки вона відображає рівень забезпечення громадянських прав та репрезентує умови соціально-політичної стабільності.

Актуальність дослідження підсилюється і тим, що в сучасних умовах політичного різноманіття важливо створення ефективної моделі і дієвих механізмів стримувань та противаг, поєднання різних політичних курсів, політичних позицій в єдиній соціально-політичній системі. В процесі українського демократичного транзиту існує проблема дезорієнтації заходів державної політики в сфері розвитку демократичних цінностей в суспільстві. Тому особливий акцент держави робиться на творенні національних ідей та цінностей, спроможних поєднати традиції і сучасність; формуванні патріотизму.

Це є позитивним напрямком в розвитку національної самоідентичності. Однак, формування цінностей толерантності як одної з фундаментальних засад демократичного суспільно-політичного процесу ще не в повній мірі відповідає суспільним запитам. Так, практично відсутні розробки програм формування толерантної моделі політичної поведінки молоді. Це актуалізує дану проблему та створює передумови її дослідження та пошуку практичних механізмів впровадження засад інституту політичної толерантності в молодіжному середовищі.

Аналіз стану наукової розробки проблеми доводить потребу визначення політико-інституційних механізмів впровадження толерантної моделі політичних відносин в Україні з урахуванням сучасних тенденцій та соціально-політичних реалій. Отже, проблема впровадження інституту політичної толерантності має широкий спектр питань в умовах ескалації політичних криз в окремих державах та у геополітичній системі в цілому. Дослідження ролі і місця інституту політичної толерантності в контексті соціально-політичної стабільності представляють інтерес для міжнародної спільноти, наукового співтовариства, політиків та законодавців, громадянських спільнот. Існує потреба наукових розробок в аспекті практик реалізації, обміну досвідом законодавчої та соціально-політичної діяльності, переосмислення політичного комунікативного дискурсу та пошуку механізмів універсальних політичних комунікацій із збереженням сутнісних властивостей політики як конкурентної сфери. Все це обумовило вибір теми даного дисертаційного дослідження.

Проблема політичної толерантності одночасно представляє відносно нову область досліджень і, разом з тим, має глибинні історичні корені. Трагування терпимості в аспектах різних історичних епох представлені мислителями Гераклітом, Левкіппом, Демокритом, Сократом, Платоном, Аврелієм Августиним, Томою Аквінським, Дж. Локком, П. Бейлем, Вольтером, Ж.-Ж. Руссо, Г.-Е. Лессінгом, Еммануїлом Кантом та іншими. Ліберальне визначення терпимості бере свій початок в теоріях К. Мангейма та Д. С. Мілля.

Вагомий внесок у формування сучасного визначення толерантності внесли

класичні теорії таких науковців, як: М. Вебер, К. Леві-Строс, Г. Зімель, П. Бурдьє, П. Сорокін та інші.

Наукові напрацювання різних часів заклали основи подальших розробок проблематики політичної толерантності, що дозволило визначити сутнісні аспекти, конкретизувати та вдосконалити сучасне розуміння змісту та ролі цього політичного феномену.

Окремі конкретні аспекти політичної толерантності стали предметом критичного аналізу у працях цілого ряду сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників. Моделі політичної співпраці аналізуються в працях І. Галицького, С. Денисюк, В. Петрова, М. Морарь, Л. Гонюкової, В. Ханстантинова та інших. Толерантність через міжкультурну практику комунікацій розглядають Л. Слобожанкіна, О. Шемякіна, Ю. Мухлінкіна, В. Погрібна. Гендерний аспект категорії політичної терпимості знайшов втілення в розробках С. Москаленко, Л. Кормич, С. Наумкіної, О. Ярош та інших. Бачення політичної толерантності як норми соціально-політичної взаємодії представлене в роботах Ю. Габермаса, М. Мацковського, Р. Валітової, інших дослідників. В контексті етнополітичних концепцій окреслюють явище терпимості Ю. Бромлей, В. Тишков, Л. Дробіжева, Н. Паніна та інші науковці. Бачення геополітичного призначення толерантності представлене в роботах А. Асмолова, С. Гантінгтона. Психологічні чинники формування толерантної поведінки розглянуті в працях Г. Солдатової, Т. Нестік, Л. Шайгерової та інших. Сучасному філософсько-психологічному осмисленню концепту терпимості та політичної толерантності присвячені наукові розробки А. Логинова, В. Лекторського та інших авторів. Значна увага приділяється формуванню толерантної свідомості молоді, педагогічних працівників, впровадженню толерантних засад в освітню систему. Цей спектр представлений в роботах таких авторів як: О. Швачко, О. Ісаєва, В. Комаров, Л. Завірюха, С. Бричок та інші.

І, безумовно, важливе місце належить науковим працям, в яких представлене ціннісно-сміслове бачення національно-державного самовизначення України та системного характеру процесів її політичних

трансформацій і геополітичного розвитку; розуміння світоглядних тенденцій цих процесів та політичних чинників впливу на перспективи державного розвитку, зокрема, для забезпечення соціально-політичної стабільності. Такі аспекти представлені в роботах вітчизняних науковців як: В. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Бурдяк, В. Бушанський, К. Вітман, В. Горбатенко, В. Євтух, М. Іванов, І. Кресіна, Ю. Левенець, Е. Мамонтова, М. Обушний, І. Онищенко, М. Польовий, Ф. Рудич, А. Сіленко, Ю. Шайгородський, О. Шерман, Д. Яковлев та ін.

Однак, маючи достатньо широку джерельну базу досліджуваної проблеми, огляд наукового доробку, передусім, в галузі політичної науки, свідчить про недостатню визначеність змісту та висвітлення лише окремих аспектів комунікативних практик політичної сфери: реалізації політичних прав, свободи політичного вибору та специфіки політичної поведінки. Є потреба пошуку змістовних об'єктивних передумов вироблення універсальних інтерпретацій політичної толерантності як комплексної дефініції, яка визначає сутність моделі політичної взаємодії в умовах демократії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі політичних теорій Національного університету «Одеська юридична академія» в межах науково-дослідної теми «Політико-правові аспекти демократичного транзиту України», одним з виконавців якої є дисертант та є складовою комплексної наукової теми університету на 2016-2020 роки «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842).

Мета дослідження полягає у формулюванні основних концептуальних засад створення ефективних моделей та механізмів впровадження інституту політичної толерантності як імперативу утвердження демократії та забезпечення соціально-політичної стабільності, у визначенні існуючих проблем практики та перспектив розвитку інституту політичної толерантності.

Для досягнення поставленої мети передбачено реалізацію наступних **завдань:**

- проаналізувати розвиток парадигмальних інтерпретацій концепту толерантності;
- дослідити категоріальний апарат та сутнісні особливості інституту політичної толерантності;
- розглянути сучасні наукові підходи до толерантності як соціально-політичного інституту;
- виявити імперативні засади впровадження інституту політичної толерантності та їх практичне місце в системі соціально-політичних відносин, в умовах демократичного транзиту;
- визначити типи, форми та специфіку прояву політичної толерантності в соціально-політичному процесі;
- з'ясувати особливості наукових концепцій щодо визначення ролі та місця толерантності в аспекті забезпечення соціально-політичної стабільності;
- проаналізувати здобутки практики впровадження засад політичної толерантності на прикладі досвіду США та країн Європейського Союзу;
- встановити чинники формування інтолерантних проявів в українському суспільстві в контексті політичних взаємодій та функціонування політичної системи;
- визначити проблемні аспекти, потенційні загрози та перспективи реалізації інституту толерантності в сучасних українських соціально-політичних реаліях.

Об'єкт дослідження – процес забезпечення соціально-політичної стабільності в умовах демократичного транзиту.

Предмет дослідження – інститут політичної толерантності як пріоритетна основа забезпечення соціально-політичної стабільності в демократичному суспільстві.

Методи дослідження обумовлені його міждисциплінарним характером, поєднуючи підходи, притаманні не тільки політології, а й соціальній філософії, соціології, соціальним комунікаціям, соціальній психології. Для розв'язання завдань використовувався комплекс загальнонаукових і спеціальних методів.

Історичний метод дозволив показати ретроспективу розвитку трактовок

терпимості та їх еволюцію в контексті відповідної парадигмальної інтерпретації. Діалектичний метод уможливив виявлення суперечностей процесу прояву толерантності – інтолерантності на етапі демократичного транзиту. Системний аналіз дав змогу дослідити інституційні та нормативні зв'язки політичних суб'єктів, включених у процес формування толерантної моделі політичної взаємодії. Структурно-функціональний аналіз використовувався для виявлення стимулів впливу явищ політики, в тому числі кризових, на політичну поведінку та зміни в політичній свідомості суб'єктів політичної взаємодії. Порівняльний метод було використано для ґрунтовного аналізу політичних функцій інституту толерантності в рамках теоретичних концепцій у різних науках – політології, педагогіки, соціології, культурології, соціальної психології, соціальної філософії та ін. Соціологічні методи було застосовано для виявлення соціальних показників толерантності та визначення ефективності впровадження інституту політичної толерантності в державотворчу практику. Використовувались також методи прикладного політичного аналізу (моніторингу, прогнозування, моделювання) для оцінки перспектив впровадження інституту політичної толерантності.

В рамках дослідження застосовуються синергетичний та аксіологічний підходи для більш глибокого аналізу особливостей різних політичних культур, типів соціальності та культурно-ціннісних парадигм учасників політичних взаємодій; визначення сучасних станів політичних систем та впливу на них кризових явищ, з'ясування нелінійного характеру процесу забезпечення соціально-політичної стабільності та ролі в ньому інституту політичної толерантності.

Нормативно-правову базу дослідження складають акти національного законодавства, а саме: Конституція України, Кримінальний кодекс України, Закони України: «Про національні меншини в Україні», «Про громадські об'єднання», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні». Також використовувалися міжнародно-правові акти, такі як: Декларація принципів терпимості від 16 листопада 1995 р., Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від

16 грудня 1966 р., Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р., Конвенція про захист прав та основоположних свобод людини від 4 листопада 1950 р., Конвенція про статус біженців від 28 липня 1951 р., Рамкова Конвенція про захист національних меншин від 1 лютого 1995 р., Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 4 січня 1969 р.

Також використовувався емпіричний матеріал, що відображається у результатах соціологічних досліджень: Центру Разумкова, Київського міжнародного інституту соціології, групи «Рейтинг», Pew research center, Інституту Геллапа та інших. Використані і результати власного соціологічного опитування студентів на тему «Політична толерантність в Україні», проведеного авторкою у 2018 році.

Наукова новизна одержаних результатів конкретизується у ряді наступних положень:

вперше:

- проінтерпретовані два фундаментальних підходи до функціональної характеристики толерантності як дії та бездіяльності;
- дано авторське визначення поняття «політичної толерантності» як категорії сфери соціально-політичних відносин, яка відтворює демократичні цінності, сприяє балансу політичної системи суспільства та створює умови плюралістичного співіснування із збереженням різних позицій опонентів та принципу змагальності;
- систематизовано досвід та визначена політико-правова цінність інституалізації форм громадянського суспільства, що сприяють формуванню толерантних засад політичної участі;
- встановлено, що на процес утворення політичних форм інтолерантних проявів впливають кризові стани суспільства, особливо криза легітимності влади, яка породжує дисфункції механізму державних інститутів та законодавчий хаос в сфері регулювання;
- запропонована модель формування інституту політичної толерантності, яка

базується на взаємозв'язку політичної поведінки та об'єктивного володіння політичними знаннями учасників політичного процесу. Вона визначається наступною формулою: толерантність – політичне уявлення щодо опонента – об'єктивний аналіз альтернатив – свідомий політичний вибір;

- обґрунтоване дискурсивне розмежування понятійного аспекту політичного конфлікту та політичної нетерпимості як співвідносних явищ, фундаментальною відмінністю яких автором визначене поняття емоційної суб'єктивності як чинника інтолерантності та політичного інтересу як фактора, притаманного політичному конфлікту;

- доведено, що публічна демонстрація інтолерантних відносин владними політичними суб'єктами проектується на формування інтолерантної моделі відносин між електоральними частинами суспільства.

Уточнено та удосконалено:

- розуміння основоположних механізмів регуляції соціально політичних відносин, заснованих не тільки на інститутах громадянського суспільства, сім'ї та державної влади, як регулюючих та мотивуючих чинників демократичних соціально-політичних взаємин, а й орієнтованих на впровадження ціннісних засад освіти, виховання та поведінки;

- роль головного чинника процесу політичної толерантизації сучасного українського суспільства, що полягає у раціоналізації політичних взаємин та визнанні пріоритетної значимості демократичних прав та свобод;

- зміст тенденції поширення проявів конформізму та радикалізму як форм прояву кризи легітимності влади та підґрунтя формування інтолерантних проявів, які ускладнюють утвердження демократичних принципів в українському суспільстві.

Дістали подальшого розвитку:

- критичний аналіз тез, які заперечують політичну терпимість як явище політики, оскільки вона спростовує сутність політичної конкуренції, що забезпечує політичний прогрес;

- розмежування категорій політичного конфлікту як атрибуту політичних відносин, який може мати позитивний характер, долаючи перешкоди на шляху розвитку в процесі політичної взаємодії та нетерпимості (інтолерантності), що визначається як деструктивне явище і передбачає монополізацію політичних векторів розвитку. В аналізі дискурсивного контексту політичного конфлікту робиться акцент на принцип суперництва в поведінці, натомість наголошується на парадигмі міжособистісної неприязні та антипатії у випадку інтолерантності;

- характеристика двох основоположних форм впровадження толерантності. Першої – природного шляху формування, який передбачає глибинний, довготривалий вплив на розвиток особистості, соціальної групи, суспільства, шляхом забезпечення толерантних засад свідомості і поведінки. Та другої, що полягає у примусовому формуванні толерантних норм поведінки, заснованих на законодавчих санкціях та громадянському контролі.

Практичне значення роботи полягає у важливості прикладного застосування понятійних категорій політичної толерантності для розробок стратегій та програм стабілізації соціально-політичних відносин та розвитку політичного процесу шляхом демократичного транзиту. Результати можуть бути використані у освітніх дисциплінах політологічного та суспільствознавчого спрямування у школах та вищих навчальних закладах. Висновки та запропоновані механізми можуть стати підґрунтям процесу формування політичної культури, засвоєння демократичних цінностей соціального співіснування. Практичні рекомендації сприятимуть вдосконаленню національного законодавства щодо регулювання різних форм прояву нетерпимості та впровадження моделі толерантної політичної взаємодії. Також результати можуть бути використані в розробці програм політичних партій та їх виборчих стратегій для реалізації демократичних реформ з метою сталого розвитку.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної роботи апробовано у виступах на наукових семінарах кафедри політичних теорій НУ “ОЮА” та у доповідях на 8 науково-практичних конференціях: Другому Південноукраїнському конвенті Міжнародної асоціації студентів політичної науки

«Стихія політики: Еволюція та революція» (м. Одеса, 18-19 березня 2016 р.); Міжнародних науково-практичних конференціях: «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 20 травня 2016 р.), «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Львів, 1,2 липня 2016 р.), «Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії» (м. Київ, 19-20 серпня 2016 р.); XX Ювілейній міжнародній звітній конференції студентів, аспірантів і молодих вчених, присвяченій 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 12 травня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.); Третій міждисциплінарній науково-практичній конференції «UChoice: 4P» (м. Одеса, 6 жовтня 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Грані права: XXI століття» (м. Одеса, 19 травня 2018 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи відображено у 4 статтях у наукових фахових виданнях України, та 2 статтях у міжнародних наукових журналах. Опубліковано 8 тез доповідей науково-практичних міжнародних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Структурно дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які включають 9 підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Основний текст дисертації обсягом 193 сторінки. Список використаних джерел викладений на 20 сторінках (містить 223 найменування).

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

1.1. Динаміка концептуальних інтерпретацій політичної толерантності

Зміст інституту толерантності від початку втілювався в ідеях та концепціях терпимості, які мають значну історію розвитку. Формування поняття розпочалося ще за часів античних філософів, проте, розуміння толерантності у її сучасному визначенні оформлюється лише у другій половині XX століття. Термін «толерантність» походить від латинського поняття *tolerantia*, що означає терпимість. В Декларації принципів терпимості, що була підписана 16 листопада 1995 року 185 державами-членами ЮНЕСКО, визначається: «толерантність – це пошана, ухвалення і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів виявлення людської індивідуальності» [37].

Поняття толерантності як концепту, а згодом як комплексної інституції, формувалося впродовж багатьох століть, і цей процес продовжується і сьогодні. Термін «толерантність» змінювався у співвідношенні з епохами, яким було притаманне певне розуміння «істини» та її місця в суспільно-політичних відносинах. Інститут толерантності і досі розвивається та являє одне з центральних дискусійних питань сучасності. З розвитком суспільств змінюється і саме значення даного феномену для індивіда, соціальної групи, держави та міжнародних інтеграційних процесів. Це породжує потребу в нових методах регулювання та контролю, які зможуть відповідати дійсності та новим викликам нинішньої плюралістичної реальності. Сучасний плюралістичний політичний простір створює інтеграційне поле, де відбуваються найрізноманітніші взаємодії та соціальні перетини. Глобальний політичний процес породжує необхідність пошуку толерантних моделей співіснування в єдиній соціально-політичній макросистемі.

Фундаментальні основи розуміння інституту толерантності були закладені в рамках розвитку філософської думки. За часів античності проблема толерантності

не ставилася публічно і не досліджувалася цілісно, а лише деякі її складові розглядали філософи тих часів, як Геракліт, Левкипп, Демокрит, Сократ, Платон та інші. Теоретики достатньо велику увагу приділяють як терпимості і миру в контексті стабілізації відносин, так і конфліктам в суспільстві як природним явищам суспільно-політичного процесу. Але слід відзначити характерну локальність розуміння проблем нетерпимості в суспільно-політичних процесах того часу. В античну епоху проблема займала лише внутрішній простір чи міжособистісні відносини. Тоді як, сьогодні питання толерантності становить світову глобальну проблему людства, розвитку геополітики та міжнародного суспільно-політичного процесу. Давньогрецький філософ Геракліт розглядав нетерпимість як звичайний стан суспільства, де існують протилежності в різних формах і проявах та їх боротьба постійна і неминуча. «Боротьба – зіткнення протилежностей – є рухомий початок із множини, гармонія – із зіткнення протилежних зачатків та їх боротьби». Мислитель визнає розвиток людського суспільства, але в людських стосунках, на його думку, панує боротьба протилежностей, що неминуче спричиняє війни між народами. Захищаючи рабовласницький лад, Геракліт стверджує, що війна – батько всього і цар усього. Для одних війна означає бути багатими, для інших – бідними, одним – бути вільними, іншим – у рабстві. Геракліт був прибічником аристократії: «Для мене один коштує десяти тисяч, якщо він кращий» [101, с. 27]. Тобто, нетерпимість в суспільних відносинах античності – це постійна боротьба та протистояння, яких неможливо уникнути внаслідок протилежності і відмінності людей в суспільстві. Такий тип відносин визнавався неминучим та не осмислювався як глобальна проблема. «Філософи Левкипп і Демокрит (V – IV ст. до н. е.) вважали, що вся дійсність матеріальна, складається з атомів та їх взаємодій. У суспільстві роль атомів відіграють окремі люди. Основний закон природи, на їх думку, – взаємне притягнення і взаємне відштовхування атомів. У суспільстві він виявляється у вигляді дружби і ворожнечі, що визначають суспільну поведінку людей» [202, с. 12]. Філософи розглядали ворожнечу і нетерпимість, так само і мир, як закономірність та природне явище в суспільно-політичних відносинах.

Однак, мирне співіснування у політичних відносинах було питанням філософських спорів та міркувань. Тож, мали місце й ідеї необхідності миру між людьми та між правителями і суспільством. В даному контексті, саме міжінституційна взаємодія, державних та соціальних інститутів ще в античні часи, в більшій мірі розглядалася як конструктивне явище для стабілізації соціально-політичних зв'язків. Головним чинником такого миру було – пізнання людини в собі та в єдності з зовнішнім світом, сенсу та логіки буття. Також, осмислювалася проблема людського співіснування. Значна увага в цьому питанні приділялася формі державного устрою. Саме в контексті типу правління і відносин між державою і суспільством розглядалася проблема мирного співіснування суспільства. Відомий мислитель того часу Сократ вважав найбільшим призначенням людини – пізнання суспільства. На думку філософа, «пізнавати себе і суспільство людям потрібно не стільки заради розробки якихось теорій, скільки для вирішення практичних завдань, заради оволодіння ними «мистецтва жити». Непізнаність людьми самих себе – причина їх поганих вчинків і всіх суспільних вад. По суті саме Сократ першим заговорив про потребу в спеціальних знаннях про суспільство, необхідних для практики людського співжиття, і поставив проблему осмислення взаємозв'язків суспільства і конкретної людини» [202, с. 13]. Сократ один з перших мислителів, хто підкреслював право людини на власний пошук істини в процесі пізнання. Саме антична думка сформувала початкове розуміння необхідності пошуку істини через діалектичний метод. В дискусії та діалозі Сократ бачив пошук істини, що має першочергове значення для формування ідеї толерантності.

Терпиме ставлення до альтернативних позицій і в міжособистісних відносинах розглядається як важливий чинник розвитку соціальної та політичної компетентності. Рівень знання щодо суб'єктів, особливостей їх ідей проектується на рівень розуміння і прийняття самого суб'єкту. Невідоме сприймалося і раніше як вороже. Варварами називали невідомі племена та спільноти. І суспільство, будь-то античне, чи первісні спільноти, намагалися захиститися від «чужих», «інших», «невідомих», використовуючи механізми ідентифікації. А вигнання

людини поза межі полісів в Давній Греції вважалося суворим покаранням. В умовах невідомого, життя за межами спільноти представлялося як найбільша соціальна небезпека.

Гармонізація політичної та соціальної сфери, збалансування конфлікту та злагоди орієнтовані в античні часи на світобачення людей та певні типи ментальності. Античними філософами була сформована концепція відмінності людей не тільки за соціальними верстами, а й в характерних їм типах мислення. За концепцією «ейдосів» Платона, лише філософ дивиться на «інше», «чуже», але не зупиняється мислити про його ідею, і саме це бачення предмету в його прообразі допомагає бути терпимим до відмінностей інших, що наближає його до ідеї людяності. Діалектика не мала б можливості зародитися і розвиватися, якщо філософ не намагався би вести дискусії з іншими філософами, при всіх їх розбіжностях в баченні буття. Саме терпимість в діалозі ідей створила такий філософський метод, як діалектика. Єдність протилежностей породжує розвиток і створює нові форми мислення і нові концепції соціального та політичного буття. Боротьба в поглядах мала важливе місце в філософії того часу.

Платон вважав, що війна в суспільстві – це велике зло, а разом з тим ворожнеча, боротьба та конфлікти в ньому. Проте, неможливо взагалі уникнути даного явища. Дослідник К. Р. Поппер, аналізуючи концепції філософа зазначав: «Платон сформулював парадокс терпимості: «Необмежена терпимість повинна привести до зникнення терпимості. Якщо ми безмежно терпимі навіть до нетерпимих, якщо ми не готові захищати терпиме суспільство від атак нетерпимих, тоді толерантні будуть розгромлені». У цьому визначенні не мається на увазі, наприклад, що нам слід незмінно позбавляти слова нетолерантні філософські напрямки. Якщо можливість взаємодіяти на основі аргументації має місце, то не доречно використовувати методи силові. Однак, як зазначає дослідник, коли це неможливо: «...ми повинні проголосити право придушувати їх у разі потреби навіть силою: адже цілком може виявитися, що вони не готові спілкуватися з нами на рівні доводів розуму і почнуть з того, що відкинуть усі доводи». Автор відзначає в такому випадку право застосовувати нетерпимість до

нетерпимих [138, с. 328]. В більшості концепцій античності терпимість представляє собою – мирний і дружний стан суспільства, який має закономірність постійно змінюватися на ворожнечу і боротьбу, внаслідок відмінності і протилежності людей та їх мислення. Ці зміни – незбіжний та циклічний процес.

Початковою інституційною формою толерантності стала саме віротерпимість в епоху Середніх віків. Епоха сприяла розвитку ідеї толерантності у контексті інтерпретації біблійських текстів. Терпимість бере свої витoki з ранньої патристики. А саме у працях таких представників ранньої патристики як, Климент Олександрійський. Отже, терпимість розкривається як «любов, ласка та милосердя до людини. У такому вигляді толерантність була відкрита світу залученням другої особи Трійці, Бога-Сина, у вигляді Ісуса Христа. Весь цей акт – від передбачення про народження Христа до Його воскресіння – може бути зрозумілий як акт толерантності Бога до людини. Тому в християнській новозавітної традиції толерантність представлена як релігійна цінність, складова образ думки і дії християнина» [104, с. 4]. Епоха Середньовіччя започаткувала чітко сформований тип толерантності, який був властивий умовам того часу. Однак, згодом, саме віротерпимість призвела до зворотного ефекту. Оскільки, саме звужена концепція терпимості, що відокремлювалась рамками церковної парадигми, утворила певну обмеженість толерантності, де терпимість мала застосування тільки всередині християнської спільноти, відтак, інші релігійні напрямлення залишилися не тільки за межами концепту терпимості, а й зазнали жорсткого утиску у вигляді релігійних гонінь, переслідувань та знищень. Отже, парадоксальність відносин віротерпимості полягає у поширенні ще більших форм прояву інтолерантності до будь-яких ідеологій, що знаходяться за межами католицької церкви. Однак, як результат, саме в даний період, документальне визначення громадянських прав та права на існування інших релігій було зафіксовано в Нантському едикті. Це поклало фундамент для започаткування толерантності як політичного інституту.

Інститут церкви, представлений як регулятор соціальних та політичних відносин того часу, був уповноважений вирішувати, що підпадає до толерантного

відношення, а що має не лише залишається за межами, а й представляє суспільне зло та підлягає ліквідації. Один із яскравих представників того часу є Римський богослов, філософ Аврелій Августин (354 – 430 р.р.), який вважав, що людина повинна бути смиренною, бо все що в неї є – дано Богом. Важливим моментом в його баченні є терпимість і любов до ближнього. Але з іншого боку церква та інквізиція мають повноваження для покарання тих, що йдуть проти волі Божої, чи мають відмінні від церкви погляди. Тобто, терпимість має право на існування, якщо це не суперечить християнській парадигмі. Він був «одним з натхненників суду інквізиції, масових судилищ і страт інакомислячих. У боротьбі з гріховними злочинами Блаженний Августин вважав за доцільне використання органів насильства світської держави. Милість не можна обґрунтувати, оскільки вона є кінцевим фактом. Люди діляться на тих, кому вона доступна, і тих, кому вона недоступна, хоча ні ті й ні інші її не заслужили; але з нею одні добрі, а інші – злі» [167, с. 175]. Мислитель вважав, що люди, які виступають проти біблійських законів та йдуть проти любові до Бога насамперед вчиняють замах проти істини та проти суспільного договору. В своїй праці «Сповідь» Блаженний пише: «Хіба коли-небудь або де-небудь було несправедливо «любити Бога всім серцем і всією душею і всією думкою, і любити ближнього, як самого себе?». І протиприродні гріхи, наприклад, содомський, завжди і скрізь викликали відразу і вважалися такими, що заслуговують покарання». «Примха громадянина або іноземця не сміє порушувати громадського договору, укріпленого законом або звичаєм держави або народу: всяка частина, яка не узгоджується з цілим, потворна» [1]. В даний період достатньо чітко окреслені межі толерантності. І припис бути терпимим до ближнього підкреслює конкретні ознаки «ближнього». На всіх інших же не поширюється право на терпимість. Вузьке представлення поняття терпимості має в цей час низку протиріч. Милосердя, терпимість та прийняття, водночас, межують зі судом інквізиції, знищеннями та релігійними війнами.

Значну роль в розвитку інституту терпимості зайняли погляди представника більш пізньої епохи Середньовіччя, такого вченого-богослова як Тома Аквінський (1225 – 1274 рр.). Мислитель «перейняв у Арістотеля думку про те, що людина за

своєю природою є істотою компанійською і політичною. В ній від природи закладено тяжіння до спілкування з іншими людьми і життя в державі, бо живучи окремо, індивід не може забезпечити своїх потреб». «Божественний закон необхідний з двох причин. По-перше, через недосконалість людського розуму, хиткість і розбіжність у судженнях люди не можуть прийти до єдиного уявлення про правду. Допомогти людям досягнути його і покликане таке авторитетне в очах християн керівництво, як Біблія. По-друге, людський закон не в змозі повністю викоренити зло. За підроблення монети, писав він, загрожує суворе покарання. Але ж це – лише замах на матеріальні блага. То як же не переслідувати з усією суворістю єресь, яка посягає на саму душу? Єретики підлягають смертній карі» [125, с. 99]. Суспільна організація у вигляді держави не спроможна на думку мислителя, нагально вирішувати проблеми суспільних розмовностей, тому інститут церкви стає регулятором того, що є істинним, а що хибним. Так і право не завжди є ефективним в боротьбі зі злом, де злом і була для філософа єресь.

Роль церкви як механізму впливу на соціально-політичний процес, створює передумови впливу та активного перейняття повноважень, держави, правових інститутів, тобто абсолютне охоплення інститутом церкви всіх сфер соціально-політичного буття. Так само, як і вищезгаданий мислитель Августин Аврелій, Тома Аквінський вважає, що терпимість і милосердя допустимо проявляти лише до тих, хто йде шляхом церковних законів. Всі інші посягають на віру, а, отже, з ними необхідно поступати немилосердно і навіть жорстоко. Сучасний дослідник М. В. Горват, досліджуючи генезис феномену толерантності відзначає: «Знаменита Нагірна проповідь закінчується моральним правилом: «І так, у всьому, як хочете, щоб з вами поступали люди, так поступайте і ви з ними» (Матф. 7, 12). Тобто, в християнстві толерантність проявляється через відмову від насилля як неприпустимого засобу залучення людини до віри, а натомість пропагується щирість переконань під час вибору віри» [33, с. 290]. Бачення терпимості в ранньохристиянському вченні зводилося до уявлення про те, що люди повинні бути терпимі одне до одного та жити в мирі, лише це допоможе їм бути ближчими до Бога і церкви. Але в той же час реальні відносини

застосовували жорстокі методи до представників інших вірувань, інакомислячих чи, так званих, єретиків. Проте, неприпустимість насильного залучення до віри прийшло в суспільну свідомість та відносини згодом, ближче до періоду Нового часу.

Інститут толерантності було започатковано в період нестабільного соціально-політично устрою. Толерантність стала мирною угодою, так званим релігійно-політичним «суспільним договором». Сучасна дослідниця Л. В. Баєва відзначала вищезгаданий правовий документ, який став фундаментом інституціонального впровадження толерантності: «поняття «толерантність» з'являється в XVI столітті у Франції, за часів Нантського Едикту 1598 року, коли вийшло безліч законів про терпимість і коли французькі протестанти – гугеноти отримали права і поступки на вільний прояв релігійного життя. Його поява була обумовлена епохою релігійних війн і стало проявом компромісу, на який вимушені були погодитися католики і протестанти. Це була рятівна реакція суспільства цивільних республік, що зароджуються, на тридцятирічний період кривавих релігійних війн» [7, с. 9]. Протистояння посилювалося не тільки у відносинах між суспільством та церквою, а й на соціальному рівні. Європейське суспільство відчувало потребу розширення норми толерантності, що сприяло б врегулюванню посиленої напруги на основі принципових розбіжностей різних систем цінностей.

Віротерпимість як інститут зазнає більш розширеної інтерпретації в працях мислителів епохи Просвітництва (П. Бейль, Вольтер та інші), в яких розробляються ідеї релігійної терпимості (віротерпимості), як засади упорядкування соціально-політичних відносин. Спостерігається деяка зміна принципу сприйняття альтернативних ідей, концепцій, як тих, що мають рівне право на існування. Як відмічає В. Г. Миронов: «В цілісну систему уявлення про віротерпимість оформляються в працях англійського філософа Джона Локка (1632 – 1704 р.р.), у якого під віротерпимістю розуміється насамперед неспричинення шкоди (як фізичної, так і моральної) іншим людям з мотивів їх приналежності до інших віросповідань. Погляди Джона Локка на толерантність з'явилися

основоположними для її розуміння в західній культурі, внаслідок чого впродовж останніх трьох століть міркування на тему толерантності сконцентровані саме навколо його ідей, представляючи собою спроби їх критики і розвитку» [104, с. 4]. Отже, Дж. Локк в своїй роботі «Послання про віротерпимість» підкреслює важливу характеристику ідеї терпимості. Він зазначав: «Дійсну релігію, народжену не для зовнішньої пишноти, не заради панування церкви, не для насильства, нарешті, але для правого і благочестивого влаштування життя, відрізняє зовсім інше. Той, хто хотів би битися в лавах церкви Христової, повинен насамперед оголосити війну своїм порокам, власній зарозумілості й пристрастям; в іншому випадку, якщо він позбавлений святості життя, чистоти звичаїв, доброти і м'якості душевної, то не заслуговує імені християнина» [97].

Настає переломний момент в існуванні християнства та в самій релігійній парадигмі. В роботах мислителів того часу з'являються нові акценти. Дж. Локк вказує на парадокс віри. Що більше суперечить постулатам віри, насильне залучення до християнства чи вибір іншої віри. Саме внутрішні пороки людини віддаляють її від віри відзначав Дж. Локк: «Адже якщо ми хочемо вірити Євангелію і апостолам, ніхто не може бути християнином без доброти, без віри, що чинна любов'ю, а не силою. А доброзичливі чи ті добросердий чи той, хто, посилаючись на релігію, мучать, терзають, грабують і вбивають інших, свідком того їх власна совість» [97]. Не зовнішні форми регулювання, не соціальні та політичні інститути мають передову роль в гармонізації суспільно-політичної системи, а внутрішні механізми регуляції, на які, соціальні та політичні, релігійні інститути, повинні впливати добродібно, а не силою примусу та переслідувань.

Також Дж. Локк представляв позицію автономного права на існування інакомислячих і необхідності бути милосердним до інших. Тобто, поняття «ближнього» трансформується. Тепер припис «любити ближнього» стосується загалом людини, а не тільки правовірного християнина. Так мислитель пише: «Якщо ж хтось чинить інакше і, залишаючись безжальним і неблаганним по відношенню до інакомислячих, в той же час буде поблажливим до гріхів і моральних вад, негідним імені християнського, то, скільки б він не поширювався

про церкви, абсолютно ясно, що він шукає чогось іншого, а не царства божого» [97]. Прикриваючи свої жорсткі, антихристиянські вчинки до інакомислячих релігійною вірою і бажанням врятувати того, хто пішов не християнським шляхом, інститут церкви йде врозріз з християнською вірою, бо вона основана на любові, милосерді та віротерпимості. Криза інституту віри бере початок із кризи концепту віротерпимості.

Відтак, надалі спостерігається розширення повноважень інституту терпимості, який отримує можливість регулювати не тільки відносини віри, а й різних ідей, в тому числі наукових, політичних, концепцій розвитку держави та суспільства. Представник епохи Просвітництва П'єр Бейль (1647 – 1706 р.р.) також був прихильником свободи мислення, віротерпимості, та толерантного відношення до різних наукових поглядів. Як відзначалося вище, саме в контексті відкриття меж до нових ідей, альтернативних позицій відбувається трансформація інституту терпимості в епоху Просвітництва. У 1686 році мислитель публікує роботу під назвою «Цілком католицька Франція в царюванні Людовика Великого», в якій «він доводить неприпустимість антипротестантських гонінь, та неприпустимість всяких гонінь, якщо цим гонінням люди піддаються за свою віру, за свої переконання, за свої думки. Жахає те, говориться в цій роботі, що і прибічники одного з протиборчих напрямів християнства, і прибічники іншої течії до такої міри перейнялися ненавистю один до одного, що готові один одного знищити» [12, с. 48]. Філософ розглядає ненависть між представниками різних вір як парадокс віротерпимості. На думку мислителя, наукове обговорення повинно зайняти місце попереднім фанатичним вираженням нетерпимості, та підкреслюється саме ліберальне індивідуальне право на свободу думки.

Одночасно з розвитком інституціоналізованих форм толерантності започатковується розвиток інститутів лібералізму. Реалізацію принципу свободи наукових дискусій та свободи ідей, філософ зробив спробу впровадити за допомогою періодичних публікацій наукового вісника «Новини республіки вчених», в якому науковці вільно ділилися своїми концепціями та ідеями. «У передмові, поміщеній в першому номері «Новин республіки вчених» Бейль писав,

що автори, присилаючи свої тексти, в цей журнал повинні залишити осторонь все, що розділяє їх на окремі угруповання, і брати до уваги лише те, що їх об'єднує, а саме: що усі вони ставлять своїм завданням пошуки істини, і кожен повинен розглядати усіх інших як братів, членів братерства вчених» [12, с. 51]. Відкриваючи науковий діалог між представниками різних наукових сторін, філософських думок було започатковано нову форму толерантності в науковій сфері. Можна вважати, що в епоху Просвітництва вперше інститут толерантності знайшов свій розвиток не лише в релігійному, а в науковій та інших аспектах.

Саме епоха Просвітництва започаткувала головні тенденції розквіту інституту толерантності у всіх сферах соціально-політичних відносин. Розвиток ліберального розуміння суспільної згоди, заснованої на принципах свободи слова, свободи думки та релігійних переконань, співіснування різних концепцій та ідей, та їх представників стало фундаментом розвитку сучасного розуміння толерантності та концепції політичної толерантності. Саме на основі боротьби за ліберальні принципи терпимості видатних мислителів епохи було зроблено важливіший крок в боротьбі проти релігійних гонінь та нетерпимості на основі віри. Таким чином і відкрився шлях новим науковим концепціям та ідейному прогресу. Це укріпило поняття терпимості як цінності співіснування в ліберальній політичній доктрині. Як зазначає дослідниця Л. В. Баєва: «Вирішальною главою в історії толерантності став Кромвелівський період англійської історії XVII століття. У той час серед різних пуританських сект, що входили в армію О. Кромвеля, тільки індепенденти і левелери були зацікавлені у свободі і терпимості. Згідно з їх поглядами, жодне переконання не може бути настільки непогрішним, щоб йому в жертву можна було принести інші переконання, існуючі в співтоваристві. Джон Солтмарш, один з видних захисників толерантності в епоху Кромвеля, говорив: «Твої аргументи будуть такі ж темні для мене, як мої аргументи для тебе, поки Господь не відкриє нам очі» [7, с. 10].

Одним з перших, хто розглядав толерантність як інструмент балансування соціально-політичного процесу був Вольтер. Саме інститут терпимості покликаний поєднувати природно різні погляди та концепції та зберігати баланс

соціально-політичних відносин. Концепція толерантності французького мислителя, представника епохи Просвітництва Вольтера (1694 – 1778 р.р.), який був противником релігійного фанатизму, трактується в якості регулюючого чинника, і, не зважаючи на деїзм Вольтера, мислитель вважає віротерпимість позитивним регулятором соціальних відносин. В особливості, відзначається важливий вплив терпимості на свободу думки людей, яка несе потенційний прогрес для суспільства. Підкреслюється можливість, а часом, необхідність сприймати іншу думку задля ідейного прогресу. У своїй праці «Трактат про віротерпимість» Вольтер пише: «...Віротерпимість навпаки, не може робити ніякої смути і віднімає всякий привід до хвилювань. Вона природним чином роз'єднує думки: в країні, розділеній на безліч сект, жодна не може претендувати на панування, і тому усі вони залишаються спокійними» [25]. Рівність права на існування думок створює умови балансування неоднорідної соціально-політичної структури. Як зазначав Вольтер: «...слід терпіти усі релігії, щоб жодна не могла придбати пануючої влади та не могла б зробитися небезпечною?» [25]. Соціально значиму необхідність Вольтер бачить в представленні всіх сторін та позицій в країні. Якщо віра має місце бути і вона правдива, то не повинно існувати страху перед іншими вірами і поглядами.

Зокрема, саме Вольтер одним з перших вжив поняття «політична терпимість», звісно, таке вираження мало переважно релігійний характер, бо церква і політика мали спільний відлік. Проте, інститут толерантності вже захоплює більш широкі відносини. Це отримало вираження в розширенні повноважень інституту толерантності як сфери впливу церковних канонів на суспільні зв'язки, політичний механізм врегулювання владних відносин протестантизму та католицизму, що претендують на домінуючу позицію у владі.

Ідея терпимості розглядалася і французьким Просвітником Ж.-Ж. Руссо. «Передусім, він виступав з різкою критикою теократії, релігійного фанатизму, і потім підкреслював, що окрім релігійної, надзвичайно важлива толерантність в цивільному плані. Руссо ратував за світську державу і цивільну згоду, підкреслюючи рівність людей і їх рівноправ'я» [7, с. 11]. Автор розглядає явище

нетерпимості як розлагодженість суспільних інститутів та соціальної системи в цілому. Ж.-Ж. Руссо вважав нетерпимість однією з негативних догм в суспільстві. Громадський порядок та соціально-політична стабільність неможлива за існуванням релігійної нетерпимості в суспільстві. Відомо, що в своїй праці «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» філософ фактично розглядає нетерпимість як чинник розладу суспільної угоди і громадянського порядку. Так, мислитель підкреслював, що «вже не існує такої релігії чи такого народу, який би виключав всі інші» [148].

Мислитель відзначає взаємну впливовість державних і громадянських інститутів. Представники будь-якої релігії повинні бути терпимими один до одного, та насамперед, не порушувати свій обов'язок громадянина. Оскільки, саме держава та договір всередині суспільства надає безпеку людині: «Ті, хто відрізняють нетерпимість громадянську від нетерпимості теологічної, по-моєму, помиляються. Обидва ці види нетерпимості не віддільні один від одної. Усюди, де допущена релігійна нетерпимість, неможливо, щоб вона не мала ніякого впливу на те, що відноситься до громадянського порядку» [148]. Будь-яких прояв нетерпимості має проекцію на стан громадянської системи. Автор не виокремлює особливо небезпечною релігійну нетерпимість, визнаючи, що саме явище нетерпимості представляє однаково негативний вплив на стан громадянського порядку.

Довгий час церква контролювала сферу політичних, культурних, соціальних відносин, тому, нетерпимість на основі релігійних переконань стала не тільки поширеним явищем сфери релігійного вибору, а й явищем політичного процесу. Саме, на шляху трансформацій від віротерпимості до інституту ліберальної віротерпимості було покладено напрям розвитку концепції толерантності в її приближеній до сучасного розуміння форми. «Культурні епохи Просвітництва і Романтизму XVIII – початку XIX століття інтегрували в собі найрізноманітніші культурно-історичні ідеї і дискурси. Особливе значення досліджуваних концепцій розглядається в контексті формування творчої свідомості і протистояння диктату релігії і усіх форм догматизму. Завдання підвищення особистості як мети і сенсу

створення світу розглядається в якості основного в контексті переходу від старої парадигми традиційної релігійності до власне толерантної культури» [44, с. 13]. Звісно, змінюється модель соціально-політичної взаємодії. А саме, сприйняття суб'єкту як окремої ідеологічної одиниці.

Перехід від теоцентризму до антропоцентризму створив нове гуманістичне розуміння місця соціального суб'єкту в суспільно-політичному процесі. Німецький мислитель Лессінг Готгольд Ефраїм (1729 – 1781 р.р.), один з провідних представників епохи Просвітництва. Так само, як вищезазначені представники даного періоду, був противником релігійних переслідувань, нетерпимості на основі віри. «Його ідеї толерантності були сформульовані в драмі «Натан Мудрий», в якій відстоює ідеї гуманізму, свободи і рівності». «Він захищає віротерпимість, взаємну повагу, рівність і братерство народів. Виступаючи із захистом ідей терпимості і братерства народів, Г. Лессінг зовсім не проповідує байдужу терпимість, що заперечує боротьбу із злом і пригнобленням. Лессінг проповідує терпимість, але це не безпристрасна терпимість до зла, не байдужість до реакції, до фанатизму, до тих, хто розпалює реакційний націоналізм і ворожнечу народів» [177].

Саме принцип плюралізму та вільний розвиток суспільства розглядається в цю епоху як основоположні вектори інституту терпимості. Однак, залишається функціонально важливим релігійний аспект толерантності. Так, у роботі Лессінга «Натан Мудрий» у діалозі відзначається: «Не сповідуй Христа лише для того, щоб докучати, де можна, мусульманам і євреям!» [34]. Даний вираз, представляє певну етичну настанову, яка розкриває бачення філософа стосовно релігійних проявів нетерпимості, та підкреслюється те, що, по-перше, дійсна релігійність не виражається у ідентифікації себе до певної віри, метою чого є відзначити власну егоцентричну роль чи домінуючу позицію релігії. По-друге, відзначається засудження релігійних гонінь. Спільною ознакою розуміння соціальної цінності принципу терпимості представників епохи Просвітництва полягає у визначенні соціально-політичного прогресу, розвитку ідей і науки, як функціональної значимості толерантності як інституту.

Важливим історичним етапом у процесі інституціоналізації толерантності став лібералізм та головна історична цінність Великої французької буржуазної революції XVIII століття, а саме документ «Декларація прав людини і громадянина» 1789 року. Яка, як відзначає дослідник К. С. Гаджиєв: «в місткій і строго чіткій формі проголосила ті ідеї, цінності і норми, які стали найважливішими системоутворючими елементами класичного лібералізму: «метою всякого політичного об'єднання є збереження природних невід'ємних прав людини. Ці права суть свобода, власність, безпека і опір пригнобленню» [26, с. 227]. В цьому законодавчому документі було сформовано принципи свободи поглядів, які суттєво розширили практичне значення терпимості. Гуманізм та свобода особистості – категорії, які стали фундаментом розвитку інституту толерантності. Перехід концепту толерантності з релігійного контексту до політико-правового та законодавчого, положив початок перехідних процесів на шляху до демократизації соціально-політичних інститутів.

Представник перехідного періоду від епохи Просвітництва до Романтизму, німецький філософ Е. Кант розглядає толерантність як повагу і визнання іншого. «Веління розуму відбите в категоричному імперативі (моральному законі), одна з формул якого свідчить: «Поступай так, щоб ти завжди відносився до людства і у своїй особі, і в особі всякого іншого так само, як до мети, і ніколи, як до засобу». Саме людство фактично представлене в двох особах – «Я» і «Інший» і конститується стосунками між ними, які, у свою чергу, ґрунтуються на принципах толерантності, тобто на принципах допущення «Іншого» і повага його гідності. Відношення ж до «Іншого» як до засобу зводить його до рівня речі, коли пропадає всякий сенс розмови про повагу і гідність» [14]. Людину Е. Кант бачив в двох аспектах – зі сторони практичних інтересів, якими він керується та морального внутрішнього закону, який прагне до чесноти і справедливості. Не рідко в цих двох контекстах людської сутності відбувається боротьба, яку Е. Кант називав «антиномія практичного розуму». А саме релігію і Бога Е. Кант вважав регулюючою цю боротьбу цінністю. Терпимість в контексті практичних інтересів людини часто не враховується, а саме в прагненні до добра та закону

толерантність займає своє місце.

Вітчизняний дослідник А. А. Івакін, аналізуючи категоричний імператив Е. Канта, відзначає: «Поняття «ближні» історично постійно розширювалося. І ось зараз людство глобалізується, стає однією великою родиною, одним родом-племенем. І тут стандарт повинен бути єдиний (подвійні і потрійні стандарти в наш час не годяться). Ісус учив дуже складною для більшості людей необхідності: полюбити ворогів своїх. І в цьому вченні міститься велика мудрість: ворогів не повинно бути взагалі. Загальне, міжнародне законодавство повинно писатися для всіх і по одному стандарту. Сильний не повинен нав'язувати свою волю і своє тлумачення закону. Категоричний імператив не може бути скасований, бо – він формулює суть людського буття» [55]. Стандартизація норми співіснування різних «інших» за Е. Кантом, може тлумачитися в залежності від сфери застосування. Більшість інститутів не тільки взаємно пов'язані, а й мають однакові інтереси та вигоди. Із чого абсолютне уникнення конфліктів цінностей не представляється реальним в практичній реалізації сучасних плюралістичних макросистем.

Згодом, принцип толерантності приймає суцільну форму державно-політичного інституту. Терпимість починає займати місце провідного принципу в соціально-політичному процесі того часу. Лібералізм спорудив місце толерантності в правовій та законодавчій ланці. В праві на свободу мислення розглядав терпимість Карл Мангейм (1893 – 1947 р.р.), німецький, англійський мислитель. Він підкреслює пріоритет свободи, проте визначає неможливість правильного розвитку вільного суспільства без демократичного контролю. Так, мислитель зазначає, що «лібералізм типу *laissez – faire* прийняв нейтралітет за терпимість. Ні демократична терпимість, ні наукова об'єктивність не означають, проте, що ми не повинні мати власної думки. Думки про те, що вважати істинним, або що нам не слід вступати в дискусію відносно істинних цінностей і цілей життя. Терпимість припускає лише те, що кожен повинен мати законну можливість викласти свої аргументи, і зовсім не означає, що ніхто не повинен їм вірити» [100, с. 419].

Також К. Мангейм відзначає значення соціально-економічного рівня життя суспільства для збереження соціально-політичної стабільності. «Принцип соціальної справедливості є не тільки етичним принципом, а й однією з умов функціонування саме демократичної системи. Вимога більшої справедливості зовсім не обов'язково має на увазі механічне поняття рівності. Розумні відмінності в доходах і накопиченні багатства можуть зберігатися в суспільстві з метою стимулювання кращих досягнень, поки вони не порушують загальних тенденцій планування і не виростають до таких розмірів, що перешкоджатиме співробітництву між різними класами» [100, с. 418]. Деформація зв'язків, яка створюється як наслідок економічної кризи, бідності унеможлиблює розвиток толерантності в соціальному значенні. Тому як, попре високих морально-етичних потреб, людина має потребу фізіологічного та економічного характеру. І, доки між соціальними групами існуватиме занадто великий соціально-економічний розрив, матимуть місце дезінтеграційні процеси.

Британський дослідник Джон Стюарт Мілль (1806 – 1873 р.р.) – у своїй праці «Про свободу» розглядає соціально-політичну стабільність через призму демократичних свобод. Толерантність має підґрунтя розвитку лише в державі, де можуть гарантуватися права і свободи громадян та забезпечуються умови захисту їх політичних прав. Автором підкреслюється відсутність прогресу в суспільстві де утісняють за інакомислення. Він наголошує, що відсутність думок може дає спокій пануючій ідеології, але це призводить до застою. Свобода думки дає місце індивідуалізму, формуванню деякої свободи особистості. Філософ використовує поняття «громадська» та «соціальна свобода». В першому понятті визначається свобода людини як громадянина від втручання державного, а в другому, від колективного примусового втручання. Таке формування представляє основу ліберальних поглядів суспільно-політичної трансформації того часу. Таким чином, окрім, тиранії представників влади, мислитель розглядає феномен «тиранії більшості» та «соціальної тиранії», які за своєю суттю посягають на свободу думки і проявів учасників політичного процесу, що відрізняються від домінуючої більшості. Мислитель зазначає характерну тяжкість соціальної тиранії, яка:

«...залишає менше можливостей для втечі, бо глибше проникає в усі дрібниці життя і поневолює саму душу. Отже, не достатньо захисту від різноманітних посадових осіб, – потрібен також захист від тиранії панівних думок і настроїв; від прагнення суспільства нав'язати, – засобами, що не обмежуються цивільною доганою, – в якості правил поведінки, свої власні ідеї та звички тим індивідам, що з ними не згодні» [108]. Він використовує поняття «розумове рабство» для окреслення проблеми притиснення нових ідеї і думок, які мають розбіжності з баченнями соціально-політичної більшості. Терпимість не означає відсутність заперечень, незгоди чи опозиції. Навпаки, вона дає умови вести дискусію та аргументовану політику. Не означає це і те, що не буває хибних думок. Як раз для цього і повинна існувати свобода вираження позицій, щоб істина мала шанс бути аргументовано доведеною. Формування альтернативності концептуальних сегментів суспільно-політичного процесу удосконалює чинник політичної конкуренції, що формує механізм корисного обміну соціально-політичними здобутками.

Д. Мілль пише: «Наша нетерпимість, чисто громадянська, не вбиває людей за думки, не викорінює думки, але вона робить те, що люди приховують свої думки, або утримуються від всякого діяльного зусилля до їх поширення» [108]. Через неприйняття суспільством і страх інквізиції багато видатних умів так і не змогли реалізувати себе і свої ідеї. Мислитель вважав, що пригноблення думок є соціальною проблемою, тому як, це уповільнює а іноді і зовсім зупиняє соціальний прогрес.

В кінці XIX – початку XX століття вагомий внесок у формуванні концептуальних механізмів інституту толерантності зробили ряд вчених соціологічної науки. Вони привнесли в концепт толерантності розуміння її основ через поняття соціально-політичної комунікації та взаємодії. Так, один з видатних французьких науковців Еміль Дюркгейм (1858 – 1917 р.р.) в книзі «Поділ праці в суспільстві» вперше вказав на те, що «тільки дуже примітивні суспільства можуть існувати на основі гомогенності і підпорядкування. Інтеграція і єдність великого суспільства досягається не через однакову поведінку, а через взаємне доповнення

функцій» [100, с. 545]. З одного боку, автор підкреслював необхідність збереження різноманіття учасників процесу взаємодій і потребу виконання ними різних функцій, а з іншого боку визнавав важливість контролю суспільних інститутів за для їх ефективної організації. В рамках суспільного контролю Е. Дюркгейм одним з перших окреслив необхідність встановлення межі толерантності, тому як, не усі прояви допустимі та конструктивні.

Таким чином, політичний процес ускладнюється ірраціональним прагненням учасників не тільки в аспекті поділу позицій та вигід, а й в просуванні ідеологічних пріоритетів. Дослідник відзначав особливе прагнення учасників інтеграційних процесів до захисту власної істини та позиції в полі взаємодії. В силу чого поле дискусій за право домінування істин завжди представляє особливо емоційну сферу взаємодій. Автор відзначає: «Дійсно, до наших політичних і релігійних вірувань, до важливих моральних правил ми ставимося з пристрасстю, зовсім інакшою, ніж до об'єктів фізичного світу; цей пристрасний характер впливає на наше розуміння і пояснення їх. Ідеї, що розробляються нами про них, так само близькі нашому серцю, як і їх об'єкти, і набувають тому такий авторитет, що не виносять протиріч. До будь-якої думки, що суперечить їм, ставляться вороже» [164, с. 26]. Автор вбачав природним станом нетерпимість до чинників, що посягають на істинність поглядів, в які кожен з нас має пристрасну віру, можливо, часом, більшу, ніж в сам об'єкт, про який склалися данні погляди. Розбіжності та протиріччя неминучі внаслідок різноманіття позицій. Релігію Е. Дюркгейм розглядав в якості інституту регулювання суб'єктів як елементів єдиної суспільно-політичної системи з урахуванням їх прав та гідності. Інститут толерантності за Е. Дюркгеймом представляє компонентну складову релігійного інституту.

Так, дослідниця О. В. Лебедева, відзначає розуміння Е. Дюркгеймом мінливості суспільних інститутів та вироблених ними норм, що регулюють суспільні та політичні відносини: «Моральні правила змінюються від суспільства до суспільства, тому що конфліктуючі та ті, що суперечать один одному максими можуть бути виправдані і примирені, оскільки вони так само емпірично

виправдані і обґрунтовані» [93, с. 404].

В теорії німецького вченого Макса Вебера (1864 – 1920 р.р.) – толерантність визначається в якості специфічної характеристики суб'єктів взаємодії. «Він розглядав толерантність в руслі релігійних відносин. Загальна картина релігійного життя – це соціальний плюралізм взаємної критики догм і прагнення кожного суб'єкта релігійної віри до успішного поширення свого вчення» [123]. Толерантність в даному дискурсі являє собою характеристику актора, що має свою догму і свій рівень зусиль її розповсюджувати. Більш толерантні суб'єкти менше схильні до критики та вираження невдоволеності іншими ідеологічними позиціями, ті що позбавлені цієї терпимості – в більш активній формі проявляють себе. Орієнтація на очікувану реакцію іншого та співвідношення власних дій з ним в процесі діалогу розглядалися М. Вебером як основа терпимості.

Проблема порушення ледве сформованого інституту толерантності в ХХ столітті постала перед людством у вигляді деструкцій суспільно-політичного процесу, краху цивілізацій, війни, геноциду та глобальних форм нетерпимості. В умовах гіперболізації ідентичностей того часу, вчений Клод Леві-Строс відзначав необхідність подолання етноцентричних поглядів в суспільстві для подолання проблем суспільно-політичного дисбалансу. Науковець відмічає: «Світова цивілізація може бути тільки коаліцією, у світовому масштабі культур, кожна з яких зберігає свою самобутність. Потрібно врятувати факт різноманітності, а не історичний зміст, що надається йому кожною епохою. Толерантність не є позицією споглядання, роздачею індульгенцій тому, що було, і тому, що є. Це динамічна установка, вона полягає в передбаченні, розумінні і просуванні того, що має бажання бути...» [94, с. 353]. Співпраця соціально-політичних інститутів для вироблення актуальних механізмів взаємодії культур може стати шляхом подолання та попередження проблем міжінституційних зв'язків та основою налагодження суспільно-політичної взаємодії.

Мислитель одним з перших акцентував увагу на активній позиції толерантності. Саме тому, що кожній суспільно-політичній системі властива широка диференціація та стратифікація, кожна зі спільнот, політичних та

соціальних утворень має намір зберегти свою відмінність від змін та втручань ззовні.

Німецький дослідник Г. Зіммель відзначав єдність опозиційних суб'єктів, навіть, в абсолютній протилежності їх характерів. Оскільки, протилежні індивідуальності мають загальні елементи, які можуть їх зблизити. В основі протилежностей не закладені абсолютно всі ознаки. «Протилежність дійсного та повиннісного, якою б радикальною вона не була, все ж, подібно всякій протилежності, охоплює лише деякі сторони всього дійсного і всього ідеального в людині; цілокупність одного та цілокупність іншого можуть вміщати в себе загальні елементи» [54, с. 14]. В контексті політичного процесу, застосовуючи інтерпретацію плюралістичних опозицій, можна відзначити, по-перше, існування пріоритетних суб'єктивних інтересів учасників політичного процесу. Однак, вироблення спільної мети, незалежно від існуючих розбіжностей позицій суб'єктів, і представляє інтеграційний чинник, що дозволяє кооперувати сили для досягнення спільних цілей. В політичному процесі, метою є мирне співіснування, розвиток демократичних засад, подолання глобальних форм нетерпимості та, власне, спільний пошук механізмів впровадження інституту толерантності як умови ефективного політичного процесу, заснованого на рівності учасників.

І в аспекті політичних відносин, не зважаючи на пріоритетність політичних інтересів кожного із суб'єктів, стабілізація суспільно-політичного процесу потребує саме їх зацікавленості в пошуку універсального спільного підґрунтя. Тобто, якщо застосовувати концепцію Г. Зіммеля відносно механізму толерантності у відносинах опозиційних протилежностей, слід відзначити, що прийняття одним політичним чи соціальним суб'єктом іншого, чи одною спільнотою іншої, зі всіма її протилежними характерними особливостями представляє конструктивний процес для соціально-політичної системи. Таким чином, індивідуальне та загальне мають співвідноситися на основі пошуку тих самих спільних пріоритетних ознак. Відтак, толерантність виступає як універсальна умова об'єднання ідеального та дійсного.

Отже, сприйняття стабільності суспільно-політичного процесу як особистої

та загальносупільної цінності повинне зайняти домінуюче місце в практиці політичних та соціальних взаємодій. Так, наприклад, німецький мислитель Юрген Габермас визначав толерантність як позитивне явище, що виконує інтегративну функцію у всякого роду взаємодіях. «Толерантне відношення модифікує орієнтацію діяльності завдяки тому, що, незважаючи на те, що продовжують існувати релігійні або світоглядні розбіжності і суперечності, воно спонукає проявляти повагу до людей іншої віри або іншого образу думок і відноситися до них як до рівноправних співгромадян» [178]. Вчений зауважував, що для ефективного впровадження толерантності як імперативу в процесі комунікації існує необхідність абстрагування від неприйняття та концентрації опонентів на вирішенні протиріч. Філософ зауважував, що «очікування толерантності вимагає від нас свідомо «відволіктись» від незгоди, яка зберігається на когнітивному рівні, заради вирішення протиріч на рівні соціальної взаємодії, щоб ми могли на деякий час відсторонитися від «незгоди» [178]. Спрямованість опонентів перш за все на врегулювання конфлікту та стабілізацію соціально-політичних взаємодій сприяє тому, що об'єкт перетину інтересів, відмінність орієнтацій з приводу певних питань отримує другорядне значення.

Натомість, американський та радянський дослідник Петерим Сорокін в своїй концепції акцентував увагу на різнобарвності істин, чи уявлень щодо істини, які завжди вступають у боротьбу: «У лабіринті корисності, умовності, доцільності з'явилися тисячі суперечливих істин, кожна з яких оголошує себе такою ж дієвою, як і інші: істина капіталістів і пролетарів, комуністів і фашистів, лібералів і консерваторів, вірян та атеїстів, вчених і християнських теологів, привілейованих шарів і невдах» [161, с. 480]. Отже, П. А. Сорокін трактує толерантність в якості внутрішнього зусилля людини в процесі її взаємодій з іншими, яке є практичною потребою для підтримки соціальних зв'язків. Автор підкреслює фундаментальність конфлікту та неможливість його абсолютного викорінення, тому, толерантність як суцільна система норм неможлива в дійсності: «Суспільства без розшарування, з реальною рівністю їх членів – міф, що так ніколи і не став реальністю за всю історію людства» [161, с. 304]. Мова йде про

фактичну неможливість абсолютної толерантності, так само, як і неможливості суцільної рівності в суспільстві. Оскільки, суспільно-політична структура передбачає поділ за різними критеріями, в тому числі і за критеріями можливостей та доступу до певних соціальних чи політичних благ, про що раніше згадувалося в концепціях К. Мангейма та далі визначено в ідеях П. Бурдьє. Таким чином, згідно представлених поглядів, і толерантність не може стати абсолютним імперативом, оскільки в суспільно-політичній системі мають місце конфлікти та розбіжності в цих самих культурних, економічних, національних, політичних сегментах. Тому, в усі часи залишається актуальним питання систематичного пошуку нових механізмів соціально-політичної стабілізації елементів системи в рамках даного суспільства та в представлений період його розвитку.

Не менш значима для методологічного розвитку концепції толерантності теорія соціального простору П. Бурдьє. Згідно якої толерантність – це одна з форм прояву практик, вироблюваних габітусом. «Habitus, продукт історії, робить індивідуальні і колективні практики – знову історію – відповідно до схем, що породжуються історією. Він обумовлює активну присутність минулого досвіду, який, існуючи в кожному організмі у формі схем сприйняття, думок і дії, гарантує «правильність» практик і їх постійність в часі надійніше, ніж усі формальні правила і відкрито виражені норми. Він дозволяє агентів спонтанно орієнтуватися в соціальному просторі і реагувати більш менш адекватно на події і ситуації» [198].

Деякі суб'єкти можуть бути лишені доступу до певного поля через невідповідність певним вимогам сфери. Таким чином, відзначається не тільки багатовимірність позицій агентів, як чинника нетерпимості та деструкційних процесів, а й специфіки передумов суспільно-політичних взаємодій. Проблема закритості політичного поля в процесі прийняття певних рішень, чи взагалі недоступності певним суб'єктам участі у політичному процесі в умовах монополізації політичного сегменту. Автор, на прикладі індивідуальних практик, транслює поняття «соціально далекі один одному люди» для вираження існуючої різноманітності акторів в соціальному, політичному чи інших просторах. Ті

актори, що опинилися в одному фізичному полі, вимушені приймати вимоги, які пред'являє простір за для доступу до певного капіталу. Так, П. Бурдьє в своїй роботі «Соціологія соціального простору» зазначив: «Умовою може бути володіння певним культурним капіталом – істинною платою за вхід, яка може перешкодити реальному присвоєнню благ, які називаються суспільними, або самому бажанню їх привласнити» [16, с. 60]. Всі суб'єкти, в тому числі об'єднання, соціальні групи, спільноти, суспільства мають свою класифікацію. Саме на схожості між собою та відмінності від інших формується ідентифікація спільнот. П. Бурдьє називав такий принцип об'єднання «ефектом клубу», метою яких є отримання певного капіталу. Автор помічав: «Ефект клубу діє в тій мірі, в якій ці люди виключають по праву (за допомогою більш-менш афішованої форми *numerus clausus* TM) або за фактом (чужинець приречений на деякий внутрішній виняток, здатний позбавити його певних прибутків від приналежності) що не проявляють всіх бажаних властивостей або виявляють одне з небажаних якостей» [16, с. 61]. Крім об'єднань тих, хто продукує нетерпимість, створюються і спільноти тих, хто зазнав інтолерантного відношення та був виключений та позбавлений можливості отримання певного капіталу. Такі форми науковець називав «гетто», вони за його розумінням, натомість першому типу співіснування, «базуються на виокремленні за принципом обмеженості, тому роблять позбавлення подвійним, особливо, в області культурних практик та взаємодій» [16, с. 61]. Розмежування об'єднань на пануючих та пригнічених у П. Бурдьє має спільність з концепцією К. Мангейма, погляди якого було проаналізовано раніше. Однак, П. Бурдьє акцентує увагу на активній позиції панівного прошарку, який відсіює чужих, тих, хто не проявляє бажаних властивостей як представників даної спільноти. За рахунок чого створюється негативне об'єднання тих, кого пригнічують. На відміну від даної концепції, у К. Мангейма кожен з таких прошарків об'єднуються за допомогою активного ідеологічного підґрунтя, в той час, як в роботі П. Бурдьє об'єднання пригнічених створюється не з метою прийняття активних дій, а, навпаки, дослідник зазначає пасивність і негативний аморфний вплив об'єднань на загальний стан суспільно-політичних процесів та

культури. Сама нетерпимість сприяє одразу декільком негативним явищем, а саме, різкої дезінтеграції, закритості утворень, та, одночасно, пасивну позицію суб'єктів до яких проявляється інтолерантність домінуючих груп. В контексті суспільно-політичних відносин, спостерігається не тільки відокремлення пригнічених, чи опозиційних сил, а їх активна часто агресивна діяльність, направлена на дестабілізацію соціально-політичних відносин та політичної системи.

Однак, слід відзначити, що не тільки об'єктивно-практичні чинники закритості певних просторів, продукують нетерпимість та відособленість від інших суб'єктів, а й суб'єктивно-особистісний фактор. Міжособистісна нетерпимість не є абсолютною проекцією інтолерантного ставлення до політичних опонентів в перспективі. Однак, у випадку сформованих певних індивідуальних практик, може стати перешкодою у вигляді упереджених позицій політичних, національних та інших сфер відносин. Дослідник підкреслював: «Ворожнеча, пов'язана з близькістю у фізичному просторі (Конфлікти між сусідами, наприклад), може затьмарити солідарність, яка виявляється на рівні позиції, займаної в національному або міжнародному соціальному просторі, або що уявлення, пов'язані з займаної в локальному соціальному просторі позицією, можуть перешкодити зрозуміти позицію, реально займану в національному соціальному просторі» [16, с. 63]. Позиція терпимості та солідарності виконує об'єднуючу функцію в суспільно-політичних відносин та має загальносуспільне, національне та державне значення. Однак на рівні особистісному суб'єктивна позиція учасників політичних відносин може стати деструктивним чинником, в силу пріоритетного місця для суб'єкту. Інститут толерантності має потребу розвитку, насамперед, на рівні індивідуальному. Доки принцип терпимості не отримає належного розуміння в політичній свідомості учасників політичного процесу та не буде під контролем того самого «габітусу», впровадження інституту толерантності на національному рівні буде значно сповільненим та неефективним. Таким чином, особливу увагу слід приділити розвитку соціально-політичних інститутів, які сприятимуть ефективній роботі механізмів політичного процесу.

Щодо концепцій толерантності за часів Радянського Союзу, слід зауважити,

що в період 1930 – 1960 рр. було поставлено під сумнів істинність багатьох досліджень науки. Однак, історичні події створили умови прояву крайніх форм інтолерантності, війн, геноциду, що, в свою чергу, стало поштовхом для подальших досліджень толерантності як засади попередження деструктивних явищ суспільно-політичного процесу та глибинних законодавчих розробок та ініціатив впровадження інституту толерантності як фундаментальної категорії демократичного державотворення.

Саме за умов демократичних трансформацій суспільства розпочалась плідна наукова розробка проблематики толерантності.

1.2. Категоріальний апарат аналізу політичної толерантності

Політична толерантність як сформований суспільно-політичний інститут складає певну ціннісно-нормативну систему, яка формує особливий тип соціально-політичних зв'язків, де проголошені терпимість, свобода вибору, безпека, свобода політичної участі, можливість інституціоналізованої політичної конкуренції та право мати та виражати прихильність до тієї або іншої політичної сили. Однак, політична терпимість, хоч і визнана в сучасності як державна цінність та фундаментальний напрямок державної політики в сфері демократизації, проте не завжди має ефективне впровадження та реалізацію в сучасному багатовимірному політичному процесі. Слід відзначити проблему браку практичних механізмів інституту політичної толерантності як джерела забезпечення політичних потреб. Отже, для всебічного розвитку інститут потребує концептуальних розробок широкої системи засобів, методів та підходів, та водночас, комплексного розвитку структурно-організаційних засад.

Умове розуміння категорії політичної толерантності бере свій початок ще в епоху релігійних війн. В Середньовіччі панувала теологічна ідеологія в усіх сферах суспільного життя, в тому числі політичній. Отже, основоположну владу мала церква. Тому, релігійний вибір був не лише питанням віри та основою соціальної свідомості, а й мав загальнодержавне, політичне значення. Сучасне

розуміння політичної толерантності передбачає конкретну відособленість політичної та релігійної сфери. Однак, не рідкістю є модифіковані релігійно-політичні типи інтолерантності. І більшість дослідників підкреслюють великий рівень небезпеки подібних форм, що представляє особливий інтерес для наукових досліджень та розробок.

В світі сучасних соціально-політичних перетворень поширюється феномен нетерпимості за політичними ознаками. Актуальність проблеми зумовлює політична різноманітність та наростання кризи поєднання різних політичних течій і рухів в одній соціально-політичній системі, а в аспекті міжнародних відносин – у єдиному геополітичному просторі. Особливу актуальність проблематика толерантності набуває з процесами демократизації, які актуалізують питання свободи політичного вибору, терпимості у відносинах соціальних груп, внутрішньополітичних та міжнародних інтеграційних процесів.

Сьогодні таке деструктивне явище як політична нетерпимість, виходить за рамки лише теоретичного концепту, та складає окрему практичну ланку проблематики проявів інтолерантності в сучасних політичних процесах. Багато уваги на світовій арені приділяється питанням екстремізму, дискримінації, фанатизму та різних змішаних форм нетерпимості, зокрема сформованих на основі політичних розбіжностей. Подібні деструкції призводять не тільки до дестабілізації соціально-політичного процесу, а й несуть безліч негативних наслідків економічного, культурного, соціального характеру. Тож, соціально-політична стабільність представляє значимий аспект не лише для політичної, а для більшості життєво важливих сфер.

Таким чином, дослідження саме політичного фактору інтолерантності набуває все більшої актуальності в сучасних наукових дослідженнях. Небезпека феномену нетерпимості, сформованої на політичній основі, полягає у її схильності до перетворень у різного роду модифіковані форми інтолерантності. І, одночасно, представляє потенційно небезпечний чинник ризику ще на початкових стадіях конфлікту. Оскільки, політичний критерій часто стає провокуючою умовою формування крайніх станів нетерпимості суб'єктів.

Внаслідок нівелювання демократичних норм ведення політичної боротьби, спостерігаються затяжні кризи політичного процесу та суспільно-політичних відносин. Явище політичної нетерпимості, прокладає шлях від пасивної антипатії до дискримінацій, в сполученні з крайніми насильницькими методами і діями, направленими на ліквідування опонентів. Це спричиняє стани політичної аномії та провокує утворення крайніх ідеологій, радикальних рухів, маргінальних спільнот, діяльність яких реалізується від початкових інтолерантних форм прояву до масштабних озброєних конфліктів, екстремістських акцій, терористичних актів. В якості суб'єктів політичної інтолерантності можуть бути як різні організації та формування, політичні сили та їх представники так, власне, держава, державні органи та установи, її структурний механізм. Криза діалогу між вищезазначеними суб'єктами представляє глибоку проблему державності, політичного процесу та державної безпеки. І слід зазначити, що дане явище не є локальною проблемою, оскільки, її наслідки зачіпають міжнародну безпеку та геополітичні політичні процеси в цілому.

Дослідник В. Трачук розмежовує реалізацію принципу толерантності соціальних та політичних суб'єктів: «На рівні громадянського суспільства толерантність виявляє себе у формі лояльності, котра означає терпимість індивіда до позиції можливого опонента в межах певної спільноти чи організації, на політичному рівні – у формі політичної коректності як вимоги дотримуватися комунікативної пристойності, терпимого (толерантного) ставлення до інакомислення» [170, с. 360]. Слід зауважити, що термін «комунікативна пристойність», який вживає автор, відображає деяку етичну складову норм інституту політичної толерантності. Однак, на практиці, впровадження етичних норм в контексті політико-владних відносин представляється в більшій мірі ідеальними, а не практичними заходами впровадження толерантних засад в даній сфері.

Натомість, І. І. Хожило акцентує увагу на інституціоналізованій формі співіснування суб'єктів влади та опозиції в одному політичному просторі, як на загальному, так і на індивідуальному рівнях, саме в межах правового регулювання

толерантних відносин: «... у влади їх толерантне відношення може виявлятися в політиці допуску діяльності опозиції в межах конституції. На рівні окремої особистості політична толерантність полягає у прояві готовності прислуховуватися до позиції політичних супротивників та в прагненні їх переконати» [187]. Для методологічного визначення комунікативних механізмів політичної толерантності слід відзначити такий активний елемент, як «прагнення переконати» політичних опонентів. Що виступає предметною стороною інституціоналізації форм політичної комунікації та діалогу учасників політичного процесу. Даний аспект можна віднести до підходу визначення толерантності як активної позиції, оскільки вона передбачає не тільки форму прийняття існуючих, опозиційних напрямків та суб'єктів, а й активну діяльну позицію, направлену на взаємодію, діалог, аргументацію та критичний аналіз власних доводів в рамках взаємного обміну ідеями учасників політичного процесу.

Інститут толерантності в сфері політики дає змогу бути представленими в політичній структурі всім інтересам суспільства за допомогою створення і діяльності різних політичних формувань, партій і рухів. Це представляє собою таку актуальну категорію політичної толерантності, як інституційний політичний плюралізм. Він передбачає різноманіття поглядів, концепцій, принципів і протилежних політичних програм, втілених в різноманіття форм представництва політичних сил та соціальних груп, що підтримують їх.

Плюралізм як інституційна засада толерантності передбачає багатоваріативність та альтернативність політичних векторів. Однак, існує необхідність узгодженого вибору політичного курсу держави через розширення участі в процесі прийняття рішень різних владних, політичних чи громадянських суб'єктів. Категорія плюралізму і толерантності мають функціональне співвідношення. Де плюралізм представляє явище, а толерантність – механізм балансування плюралістичних відносин. Тому, дослідження політичної толерантності йдуть у сукупності з феноменом плюралізму. Так, дослідник М. Мchedлов обґрунтовує практичну значимість плюралізму в політичній владі, акцентуючи увагу не на питаннях економічного, культурного чи соціального

устрою, оскільки вважає, що дана сфера політичного регулювання природно передбачає плюралізм, особливо складною сферою відносин для науковця представляє внутрішні відносини політичних діячів, та їх боротьба за монополію думок, концепцій та політичних поглядів. Як відзначає дослідник в своїй роботі «Толерантність»: «Історично політична і ідеологічна тактика можновладців при наявності розкиду думок, взаємовиключних концепцій, їх суперництва зводилася переважно до насильницького примусу, яке було не тільки суто політичним, навіть фізичним, але і поєднувалося з економічним, ідеологічним, психологічним пригніченням» [113, с. 18].

В силу ліберально-демократичних процесів та демократичного транзиту більшості цивілізованих країн, питання толерантності розглядається не лише в контексті політичного представлення інтересів, презентації політичних позицій задля дотримання демократичних умов альтернативності, а й в аспекті політичних механізмів забезпечення вільного політичного вибору, що має глобальне значення для процесів демократизації державно-політичної системи. Свободу політичного вибору складає і законодавче, і політичне право. Однак, саме від суспільного розуміння плюралізму залежить чи буде сприйматися політичний вибір як непорушне право людини. Чи буде політична меншість сприйматися як повноцінний елемент суспільства, або матимуть місце політичні дискримінації, які в свою чергу стримуватимуть розвиток політичної культури, як основоположної засади правового державотворення.

Категорії політичної толерантності, плюралізму та свободи політичного вибору складають фундаментальні засади забезпечення збалансованого демократичного політичного процесу. Повноваження представлення суспільних інтересів, надані певній політичній силі, повинно спиратися на динамічні іноваційні моделі суспільно-політичної взаємодії. В іншому випадку, без загального усвідомлення суб'єктами політичного процесу моделі співіснування, заснованої на рівності прав політичних позицій, індивідуальний свідомий політичний вибір не матиме змоги реалізуватися. Так само, це загрожує

соціально-політичній стабільності та прогресивному розвитку соціальних, політичних та державних інститутів.

Разом з тим, різноманіття в просторі політичних взаємодій створює сприятливі умови для зіткнень, починаючи від ідеологічної боротьби до фактичного протистояння та знищення однією системою іншої. Однак, інституціоналізована міра боротьби та критерій суперництва, є природною складовою демократичного політичного процесу. При цьому, на рівні наукової, політичної, законодавчої та громадянської спільнот усвідомлюється необхідність пошуку механізмів стабілізації та балансу соціально-політичної системи в умовах політичного плюралізму. І дана проблема очолює не тільки питання внутрішньодержавних відносин, а й геополітичних зв'язків. Отже, впровадження інституту толерантності є рішенням демократичного поєднання в одному політичному полі індивідуальних політичних потреб, поглядів, політичних переконань, переваг та загальносупільних політичних інтересів.

Політологічний підхід розглядає толерантність як «прийняття, визнання і повага конкурентів, їх поглядів, програм, заходів при взаємному прагненні суб'єктів соціальної взаємодії (націй, держав, класів, політичних партій, організацій) реалізувати свої інтереси і цілі, пов'язані з проблемами збереження або послаблення (скидання) існуючої влади, її зміцнення або підрив, а також зі зміною їх політичного статусу в суспільстві, якщо це не суперечить ідеї безпеки і демократії (С. М. Ємел'янов, Е. Н. Богданов, В. Г. Зазикін та ін.)» [159, с. 180]. Неможливо не помітити в науковому аналізі поняття толерантності, прагнення науковців виокремити межі того, до чого можливий прояв толерантності. Оскільки, по-перше, існує проблема толерантності до нетолерантності, про яку не одноразово йдеться в наукових дискусіях. Терпимість до соціально небезпечних явищ, до зла, агресії, ненависті буде само собою спростовувати особливу суть толерантності та її значення в соціально-політичному організмі. Більшість дослідників виділяють чітку межу терпимості. Не може вважатися толерантністю терпимість та визнання терористичних програм зміни влади, агресивного ведення політики, пропаганди антилюдських поглядів, того, що саме собою направлено

проти закону та прав людини. По-друге, непомірна толерантність має небезпеку перетворення у форму бездіяльності, аморфну позицію з боку соціальних учасників політичних взаємодій та політику пристосування, або надмірного нейтралітету з боку політичних суб'єктів, держави та органів державної влади.

Існування меж толерантності до нетолерантних проявів відзначається і в Декларації принципів терпимості, у пункті четвертому позначається, що: «прояв терпимості, який співзвучний повазі прав людини, не означає терпимого відношення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням. Це означає, що кожен вільний дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншими». «Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим» [37].

Таким чином, одним з дихотомічних питань дослідження проблематики політичної толерантності виявляється у визначенні толерантності як дії та бездіяльності. Ряд вчених визнають пасивність та конформізм, центральними характеристиками феномену толерантності. Однак, більшість дотримуються визначення толерантності як політично активної дії, яка направлена на відкритість до соціально-політичних взаємодій із принциповим збереженням ідейних позицій сторін. Так, наприклад, сучасний дослідник В. В. Шалін виокремлює дану проблему. Науковець характеризує толерантність не лише як «неохочу згоду з можливістю існування інших точок зору, але як «свідому установку на необхідність багатьох точок зору і на недостатність будь-якої окремої точки зору». Проте, терпимість не слід інтерпретувати як вседозволеність: є речі, до яких не можна бути терпимим» [192, с. 13]. Толерантність як активна дія формує рівні можливості існування протилежних напрямлень в одному політичному просторі із збереженням власної позиції та критерію суперництва. У низці робіт ставиться питання несумісності принципу толерантності та політичної конкуренції. Однак, слід відзначити доречність відповідного питання до подібної тези, яке ми відзначимо і в наступних розділах, а саме: чи можливий критерій суперництва, в умовах неможливості представлення альтернативних політичних програм та курсів. Це лишає можливості всі політичні сили бути зрозумілими та в

перспективі обраними певною електоральною частиною задля реалізація всіх можливих інтересів в політичній владі. За відсутністю даної можливості можна говорити про монополію політичного процесу, що кардинально лишає політичну сферу конкурентних можливостей та суперечить основам демократичного процесу.

Ряд вчених визначають поняття політичної толерантності як нейтральну позицію державної влади до плюралістичних проявів суспільства. Тобто, розглядається державна влада як головний суб'єкт політичної толерантності. Дещо по-іншому вважає В. Ханстантинов, який стверджує, що «суб'єктом політичної толерантності виступають громадські об'єднання й рухи, відомі лідери та журналісти, громадяни, які наприклад, виявляють активну електоральну поведінку» [181, с. 238].

Отже, з одного боку, не заперчується принципова роль державної влади в регулюванні політичних процесів, разом з тим, розглядається багато суб'єктність прояву політичної толерантності. Владна участь, на думку дослідника, має функціональну значимість як регулятора інституту політичної толерантності у межах її практичного втілення. Однак, припускається можливість насильницьких методів влади в процесі впровадження певних рішень. І дослідник стверджує, що такі прояви представляються невід'ємною частиною функціонування влади. Не зважаючи на розвиток демократичних засад в сучасних суспільствах, відбувається поширення методів державного впливу. Адже, і в процесі побудови і в процесі розладу толерантної моделі суспільно-політичних відносин передову роль відіграє діяльність державної та політичної влади як головних суб'єктів політичного процесу.

Інститут політичної толерантності хоч і включає засади гармонізації політичних позицій учасників, однак не передбачає абсолютну згоду та примирення соціальних акторів з будь-якими рішеннями державної влади. Для попередження зловживання владою, існують інші суб'єкти політичної толерантності. Одним з таких суб'єктів виступає громадянське суспільство. Категорія політичної толерантності не тільки втілюється в соціально-політичну

парадигму прийняття різноманітності, а й встановлює нормативну модель співіснування в умовах жорсткої конкуренції політичних інтересів. Отже, регулятивна функція інституту громадянського суспільства не тільки об'єднує людей, поширюючи толерантну модель в масовій свідомості, а й стає бар'єром встановлення пануючої ролі будь-якого суб'єкту політичних відносин.

Дослідники К. Шуберт та І. О. Кочев пов'язують рівень сформованості інституту громадянського суспільства через показники егоїстичної ознаки громадянської свідомості та відчуттям альтруїзму, виходячи з окреслення їх граничної допустимості, та відзначає: «...чим нижче верхня грань егоїзму та чим нижче нижня межа альтруїзму в соціумі, тим вище рівень розвитку громадянського суспільства» [201, с. 125]. Отже, рівень толерантності суспільства має практичний зв'язок з рівнем егоцентризму національної свідомості. В даному контексті, можна моделювати дане кореляційне співвідношення: чим вищий рівень розвитку громадянського суспільства у формі організованого демократичного інституту, тим співвідносно більше розвинене толерантне сприйняття всередині суспільства. Розвиток громадянського суспільства сприяє поширенню толерантних засад у внутрішньо-суспільних відносинах, що проявляється у формі сприйняття, емпатії до співгромадян, спільності проблем і інтересів. Водночас, громадянське суспільство посилює залучення індивідів до громадських асоціацій задля вираження активної позиції та захисту інтересів суспільства та індивіда, що сприяє розвитку демократичних форм політичної участі та соціально-політичній єдності. Збереження індивідуалізму в плюралістичному середовищі відображає функціональне співвідношення інституту громадянського суспільства та інституту толерантності.

У визначенні засад громадянського суспільства як механізму забезпечення політичних інтересів та потреб, дослідник С. С. Рябов зауважує наступне: «Громадянське суспільство у виконанні своїх специфічних функцій покликане забезпечувати існування окремого індивіда, в першу чергу, через приєднання його особистого суспільного інтересу до інтересів групових та забезпечення можливостей для його відстоювання і просування» [149, с. 260]. Дослідник

відзначає, що громадянське суспільство є перехідною ланкою між людиною, її приватними відносинами та державними інституціями. Отже, толерантність не виключає конфліктність у відносинах між державою та суспільством. Основоположна роль інституту толерантності полягає у врегулюванні конфліктів із збереженням принципових інтересів опонентів. А саме інститут громадянського суспільства, по-перше, об'єднує та просуває інтереси суспільства, по-друге, створює передумови діалогу між соціальними та державно-політичними суб'єктами.

Так С. С. Рябов, окрім громадянського суспільства, виокремлює державну владу та інститут сім'ї як дві фундаментальні засади, що регулюють міжособистісну кооперацію в суспільстві. Дослідник зазначав наступне: «Громадянське суспільство як специфічний спосіб публічного спілкування вільних індивідів з необхідністю утворюється там, де держава за допомогою законів, владних настанов та примусу, з одного боку, та родина за допомогою кровних зв'язків – з іншого, не можуть забезпечити необхідної міжособистісної кооперації» [149, с. 260]. Саме вищезазначені інституції закладають основи соціально-політичної ідентифікації та модель сприйняття інших суб'єктів. Не ефективність яких і призводить до соціально-політичного дисбалансу. За умов дисфункції владно-політичних інститутів та інституту сім'ї в якості відповідної реакції можуть утворюватися саме громадянські об'єднання не інституційного толку, що матимуть за основу радикальні, крайні ідеологічні спрямування. Подібні спільноти проявляють радикальні настрої до взаємодій з державною владою та її представниками, окремих індивідів, соціальних, культурних груп, різних верств населення, соціальних та політичних інститутів.

Саме тому, вважаємо доцільним відзначити педагогіко-освітнє виховання як одне з фундаментальних базисів стабілізації суспільно-політичних відносин та попередження явищ інтолерантності. Важливим напрямком освітнього впливу на процеси толерантизації політичної поведінки, є засади інформативного забезпечення умов об'єктивного аналізу політичної дійсності.

Так, наприклад, автор Дж. Морено-Рианьо звертає увагу на тенденцію, яка полягає у тому, що індикатор освіти значно впливає на показник політичної толерантності особистості. Різного роду девіації в політичній толерантності, згідно досліджень автора, відзначаються саме у представників з низьким рівнем освіти, чи взагалі її відсутністю [214, р. 172]. Отже, освіта як умова впровадження інституту толерантності не може залишатися поза увагою сучасних наукових досліджень та практичних розробок.

В роботі окреслені три принципові категорії, які дослідник називає центральними компонентами, такі як: принцип політичної толерантності як норми; плюралістичне суспільство та держава, яка має різноманітні підходи до управління. Автор особливо акцентує увагу в своїй роботі на формуванні специфічної індивідуальності членів суспільства. Саме направленість на внутрішню трансформацію суспільства в аспекті формування політично толерантної свідомості, а не лише зовнішню складову, яка репрезентується в законодавчих санкціях, складає фундамент попередження інтолерантних проявів та виявлення їх потенційних передумов [223, р. 2].

Політичний процес передбачає політичну боротьбу, однак дослідники зазначають необхідність її обмеження цивілізованими рамками. Так само, як боротьба громадянського суспільства з державними інститутами за соціальні інтереси неминуха, в певній мірі потрібні правила гри в політичних відносинах. Безліч політичних ролей, в яких активно реалізує себе учасник представляє його власну позицію в політичному просторі. Модель толерантності не вимагає конформного прийняття будь-яких рішень влади та владних інститутів. Принципова різниця дієвого компоненту громадянського суспільства та радикальних спільнот полягає в інституціоналізованих формах взаємодії, в першому та недемократичних формах політичної участі, в другому. Обидві структури приймають активну участь в політичному житті, часто виступаючи опозицією існуючій політичній владі, проте різниця виражається у методах реалізації. Політична терпимість як інститут реалізується у формі демократичної політичної конкуренції. С. Г. Денисюк звертає увагу на те, що «політична

толерантність проявляє себе у формі інституціоналізованої боротьби. Коли громадянин засвоює багато ролей – виборця, представника групи інтересів, групи тиску, члена територіальної громади або політика, то це сприяє формуванню консенсусної демократії, толерантності, зближенню держави і громадянського суспільства. Іншими словами, чим більше політичних ролей він виконує, тим буде толерантнішим і взаємодія з владою стане якісною і набуде європейського зразка» [38, с. 2]. Насамперед, йдеться про формування політичної культури учасника політичного процесу через активну політичну участь, політичну компетентність, розуміння основних засад ведення політичної боротьби в межах дійсного законодавства та демократичних засад. Неінституціоналізовані форми політичної боротьби, в тому числі громадянськими спільнотами, формують сприятливі умови для поширення екстремістських, радикальних рухів, що загрожує соціально-політичній стабільності держави.

Політика як процес виконує функцію узгодження різних інтересів в одній системі, а політична толерантність є мирною угодою між учасниками в умовах плюралізму позицій. Одною з фундаментальних детермінант політичної толерантності є політична культура, функція якої полягає у побудові рівня політичної свідомості, ціннісної системи суспільства чи окремого його представника. Політична освіченість, громадянська позиція учасників політичних взаємодій складають базис функціонування суспільства. Науковці зазначають тісний зв'язок розвиненої політичної культури та формування толерантної ментальності з толерантною моделлю поведінки. Політична терпимість є чинником об'єктивного володіння політичним знанням, зумовлює не тільки аналіз діяльності політичних агентів, осмислення політичної дійсності, місця держави і владних суб'єктів та політичного діалогу, а й усвідомлення своєї власної ролі та ролі опонентів в соціально-політичному процесі.

Л. Н. Шлик розглядає політичний простір суспільства у співвідношенні культури соціальної та національної. Саме ціннісна орієнтованість учасників політичних взаємодій щодо устрою політичної системи репрезентується безпосередньо на діяльності соціальних суб'єктів і представляє взірць їх

політичної поведінки. Однак, автор визнає мінливість цінностей, які мають можливість змінюватися в залежності від різних соціальних, політичних, культурних умов [199, с. 53].

Таким чином, толерантність можна розглядати в якості того самого інституційного регулятора, що повертає суб'єктів процесу політичної взаємодії від емоційного до раціонального стану. Політична терпимість зумовлює існування політичного різноманіття в одній соціально-політичній системі, де кожен політичний суб'єкт має свою чітку позицію та політичне уявлення. За цих умов засади толерантності впроваджуються як принцип та механізм взаємодії, дисфункція чого спричиняє монополізацію політичної влади, домінування над іншими, або веде до соціальної та політичної конфронтації, що унеможлиблює стабільний демократичний політичний процес.

Не менш важливим є аналіз процесу демократичного транзиту в контексті історично-політичних факторів впливу на формування політичної системи суспільства, поведінку безпосередніх чи потенційних учасників політичного процесу. Прояв інтересу до політики та активна політична позиція характеризують особливість функціонування громадянського суспільства. Дослідники часто відзначають конформність чи, навпаки, активність в політичній сфері, як характеристики політичної інтеракції не лише окремих людей, а соціуму в цілому. Можна говорити про стан суспільства, сформованого певними соціально-політичними, історичними, культурними та іншими обставинами, протягом довготривалого періоду їх впливу. Тому, процес демократичного транзиту сьогодні сповільнюється в умовах затяжних перехідних процесів політичного розвитку суспільства. Отже, в науковому дискурсі не винятковим явищем стало визначення політичної толерантності як сталої соціальної парадигми.

Таким чином, постає питання механізмів впровадження інституту толерантності в соціально-політичних системах, в яких тривалий час існують протилежні стандарти політичних відносин. Адже, сама по собі толерантність є політичним інститутом, який неможливо запровадити простим шляхом введення

певних норм та санкцій. Однак, враховуючи сучасний вектор розробки цілого комплексу законодавчих, правових, освітніх програм, застосування яких направлено на розвиток інституту толерантності, можна говорити про часткове впровадження толерантної моделі соціально-політичних відносин. Слід визначити, по-перше, природну форму встановлення норми толерантності в рамках комплексу засад, що передбачають певний довготривалий методичний вплив на соціально-політичні цінності, політичні зв'язки, політичну свідомість, внутрішні механізми соціально-політичної регуляції, шляхом впровадження толерантності як норми політичної взаємодії. Дана регулятивна форма не може бути моментально засвоєна системою та потребує комплексності та довготривалих процесів впровадження. Інша модель передбачає деяку примусову форму впровадження толерантності, що має вираження у конкретному регулюванні поведінки суб'єктів соціально-політичних відносин не шляхом зміни їх внутрішніх мотивацій, а завдяки формату дотримання норм толерантності за допомогою практики законодавчих, правових чи політичних санкцій.

В політичному процесі, для владно-політичних суб'єктів, категорія толерантності як етична засада, на наш погляд, займає місце другорядне, в контексті пріоритетності політичних інтересів. Так, наприклад, в своїй концепції Ш. Муфф відзначала прагнення гегемонії політичних суб'єктів в процесі політичної боротьби як природний компонент політики. Тож, толерантність в якості етичної норми в процесі політичної взаємодії опозиційних сторін, як переконливо свідчить практика сучасної політики, представляє неефективний механізм взаємодії, а іноді, й утопічний. Однак, в аспекті саморегуляції та самоорганізації, етична функція принципу толерантності може ставати більш ефективним чинником. Однак, саме застосування примусових практик правового регулювання норм політичної толерантності попереджує деструктивні та кризові стани політичного процесу.

Досить поширено в якості складової категорії політичної толерантності виділяють політичний конформізм, пристосування та політичну асиміляцію. Згідно тези Н. В. Федорович толерантність характеризується через визначення

категорії «терпіння», яке передбачає стійке витримування неприйняттого через моральні страждання суб'єкту [175]. Однак, вважаємо більш доцільним розглядати таку складову категорії толерантності як «терпимість». «Терпимість», на противагу «терпінню», не є витримуванням неприйняттого, конформізмом та покірним прийняттям «чужих» позицій з відказом від своїх власних. Натомість, категорія терпимості представляє механізм соціально-політичної гармонізації, який створює умови плюралізму підходів, за допомогою прийняття права опонента на існування та вираження власних принципів, навіть попри відмінність від домінуючої політичної позиції. В ході політичних взаємодій принцип терпимості створює рівні можливості для подальшого інституційного суперництва учасників політичного процесу. Це попереджує можливі хвилювання та сприяє соціально-політичній стабільності.

Наступні принципові складові категорії політичної толерантності виражені у засадах політичної свободи та політичного вибору. Такий ліберально-демократичний підхід має особливе виокремлення. Так, український дослідник М. В. Морарь визначає «політичну толерантність як різновид взаємодії та взаємовідносин між різними соціальними групами, політичними партіями, лідерами, за якого сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях та діях» [109, с. 155].

Йдеться про такі важливі засади демократичного процесу політики, як свобода думки і свобода вибору. Політична толерантність розглядається як соціально-правова норма рівноправного функціонування політичних суб'єктів. Чи то політична, чи соціальна, культурна кооперації повинні мати за основу – норму взаємодії. Отже, толерантність як норма політичної взаємодії в процесі політичного вибору, складає демократичну основу стабільності політичних відносин. Однак, дослідники відзначають, що політична толерантність не виражає спробу уникнення конфлікту за допомогою пасивного прийняття існуючих позицій опонентів. Навпаки, створюються умови справедливої політичної конкуренції, що зберігає право опонента представляти та обґрунтовано доводити власну позицію. В цьому плані М. В. Морарь солідарний з позицією дослідників

«І. Жадан та Н. Шовкопляс, які справедливо визначають політичну толерантність як форму соціальної поведінки, яка забезпечує зв'язок і взаємодію різних, відмінних один від одного суб'єктів» [109, с. 155].

Питання доцільності застосовування принципів толерантності до політичної сфери тоді, коли політичному полю природно властиві конфлікти та боротьба, залишається предметом дискусій в сучасній політичній науці. Аналогічно і питання щодо стандарту демократичних механізмів в умовах, коли навіть в сучасних суспільствах, в тому числі розвинених, використовується насилля з боку влади для впровадження певних рішень. Це стосується не тільки регулювання та попередження деструктивних явищ в державі, а й зловживання владними повноваженнями для ліквідації чи обмежень певних опозиційних чи невігідних основному політичному курсу проявів. Постає питання можливості в таких умовах введення інституту толерантності на різних рівнях соціально-державних відносин. В. О. Ханстантинов звертає увагу на те, що «відносини панування-підкорення є природним станом соціально-політичних відносин між владою та суспільством. Тому, існує необхідність в толерантності тоді, коли ця конкуренція представляє небезпеку для соціально-політичної стабільності. В інших випадках певна міра конфліктності представляє природний стан політичної сфери» [181, с. 240]. Попри дихотомію поглядів, щодо застосування інституту толерантності в політиці, в більшості підходів визначається встановлення меж толерантності в політичній боротьбі та міри втручання влади в діяльність учасників політичного процесу, в якості умови впровадження толерантної моделі в політичній сфері. Дослідники сходяться на тому, що толерантність не передбачає абсолютного усунення конфліктів. Інститут толерантності створює умови ведення раціональної політичної конкуренції з можливими конфліктами інтересів, задоволення яких часто неможливе для всіх сторін. Тоді роль толерантності як політичної та правової норми, полягає у врівноваженні інтересів для запобігання переростанню політичного конфлікту у різного роду прояви інтолерантності.

Політичний конфлікт визначають як «боротьбу за вплив у системі політичних відносин, за доступ до прийняття загальнозначущих рішень, за монополію своїх інтересів і визнання їх суспільно необхідними, тобто за все те, що становить зміст влади і політичного панування» [47, с. 328]. Отже, із вищеприведеного визначення випливає, що факт політичної боротьби, який застосовується як засіб збереження конкурентної сутності політики, представляється деякими дослідниками в якості природного стану політики, а деякі автори визначають нетерпимість сутнісним елементом процесу політики. Разом з тим, політичний конфлікт все ж передбачає деякий піковий стан боротьби інтересів. Отже, процес боротьби відображує універсальну модель політичного суперництва, піковий стан якої можна визначити політичним конфліктом. А тоді, коли пік відносин політичних суб'єктів заснований не на політичному інтересі, а на міжособистісних взаєминах, неприязні та антипатії стосовно безпосередньо суб'єкту, сфера загальносуспільного перетікає у приватне і репрезентує антитолерантну модель політики.

Таким чином, обидва явища представляють потенційно деструктивний вплив на політичну стабільність. В даному сенсі, потрібно відзначити, що, політичний конфлікт та політична нетерпимість мають спільну основу. Однак, політичний конфлікт має специфічну складову – «політичний інтерес» як початкову направленість, що відрізняє даний феномен від політичної інтолерантності. Це означає, що підставою перетину інтересів в політичному конфлікті є не емоційне неприйняття «чужого», «іншого», «протилежного», а політична стратегічна необхідність. Це проявляється у відстоюванні політичних пріоритетів сторін, що проходить у формі суперництва, політичної конкуренції, дебатів, політичного вирішення проблем, поєднання зусиль, компромісу чи відстоювання принципових питань конфлікту. Однак, і в політичному конфлікті не можна ігнорувати суб'єктивні характеристики тих, хто приймають політичні рішення.

Так, наприклад, політолог К. Шмідт, взагалі вбачає стан «друг – ворог» звичайним станом співіснування, в особливості в політичному просторі.

Відзначається, що створення об'єднань людей відбувається саме за критеріями визначення друзів та ворогів за ознаками культури, соціального стану, політичних переконань тощо. При цьому ворог не завжди є реальним конкурентом чи об'єктом антипатії, а може визначатись за потенційною можливістю суперництва та конкурентної боротьби. Отже, дослідник акцентує увагу на тому, що «ворог не конкурент і не противник в загальному значенні. Ворог також і не приватний противник, ненависний в силу почуття антипатії. Ворог, щонайменше евентуально, тобто за реальною можливістю, – це тільки сукупність людей, що протистоїть і бореться точно з такою ж сукупністю. Ворог є тільки публічний ворог, бо все, що пов'язане з такою сукупністю людей, особливо з цілим народом, стає публічним. Ворога в політичному значенні не потрібно особисто ненавидіти, і лише у сфері приватного має значення любити «ворога свого», тобто свого супротивника» [200, с. 99].

Тобто, якщо розглядати політичну толерантність за К. Шмідтом, природний стан політичних відносин, що полягає у конфліктах, конкуренції та політичній боротьбі, може втратити свою сутність за умов толерантності. Дослідником використовується альтернативне толерантності поняття «нейтралітету». І навіть в даній категорії дослідник зазначає існування меж нейтральної позиції. Абсолютний нейтралітет несе небезпеку знищення самої сутності нейтралітету в соціально-політичних відносинах. Так, і безмежна толерантність, як зазначає більшість дослідників, може призвести до абсолютного хаосу, вседозволеності, чи, навпаки, абсолютній бездіяльності. Так, К. Шмідт зазначає: «Тому «друг – ворог» як критерій розрізнення теж аж ніяк не означає, що певний народ вічно повинен бути другом чи ворогом певного іншого народу, або що нейтральність неможлива або не могла б мати політичного сенсу». «...якби на землі залишався тільки нейтралітет, то тим самим кінець прийшов би не тільки війні, але і нейтралітету як такому, так само як і будь-якій політиці, в тому числі й політиці щодо уникнення війни, яка закінчується, як тільки реальна можливість боротьби відпадає» [200, с. 102]. Умовне представлення опонента в якості «ворога» не утворює реальної антипатії. І таке поділення не передбачає боротьбу за межами

правового поля. Навпаки, регламентованість боротьби з політичним «ворогом» і представляє толерантну модель суперництва. Тобто, ідентифікація себе як елементу спільноти, певного ототожнення себе одночасно як індивідуального та колективного, необхідне для виявлення «свого» та «протилежного», в іншому випадку без можливості поділу світу на опонентів та однодумців стає неможливою політика та людина як політичний осередок.

Ми частково погоджуємося з тим, що сутність політики полягає у політичній боротьбі, але доречно було б акцентувати увагу не на політичній інтолерантності, а на політичному конфлікті як неминучому явищі політичних відносин. Тому як політичний конфлікт може бути доцільним для політичної конкуренції за допомогою методів суперництва, дипломатичних стратегій відстоювання політичних інтересів та інших політичних інструментів. Нетолерантність, навпаки, знищує можливість конкуренції та існування інших поглядів, пригнічує вираження «інакшості» в політичній та інших сферах. Якщо брати за основу теорію політики К. Шмідта, в даному випадку, поняття ворога не формується в якості евентуальної моделі. Навпаки, в такому явищі як політична інтолерантність, ворог стає реальним, де основою є ненависть до самого факту відмінностей, а не політична конкуренція. Так на рівні соціальному методи боротьби трансформуються з політичних у міжособистісні. Це в сукупності призводить до витіснення конкурентів силовими, незаконними методами, формування політичної монополії, відповідного типу політичного режиму та моделі політичної взаємодії. Тобто, політична толерантність як соціально-політичний феномен не виключає політичну боротьбу, яку визначають складовим елементом самої сутності політичного процесу, однак, уможлиблює політичний діалог, дискусію, дебати, існування політичного плюралізму і, водночас, визнає необхідність дотримання засад свободи політичної конкуренції.

Неврахування чинників політичних конфліктів та проявів політичної нетерпимості формує умови дестабілізації та глибоких криз політичної системи. Категорія емоційної суб'єктивності – ознака, що притаманна як політичному конфлікту, так і політичній інтолерантності. У першому випадку зіткнення

інтересів можливе з об'єктивних та суб'єктивних причин. Це пов'язано з невід'ємною складовою політичного конфлікту – інтересом, який може стосуватися як сторони держави, державно-політичних інститутів та установ, так й окремих груп, особистостей як суб'єктів політичного процесу.

Щодо політичної нетерпимості, загалом, даний феномен носить суб'єктивний характер, оскільки, підґрунтям сутичок стають саме міжособистісні зв'язки. Політична дискримінація може не включати політичний інтерес, а лише бути зумовленою нетерпимістю до опонентів. В інтолерантній моделі відносин інтереси сторін можуть і не перетинатися. Обидва стани мають перехідний характер розвитку. Так, невирішений політичний конфлікт може трансформуватись у політичну інтолерантність, чи перейняти її ознаки. Можливий і зворотній процес. Отже, не вирішення, або нагнітання конфлікту може спричинити вибір радикальних та екстремістських методів ведення конфлікту. Вибір засобів стабілізації політичного процесу залежить, в тому числі, від налагодженості механізмів суспільно-політичних інститутів. Одним з яких і є інститут політичної толерантності.

І слід зазначити, що політичний екстремізм та подібні радикальні методи, не існують як універсальні соціальні атрибути, а виділяються як немирні, насильницькі методи боротьби, які конфліктуючі сторони обирають в якості засобів ведення конфлікту. Тому, існує необхідність регулювання будь-якого політичного конфлікту на початкових стадіях. Через це, особливе значення має розробка програм попередження та виявлення потенційних загроз розвитку політичних конфліктів в різні форми інтолерантності.

Механізм інституту політичної толерантності, який забезпечує вільний політичний ринок ідей та форм політичних дій, дає змогу бути представленими різним політичним суб'єктам і відображає демократичний політичний процес. Толерантна модель політичної конкуренції складає основу таких політичних взаємовідносин. Л. Гонюкова пропонує «ідею політичної системи як партійно-політичного ринку, де б змагались за голоси виборців політичні опоненти. Завданням держави є створення умов і механізмів узгодження різноманітних

ідеологічних систем та цінностей, що існують у суспільстві, на базі конституційних норм. Наріжним каменем на цьому шляху є переорієнтація державної політики з принципу «людина для держави» на принцип «державна для людини» [31, с. 200]. Така раціоналізація процесу політики служить платформою соціально-політичної стабільності.

Таким чином, одним з пріоритетних завдань інституту політичної толерантності є раціоналізація політичних взаємодій. Свідомий політичний вибір також передбачає певний рівень раціоналізації та об'єктивної оцінки альтернатив. Однак, сучасний інформаційний простір не тільки відкрив можливості для інформаційної обізнаності громадян, а й створив нові виклики, пов'язані з процесами маніпуляцій та технологіями впливу на політичний вибір. Медійна політика ірраціоналізації «політичного» як сфери взаємодій створила значні перешкоди на шляху формування толерантних політичних відносин. В такому аспекті слід погодитися з тезою Д. В. Яковлева, що в сучасних українських реаліях: «...не утворюється простір аргументованих політичних дискусій щодо проблемних питань суспільного розвитку, практично відсутня раціональна аргументація. Отже, домінування медіатизації призводить до очевидного ускладнення раціонального політичного вибору громадянина» [203, с. 25].

Даний механізм здійснює безпосередній вплив на об'єктивне сприйняття учасниками політичного процесу місця і ролі «іншого», невідповідного нашим уявленням. Узагальнюючи треба відзначити, що поняття політичної толерантності передбачає комплекс політико-правових та ідеологічних настанов стосовно відмінних позицій та проявів, який встановлює демократичні процедури політичної взаємодії та інституціоналізовані форми політичної участі. Як у сфері суто політичних відносин так і широких соціальних, толерантність передбачає перегляд концепту конфлікту та ролі опонента в ньому.

Політика раціональна не має зводитись до політики емоцій, а сфера публічного перетікати у міжособистісні відносини. Бо в такому випадку спостерігається дераціоналізація політики, що відображає підміну принципу конкуренції, суперництва на парадигму міжособистісних сутичок та ворожнечі.

Тоді, коли категорія боротьби політичних курсів віддає перевагу політичній нетерпимості, змінюється не тільки формула політичного самовизначення, ставлення до політичної влади та її опонентів, держави як інституту, державних структур та формування політичного вибору, а й змінюється концептуальне розуміння політичних відносин в суспільстві, формуючи соціально-політичний шаблон. Політична структура такого типу, особливо в перехідних суспільствах, обмежує розвиток нових політичних ідей і змін. Важливий момент відзначає науковець Л. Пай: «Таким чином, навряд чи можна говорити про існування певного вільного ринку, на якому політичні ідеї та теорії могли б змагатися, а найбільш гідні з них отримувати підтримку. Політичні дебати в цьому випадку зводяться до міжсуспільної полеміки або до спроб однієї з груп виправдати свою позицію» [127, с. 68].

Реальна можливість представлення та обґрунтування різних позицій дає змогу всім учасникам політичного процесу розвивати політичне уявлення щодо політичної реальності, об'єктивно аналізувати дійсність та, як результат, здійснювати свідомий політичний вибір. Толерантна складова є соціальною умовою політичної співучасті, спільною метою якої є вибір ефективного політичного курсу держави.

Відсутність діалогу влади з учасниками політичного процесу та недопущення до обговорення питань щодо прийняття тих чи інших рішень загострює проблему політичної інтолерантності та, з іншої сторони, питання політичної довіри до владних інститутів. Процес обговорення важливий не тільки для пошуку консенсусу, а, в певній мірі, для розуміння та підтримки рішень, які приймаються в умовах інформаційної альтернативності. Рішення, які приймають в закритому форматі, без залучення громадськості, провокують несприйняття суспільством спочатку цих рішень, а, згодом і влади як інституту. Це породжує, з одного боку, протестну активність, напруженість у ставленні до державних структур, кризи легітимності, революційні зміни політичних режимів, та, водночас, повну або часткову відмову від участі в політичному житті, політичний абсентеїзм, нігілізм, які представляють актуальні тенденції сучасного політичного

процесу. Неприйняття суспільством політичної влади може проявлятися в позиції радикального протесту або в пасивності до соціально-політичного життя. Обидва феномени виступають деструктивними чинниками соціально-політичної стабільності. Неспроможність владних суб'єктів збалансувати інтегративні та, одночасно, конкурентні процеси, за допомогою толерантних засад та демократичних механізмів, призводить до втрати підтримки їх діяльності, а саме такої складової демократичного політичного процесу як легітимність влади.

Це демонструє взаємовплив толерантності та легітимності як визнання влади суспільством, правомірності її діяльності та обов'язок підпорядковуватися її рішенням. Так, наприклад, О. А. Керимов зауважує, що «метою легітимності влади є забезпечення добровільної згоди громадян підкорятися її рішенням і визнати за владою право на застосування примусу. Визнання правомірності вимог влади як громадянами, так і світовою спільнотою загалом можливо тільки в тому випадку, якщо влада демонструє прихильність ідеалам демократії» [70, с. 82].

Специфічною особливістю кризи легітимності стають революційні зміни політичних режимів, що представляє нетолерантну модель розвитку. Тому впроваджуються демократичні механізми зміни влади, запроваджуються практики проведення національних референдумів, інші доцільні засоби вирішення проблеми відсутності діалогу та обговорення суспільно важливих політичних рішень. Але, не зважаючи на розвиток демократії, насправді, прийняття політичних рішень досі часто проходить в однополярній манері. На сьогоднішній день недостатньо використовується широкий арсенал демократичних механізмів узгодження інтересів та толерантних політичних практик навіть щодо загально важливих питань. Правомірність проведення таких мір досі викликають спори та дискусії в площині практичного застосування.

Так, дослідник П. Г. Манжола виділяє наступні чинники наростання політичної нетерпимості та недовіри суспільства до державних інституцій: «1. Зниження рівня керованості владою суспільними процесами; 2. Скептицизм до державних органів; 3. Невиправданість виборів; 4. Відсутність механізмів політичної відповідальності; 5. Викривлення волевиявлення громадян; 6.

Недосконалість механізму імперативного мандату; 7. Неефективність державного управління; 8. Постійність конфліктів політичної еліти; 9. Низька інституціональна спроможність громадян впливати на політичний процес» [99, с. 63].

Значення толерантності як універсального механізму політичного співіснування суб'єктів політичного процесу та чинника гармонізації суспільно-політичної системи зазначає І. В. Галицький: «для повноцінного формування толерантності як цінності суспільства необхідно задіяти всі соціальні інститути. В особливості законотворчу діяльність, громадянське суспільство і його структури, правове виховання, правову освіту, сім'ю, національну пануючу ідеологію» [27, с. 20].

Таким чином, норма політичної толерантності потребує взаємної узгодженості інституційної організації та утвердження механізмів саморегуляції суб'єктів політичної інтеракції. Інститут політичної толерантності набуває все більшого значення в аспекті реалізації демократичних принципів та засад в умовах трансформаційних процесів політичної системи. Нагальною потребою залишається комплексне впровадження інституту політичної толерантності в аспекті взаємодії державних, соціальних та політичних інститутів.

1.3. Сучасні наукові дослідження толерантності як соціального та політичного інституту

Багатоаспектність та дискусійний характер визначення поняття толерантності ускладнює її аналіз та виокремлення систематизованого підходу до розуміння даної категорії. Поняття толерантності розглядається в сполученні з протилежною категорією, такою як інтолерантність чи нетерпимість. Толерантність загалом визначається як норма та соціально-політичний інститут. Натомість, нетерпимість розглядається як негативне явище та проблема соціально-політичного дисбалансу.

У вирішенні сучасних проблем соціально-політичної стабільності було

покладено багато зусиль для створення принципово нової системи знань про соціально-політичні та культурно-ціннісні відмінності суб'єктів політичного процесу та визначення адаптивних механізмів їх співіснування. Сучасна епоха характеризується великим рівнем взаємодії культур, етнічних, релігійних груп, традицій та цінностей, що викликано глобальними, геополітичними, міграційними та інтеграційними процесами. Це ставить питання толерантності та інтолерантності на новий рівень дослідження. Епоха відкритості сприяла як позитивним змінам, а саме, інтенсивній взаємодії, інтеграції, співпраці на всіх рівнях, так і негативним – поширенню конфліктів на міжнаціональному, політичному, етнічному, культурному та ціннісному рівнях. І для дослідників першочерговим завданням стає пошук ефективних механізмів подолання, запобігання затяжних конфліктів задля мирного співіснування, порозуміння та поваги представників різних політико-ідеологічних напрямлень. Інститут толерантності потребує визначення для встановлення певного місця в політичній організації та стабільного функціонування політичної системи.

Дослідження інституту толерантності трансформуються з теоретичних розробок до емпіричних та прикладних знань. Сучасні дослідження направлені не тільки на концептуалізацію проблем толерантності та інтолерантності в соціальних, культурних та політичних відносинах, а, в першу чергу, на аналіз політичного стану, форми організації суспільно-політичних взаємодій, та реалізацію здобутої інформації на практиці, а саме, в законотворчій та правозастосовній діяльності, політико-правовій сфері та розробку комплексних заходів, направлених на формування толерантної політичної поведінки суб'єктів.

Основоположні підходи та окремі аспекти теоретичного та практичного дослідження проблем толерантності як політичного та соціального інституту та інтолерантності як деструктивного стану знайшли відображення в працях таких сучасних вчених: Н. В. Паніна, Л. А. Завірюха, С. Б. Бричок, С. Москаленко, Л. М. Дробіжева, А. Г. Асмолов, В. О. Лекторський, Л. Р. Слобожанкіна, О. С. Панарін, Г. К. Селевко, Ю. В. Мухлинкіна, В. Н. Петров, М. Мацковський, П. В. Степанов, Р. Р. Валітова, О. Д. Шемякіна, Ю. В. Бромлей, В. О. Тишков, І. Ю. Перекрестова, О.

В. Швачко, О. В. Ісаєва, В. П. Комаров, С. Гантінгтон, О. Хеффе та інші дослідники.

Одним з поширених підходів дослідження феномену толерантності, визнають *культурологічний підхід*. Який розкривається в дослідженні особливостей впливу толерантності як соціального інституту на культурну специфіку комунікацій та взаємодій. Глобальні зміни сучасності в першу чергу вчинили вплив на культурно-парадигмальні трансформації соціумів. Першочергово, саме інтеграційні та дезінтеграційні процеси в культурі зайняли особливу ланку сучасних наукових досліджень. Проблема взаємодії різних культурних спільнот та їх політична позиція розглядається в якості передумов соціально-політичної стабільності. Оскільки, не враховуючи соціально-культурні чинники, неможливе запровадження гармонійного політичного процесу, що може стати серйозною загрозою стабільності соціально-політичної системи.

Отже, наявність спільного політичного інтересу всіх соціокультурних груп має також особливо місце в процесі розвитку соціально-політичної системи. Даний підхід особливо актуальний для сучасності, оскільки існує проблема, по-перше, співіснування в одній глобальній реальності та, в той же час, питання збереження самоідентифікації. Сприйняття себе та інших в процесі культурного діалогу спільнот стає платформою досліджень в рамках культурологічного підходу. Та продукує різноманітні культурологічні концепції. Серед яких представлені бачення дослідників, таких, як: Л. Р. Слобожанкіна, Ю. В. Мухлінкіна, В. Л. Погрібна та інші.

Так, науковий погляд Л. Р. Слобожанкіної визначається у представленні толерантності як комплексу рис і здатностей суб'єкту до взаємодії з іншими, засновані на повазі та прийнятті особливостей всіх учасників чи то культурного, соціального, політичного та інших інтеграційних індикаторів. Дослідниця використовує поняття «культурний інший» для визначення опонента в процесі взаємодії. Та виділяє наступні блоки критеріїв толерантної кооперації. Перший відзначається як «розуміння значності культурного іншого, в сприйнятті його як рівноправного суб'єкта взаємодії». Це включає такі інтеграційні ознаки як:

1. Прийняття права інших на відмінність поглядів, їх індивідуальні прояви;
2. Неупередженість в оцінках Іншого;
3. Застосування демократичних інституціоналізованих форм захисту своїх позицій стосовно деструктивних впливів Іншого.

І другий блок, відзначає автор, полягає у «готовності партнерів міжкультурної комунікації, усвідомлюючи власну культурну ідентичність, зрозуміти і позначити активну моральну позицію (позицію взаємодії) по відношенню до культурного Іншого». Це передбачає:

1. Прийняття і повагу іншої ідеологічної позиції, нормативних моделей та визнання індивідуальних прав та свобод;
2. Відкритість до ідейного обміну, усвідомлення концептуально нових соціальних значень для розвитку власного ракурсу світосприйняття [157, с. 2].

Вітчизняні науковці Л. Г. Компанієць, О. О. Убейволк розглядають толерантність в контексті соціального інституту, що виконує функцію інтеграції в процесі міжкультурних практик та дають наступне визначення, толерантність – це: «необхідна умова суспільного єднання людей-носіїв різних культурних традицій, релігійних вірувань, політичних переконань». Однак, знову-таки, ми бачимо конкретне визначення концепту терпимості в якості активної позиції, а не пасивного прийняття тих явищ, які суперечать принципам поглядів носія толерантності «толерантність не є синонімом поблажливого ставлення». Так само, дослідниками помічається інша характерна ознака істинної толерантності, а саме, існування певних меж толерантності, що не передбачає місце «абсолютизований терпимості щодо замахів на свободу та гідність людини» [77, с. 75]. В представленій концепції толерантність визначається дослідниками як певний «шлях до діалогу», тому науковцями підкреслена відсутність необхідності застосування даного інструменту в тих відносинах, де налагоджена система комунікації, та встановлена соціальна згода [77, с. 76].

Проте, на наш погляд, інститут толерантності представляє не тільки механізм налагодження комунікативних практик, а й умову стабільності взаємин. Так, в аспекті розгляду міжкультурної інтеграції, навіть, в умовах безконфліктної

взаємодії в даній сфері, існує вірогідність дестабілізації соціальних відносин на основі яких-небудь політичних, соціальних та інших розбіжностей. Тому, говорити про стабільну практику взаємодії та універсального стійкого та довготривалого алгоритму гармонізації відносин не представляється доцільним. Таким чином, вважаємо необхідністю існування інституту толерантності як норми соціально-політичних взаємодій не тільки в проблемних комунікативних станах, а й в умовах стабільності. Оскільки, безконфліктність та гармонічність певних відносин має достатньо мінливий характер.

В. Євтух окреслює ключову умову налагодження міжкультурного діалогу, а саме: «свобода й можливість висловити власну думку, а також бажання (готовність) і здатність вислухати одне одного в цьому діалозі» [46, с. 7]. Отже, з одного боку визначається культурний імпульс відкритості та готовності до сприйняття іншого культурного суб'єкту, та, не менш важливим є демократичне підґрунтя державно-політичної системи для реалізації прав та свобод.

Дослідниця Ю. В. Мухлінкіна, розглядає феномен толерантності через призму ідентичності та приводить на прикладі концепції І. Валлерстайна, який «виділяє наступні антиномії: єдність або різноманіття; людство або раса; універсалізм або партикуляризм; світ або нація; особа або гендерний принцип ділення (чоловік / жінка)». Науковець відзначає, що: «За Валлерстайном, вищезазначені протилежності не конфліктуючі опозиції, а симбіотичні пари, абсолютно необхідні в процесі розвитку суспільства. Інакше кажучи, в умовах глобалізації взаємодія цінностей повинна будуватися по лінії «більше-менше», а не «або-або» (йдеться про взаємододатковості, а не про взаємне заперечення)» [112, с. 234]. Толерантність розглядається як можливість варіативності вибору для всіх учасників взаємодій. Це представляє умову співіснування в сучасному глобальному просторі.

Українська дослідниця В. Л. Погрібна представляє своє бачення толерантності через самоідентифікацію та ідентифікацію «іншого» зі всіма його культурними, соціальними та ціннісними особливостями. Науковець підкреслює особливе зближення культур в сучасну епоху. Тому, все цінніше стає право на

самобутність та індивідуальність. Дослідниця визначає толерантність як: «гідність кожної людини як вільної й рівноцінної особистості, яка має право на власні переконання. Таке право не повинне наносити шкоди іншим, оскільки толерантність, дотримуючись змісту права (справедливості) закінчується там, де порушуються свобода й гідність інших» [134, с. 33].

Однак, окрім розвитку позитивних для інтеркомунікативних практик, засад, поміж тим, існують дві глобальні небезпеки трансформаційних процесів сучасності. А саме: «З одного боку, культурна колонізація (за термінологією Ф.Бока), яка витісняє й підкоряє інші культури, а з іншого – культурний релятивізм, який змішує без розбору суперечливі цінності» [134, с. 34].

Поміж тим, в умовах глобального зближення, можна спостерігати захисну реакцію соціально-політичних систем, що має прояв у вигляді закритості суспільств, метою чого є збереження культурних особливостей, норм та цінностей. Це стає передумовою створення радикальних течій, оснований на фундаменталізмі, ідеї закритості, націоналізмі, етноцентризмі, расовій нерівності, антиміграційних настроїв в суспільстві та політиці та інших проявах інтолерантності. Тоді, коли максимально відкрилися кордони культур, сьогодні, можливо говорити про зворотні суспільно-політичні реакції, а саме, соціальні, культурні та політичні бунти ідентичності.

Саме в аспекті захисту ідентичності та захисту ідеологічних меж суб'єктів суспільно-політичного процесу, існує *антиглобалістське* бачення толерантності, яке презентується в роботах такого дослідника, як О. С. Панарін, який, пов'язує толерантність з негативними процесами глобалізації. Навіть, відносить її до так званих «агентів глобалізації». Отже, розглядає терпимість, в її сучасному сенсі, як утворення «нової ліберальної свідомості». Автор визначає поняттям «вільний спосіб мислення» та «толерантні до всього» як ознаку нового суспільства, яке позбавлене регулювання і контролю. Він вважає, що «глобалізація веде до послаблення традиційних територіальних, соціокультурних та державно-політичних бар'єрів (що колись ізолювало народи один від одного, але в той же

час захищало від зовнішніх впливів) і становлення нової, «без протекціоністської» системи міжнародної взаємодії та взаємозалежності» [128, с. 139].

Йдеться про закритість та однорідність нової ліберальної концепції соціально-політичного співіснування. В даній інтерпретації визнається негативний вплив засад толерантності, що проявляється у вседозволеності та всеприйнятті як нової норми соціально-політичного буття. І в контексті міжнародного політичного процесу, відзначається роль інституту толерантності як засади встановлення залежності учасників від глобальних течій міжнародного політичного процесу, що ускладнює стан розвитку державно-політичних систем як окремих політичних суб'єктів.

Державно-політичні бар'єри виявляються недієвими в нових умовах. Так, визначення міри втручання в самобутність суспільств сьогодні виходить за межі повноважень державно-політичних інститутів та стає сферою суто інституту демократії. Глобалізаційні процеси не тільки відкривають інтернаціональні комунікаційні потоки, а й створюють умови розмивання культурних особливостей суспільств та їх специфічної самосвідомої картини світу. Масова культура якби заміняє самобутність локальних культур на різних рівнях життєдіяльності. У науковому дискурсі ведуться спори щодо небезпеки зникнення різноманіття як такого, в умовах глобалізаційної асиміляції культур. Однак, слід зазначити, що новій глобальній культурі властива хаотичність форм, оскільки її норми не оформлені та не систематизовані настільки, наскільки традиційні культури. Тому, як наслідок, утворення маргінального глобального суспільства, не контролюваного ні попередніми ні новоутвореними культурними практиками, нормами, етичними зобов'язаннями та іншими патернами. Оскільки, на формування нової упорядкованої нормативної системи глобальної культури повинен пройти час. А подібної задачі перед світовим суспільством, не стоїть. Навпаки, на міжнародному рівні продовжуються обговорення проблем збереження культурної ідентичності, а проблема нової гібридної маргінальної культури навіть не ставиться на обговорення актуальних питань. Таким чином, існує небезпека, що різні культури зазнають часткового переходу до глобальної

культури, втративши колишні цінності, але не засвоївши нові. Отже, можна говорити про проблему такого собі культурного вакууму, заснованого на постулатах терпимості та прийняття всього інформаційного та нормативного різноманіття без соціально-культурного та державного фільтрування.

Соціально-політична стабільність в нових умовах соціальної близькості та неоднорідності суспільств, дослідження соціальних механізмів комунікації, толерантності як функціональної практики соціальних взаємодій розглядають дослідники в рамках *соціологічного підходу*. Згідно якого, дослідження проблеми толерантності як соціального та політичного інституту має своє втілення в концепціях, соціальної взаємодії, концепціях інтеракціонізму та корпоративізму, соціальної дії, біхевіоризму та інших відомих теоріях.

Забезпечення нормального функціонування соціально-політичної системи пов'язано і з роботою соціальних інститутів. Як відмічає дослідник В. Н. Петров, «в соціології можливість розглядати толерантність – інтолерантність як соціальний феномен зв'язується з методологічними підставами теорії соціальної дії. Розуміння толерантності в контексті теорії соціальної дії спирається на уявлення про те, що ця властивість належить усім елементам його структури: потребам, інтересам, знаходить своє втілення в ідеях (як проєкті руху до задоволення потреб), мотивах (тобто потребах, змістовно збагачених сенсом) і цілях» [133, с. 86]. Підкреслюється імперативність інституту толерантності та продукуючих ним норм соціально-політичної взаємодії. В умовах, коли кожен структурний елемент використовує толерантність як механізм системної роботи, всі події, ситуації реальні і потенціальні підпорядковуються механізмам толерантної взаємодії. Проте, це не виключає конфліктів інтересів та боротьби за соціальні, культурні, економічні політичні та інші вигоди.

Наразі, можна відзначити що критерієм стабільності соціально-політичної системи виділяють і соціально-політичні дії суб'єктів. Направленість будь-яких політичних рішень отримує очікуваний ефект реакцій учасників політичного процесу. І це стосується не тільки поведінкових взаємозалежних дій політиків та державних діячів, а й взаємних реакцій соціально-політичних інститутів на різні

перетворення в їх структурних компонентах. Так само, індивідуальні соціальні дії можуть стати чинниками певних станів окремих спільнот чи соціально-політичної системи. Сучасний дослідник М. Мацковський виділяє концепції символічного інтеракціонізму Д. Міда та Г. Блумера як основоположні теорії побудови сучасного соціологічного підходу дослідження толерантності. Одним з основних положень даної теорії в тому, що: «особа і соціальні дії формуються за допомогою символів, які отримуються в процесі соціалізації і взаємно підтверджуються і змінюються в соціальній взаємодії (інтеракції) її учасниками». «Учасники взаємодії інтерпретують поведінку один одного, що є передумовою взаємодії. Важливим поняттям в теорії символічного інтеракціонізму виступає «ідентичність», яка усвідомлюється, на думку Міда, тільки у тому випадку, коли індивід дивиться на себе очима іншого» [103, с. 146]. Усвідомлення самоідентичності та розуміння «значущого чужого», розширює сприйняття цінності соціальної взаємодії. Однак, координата символів має змінний характер. Тому, існує можливість як створення толерантних так і нетолерантних символів в соціально-політичній моделі взаємодії.

Таким чином, процес інтерпретації та реакції на отримані символи репрезентують відповідну модель соціальних, політичних, культурних відносин. Тому, дослідник відзначає таке поняття, як «загальнозначущі символи», які провокують «однакову реакцію» учасників взаємодії та представляють загальноприйнятий невербальний механізм комунікації [103, с. 146]. В контексті соціологічного підходу, толерантність функціонує як запрограмований символ. Отже, стає умовою і можливістю всіх учасників взаємодії транслявати інформацію з метою інтерпретації її опонентами та очікуваною реакцією. І, звісно, може бути як позитивна, так і негативна інформація. Це обґрунтовує тезу про те, що толерантність не несе в собі змістовного знищенні конкуренції та боротьби позицій, вона представляє умову і можливість їх існування. Для збереження соціальної взаємодії, при якій учасники отримують перспективу безпечної трансляції своїх поглядів, не втрачаючи конкурентну складову.

Так і в контексті політичних відносин, окрім очікуваних реакцій на політичні дії, існують універсальні символи, що сприймаються певним чином учасниками політичного процесу.

Раціональне та емоційне в політичній сфері – тема, яка досі не втрачає своєї актуальності, особливо, в дослідженні інституту толерантності як регулятора соціально-політичної комунікації. Наприклад, Ю. Габермас розглядає толерантність в рамках комунікативної дії та пропонує «інтерсуб'єктний діалог», метою якого є консенсус, як рішення проблем соціальної комунікації. Ю. Габермас доповнив міжсуб'єктний підхід концептом «комунікативна раціональність», «нагадує ідеї логосу, асоціюючись з несиловим об'єднанням, що створює консенсус дискурсом, подоланням його учасниками вихідних суб'єктивних поглядів на користь мотивів раціональної угоди» [176, с. 128]. Також, в контексті взаєморозуміння Ю. Габермас відзначає, що «комунікативній раціональності загрожує сучасне суспільство, він стверджує, що її ядро – «безмежна, об'єднуюча, та, що досягає консенсусу сила аргументованого мовлення» – є «центральною досвідом» життя людини» [176, с. 128]. Політичний дискурс також репрезентується у формах діалогу, аргументованого протистояння політичних концепцій та ініціатив. І в умовах раціональної політичної боротьби, натомість, політики як міжособистісної полеміки, діалог та боротьба політичних підходів виступають як політичний інструмент та рушійна сила розвитку політичної системи сучасного демократичного зразка.

В своїй роботі, присвяченій інтеграційним механізмам забезпечення толерантності, дослідник відмічає: «Тільки таке визначення області толерантності, яке в рівній мірі переконує всіх сторін-учасників, здатне відвести вістрі нетерпимості. Учасники повинні щоразу брати до уваги перспективу (бачення) іншої сторони, якщо їм необхідно спільно домовлятися про умови, при яких вони мають намір виявляти взаємну толерантність» [178, с. 46]. Згідно теорії комунікативної дії, всі учасники взаємодії повинні направити свою увагу на внутрішні передумови іншого сторони, його бачення, тобто бути відкритими до розуміння «іншого». В контексті толерантної моделі соціально-політичних

відносин, раціональний діалог та консенсус повинні в ціннісній шкалі суб'єкту суспільно-політичного процесу, займати більш пріоритетне місце ніж персональне неприйняття та засновуватися на реальних суспільно-політичних інтересах та перевагах.

Вітчизняна дослідниця Н. В. Паніна зробила значний емпіричний внесок в розвиток досліджень станів етнічної та національної терпимості українського суспільства. В своїх дослідженнях визначає позитивну складову інституту толерантності, як компоненту національної свідомості та відмічає, що психологічна готовність до взаємодії з представниками інших ідеологічних та культурних сфер формує фундаментальну основу для розвитку громадянського суспільства та поширює демократичні зразки співіснування в рамках національних цінностей. А відторгнення культурних інших, в аспекті сприйняття різних етнічних груп, в свою чергу, встановлює умови для «...розвитку ксенофобних установок, створюють серйозні передумови «поворотного» розвитку громадської системи, що веде до ренесансу традиційно громадських або тоталітарних принципів громадської консолідації» [129, с. 26]. Політичний процес неможливо абсолютно лишити суб'єктивних чинників, тому слід враховувати і соціальні фактори діяльності суб'єктів політичного процесу.

Толерантність нерідко розглядається дослідниками в якості принципу справедливості. Одним з провідних підходів, які розглядають концепт терпимості, є *ліберально-традиційний*, який знайшов втілення в концепції справедливості Д. Роулза. Автор в теорії справедливості виокремлює принцип «рівної свободи». Який регулюється суспільними та державними інтересами безпеки. Однак, як зазначає автор, права втручання в «філософські та релігійні доктрини» та свободу совісті, держава немає. Держава за Д. Роулзом виступає «агентом громадян» в сфері забезпечення їх права справедливості. Як підкреслює мислитель: «Її обов'язки обмежені гарантіями умов рівної моральної та релігійної свободи» [146, с. 191]. Отже, концептуалізація толерантності втілюється в характеристиках рівної свободи, свободи совісті та свободи думки, які також можуть бути

обмежені лише у випадку, необхідному для збереження суспільного порядку та державної безпеки.

Співвідношення категорій толерантності та справедливості представлено у спільній характеристиці, а саме умові рівності можливостей реалізації інтересів та позицій всіх учасників політичного процесу. *Гендерний аспект*, через призму справедливого та рівного представлення суб'єктів в політичній владі розглядається С. Москаленко, яка, досліджуючи питання інституту толерантності в гендерних відносинах, зазначає наступну тезу: «Реалізація принципу соціальної справедливості означає встановлення анти дискримінаційного порядку в суспільстві, що передбачає здійснення справедливого розподілу: діяльності; доходів; праці; соціальних благ (прав, можливостей, влади); винагород, визнань; інформації та культурних цінностей» [110, с. 231]. Однак, досі, справедливість – питання, яке представляє предметне поле дискусій. Але, критерій «антидискримінаційності», який представляє саме право «бути», є визначальним в пошуках можливих рішень питань справедливості та рівності в сучасному політичному процесі.

С. М. Наумкіна в рамках дослідження проблеми забезпечення процесу демократизації, підкреслює особливе значення гендерної політики в сфері попередження дискримінацій за критерієм статі стосовно тих чи інших прав і свобод, доступу до соціальних, культурних, економічних, політичних та інших благ. Тим самим механізмом стримувань та противаг задля забезпечення гендерної рівності, окрім засад державної політики, автор визначає процес формування певної правосвідомості та політичної культури громадянського суспільства [117, с. 322].

Л. І. Кормич відзначає ключовий елемент моделі гендерної толерантності в сфері політичних відносин, який засновується на засадах рівності та партнерства і фундаментальною умовою є збереження інтересів сторін: «Гендерний підхід, навпаки, допомагає зберігати специфіку, спираючись на сприятливе середовище рівноправного партнерства в реалізації інтересів кожної сторони» [84, с. 17]. Гендерна толерантність, передусім, передбачає рівність можливостей реалізації

інтересів політичних суб'єктів незалежно від статі і відповідних соціальних ролей. На відносинах рівності та партнерства будується демократичне суспільство, створюються умови стабільності розвитку соціально-політичної системи.

Константою консенсусного гендерного співіснування Л.Кормич визначає спільну мету, а саме: «стабільний розвиток суспільства з комфортними умовами життя і праці для жінок і чоловіків в рівній мірі. Спільні зусилля та спільна відповідальність зроблять цей шлях ефективним та результативним» [84, с. 21]. Отже, і для гендерної політичної толерантності є ефективним комплексне впровадження, враховуючи законодавчі та громадянські засади розвитку інституту.

Гендерна політична толерантність розглядається і в контексті забезпечення рівності прав участі і представлення в політичній та управлінській владній структурі жінок і чоловіків. Т. М. Краснопольською відзначається співвіднесення в змістовному значенні з «паритетною демократією», яка пропонує наступні її засади: «— рівні права та рівні можливості для участі у суспільному житті та політиці всіх громадян, незалежно від статі; — рівне представництво жінок та чоловіків на виборчих та призначуваних посадах; — паритетна участь жінок у законодавчому процесі (гендерний баланс в парламенті)» [89, с. 224].

О. Б. Ярош, на прикладі Скандинавських країн, відзначає практичну ефективність впровадження гендерної толерантної політики, перш за все, в контексті рівноправного політичного представництва і у внутрішньопартійних виборах і представленні у парламенті. Окрім, прийняття окремого законодавства про гендерну рівність, одною з ефективних засад визначається «гендерне квотування», яку дослідниця визначає як «позитивну дискримінацію», тобто, квота являє певний коефіцієнт представлення жінок та чоловіків у органах влади, з метою «подолання гендерної асиметрії», і така міра, так само, може застосовуватися відносно будь-яких соціальних груп для попередження політичної дискримінації: «Можна використовувати цей термін і для резервування мінімуму місць у партійних списках чи парламенті для певної соціальної групи населення. Це можна робити для регіональних представників у партійних списках, для

молоді, державної служби, етнічних і релігійних груп і, в тому числі, гендерні квоти» [204, с. 315]. Однак, як відмічалось в роботі автора, існують і прибічники альтернативних поглядів, які вважають: «що введення квот призведе до зниження професійного рівня політиків, якість яких буде визначатися не професійністю, а статтю» [204, с. 316]. Однак, все ж таки, критерії професійності повинні бути основоположними, задля запобігання зворотного ефекту дискримінаційної політики більшості та привілейованого положення політичних суб'єктів лише за критерієм приналежності до певних меншин.

Одним з дієвих чинників формування гендерної толерантності та гендерної рівності в політиці, автором визначається активізація жіночого руху, який зіграв провідну роль в становленні гендерних квот у вище приведених Скандинавських країнах. На відміну від концепції про самоорганізацію суспільства як основного чинника творення толерантного, демократичного суспільства. Відзначається провідна роль законодавчого механізму становлення норм рівності політичних та інших прав та запобігання дискримінацій: «Норми, закріплені в законах, змінюють поведінку, культуру та свідомість особи». «Найефективніший шлях утвердження гендерної рівності – це введення гендерних правових норм у законодавчу базу країни, а, значить, і у політико-правову культуру громадян» [205, с. 50]. Це також обґрунтовує тезу про комплексне впровадження толерантної моделі політичних відносин.

Усвідомлення значення миру та компромісу задля співіснування і рівноваги політичних, культурних інтересів та соціального прогресу має своє втілення в працях таких вчених як, Г. У. Солдатова, Т. А. Нестік, Л. А. Шайгерова, А. Г. Асмолов, С. Гантінгтон та інші. В даному дискурсі виділяють засоби співпраці та партнерства як універсальних засад стабілізації сучасних політичних відносин. Таким чином, дипломатичні засади врегулювання суспільно-політичних взаємодій представляють інституційне підґрунтя пошуку консенсусу чи демократичного відстоювання принципових політичних інтересів сторін. Однак, основоположною метою опонентів стає саме інтерес збереження умов мирного стану розвитку політичної системи. Науковці Г. У. Солдатова, Т. А. Нестік, Л. А.

Шайгерова, більше представляють психологічний підхід до визначення проблем толерантності, однак в представленій спільній роботі їх концепція базувалася на теоріях суспільного ризику таких вчених, як Н. Луман, Э. Гідденс, У. Бек, М. Дуглас, О. Н. Яницький та інших. Це представляє цікаве поєднання досліджень психологічних особливостей суспільств та соціально-політичні практики сумісного співіснування, в аспекті глобальних взаємодій. Як одну з вирішальних засад попередження ксенофобії та інших форм дискримінації, задля збереження суб'єктів та їх особливостей, дослідниці акцентують увагу на формах «партнерства та взаємодопомоги» на різних рівнях громадських організацій. Автори відзначають, що: «Необхідно цілеспрямовано підтримувати різноманітні форми взаємодопомоги, в яких добровільний обмін зобов'язаннями проходить над етнічними та релігійними рамками» [158, с. 78]. Саме в такому баченні глобальні інтереси займатимуть передове місце над психологічними передумовами суспільної поведінки. Раніше, подібне бачення відзначалося у концепції С. Г. Денисюк, в якій так само виділено загально інтегруючий чинник, який об'єднує спільноти на рівні більш ширшому, ніж етнічні та національні інтереси. Взаємодія в інших сферах та соціальних ролях сприяє новим консолідуючим чинникам [38, с. 2]. Всі ці умови сприяють відкритості соціально-політичних систем до взаємодії та взаємного обміну соціальним, культурним, політичним та іншими видами досвіду.

Таким чином, відносини партнерства, від рівня локальних взаємодій, до співпраці на рівні міжнародного політичного процесу, розглядаються як чинник встановлення відносин рівності політичних суб'єктів. У своїй роботі «Зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтон пише про те, що «...майбутнє і світу, і цивілізації залежить від розуміння і співпраці між політичними, духовними інтелектуальними лідерами головних світових цивілізацій. Отже, толерантність та солідарність в міжнародній політиці розглядається як умова виживання і збереження миру» [183, с. 221]. Тоді, коли має місце сприйняття опонента як партнера, позбавленого упередженого ставлення як до «чужого», тоді увага, навіть, в рамках принципових розмовностей сторін зосереджується на

безпосередніх питаннях конфлікту, а не на персональному відторгненні опонента. Тому, конфлікту, навантаженому упередженою складовою політичної інтолерантності, властиві глибокі складні фази, які впливають на стан політичних відносин, та несуть в собі небезпеку утворення глобальних форм нетерпимості.

У дослідженні А. Г. Асмолова толерантність розуміється як етична засада політичного процесу, як підґрунтя для спільного розуміння дійсності чи пошуків компромісу в контексті розвитку та прогресу, та, власне, як «норма цивілізаційного компромісу між конкуруючими культурами і готовність до прийняття інших логік та поглядів, виступає як умова збереження різноманітності, свого роду історичного права на відмінність, несхожість, іншість» [5, с. 6]. В основі толерантності, за А. Г. Асмоловим, «каталізатором» суспільних відносин стають етичні засади сприйняття інакшості та співчуття не тільки як норми, а й як необхідності для суспільного розвитку, культурного та соціального прогресу. Толерантна модель співіснування учасників взаємодій створює умови до «взаємної адаптації» в умовах глобальних «гіпеміграційних» та геополітичних процесів сучасності.

У філософській концепції акцентується увага на конструктивності спорів, в умовах відсутності абсолютної перемоги одної зі сторін, що відкриває можливості для ідейних новацій та ідейного прогресу. Мається на увазі мирне співіснування в процесі вільного пошуку потрібних та ефективних ідей та істина як кінцева мета цих пошуків. Це актуально і в контексті політичної стабільності. Оскільки, саме проблема мирного врегулювання ідейних відмінностей складає основоположну проблему сучасного поєднання плюралістичних напрямлень. Філософський погляд розкриває, аспекти толерантності в контексті світосприйняття, етики і моралі, морального досвіду та діалектичного пошуку істини. У філософському словнику термін толерантність виражений через визначення поняття терпимість, а саме як «любов до свободи, яка пересилує почуття приналежності до свого табору, це суперечка, а не примус, це мир, а не перемога» [83, с. 486]. Особливість філософського бачення толерантності полягає у характеристиці світогляду, що полягає у готовності нового ідейного сприйняття. В сутності, це відкритість до

іншої парадигми, готовність до спору, мирного, але сильного в своєму позиціонуванні.

В аспекті демократичного функціонування суспільно-політичної думки різних політичних, ідеологічних сегментів, розглядається інститут толерантності і в науковому підході О. А. Чебикіна, який зазначає: «з точки зору філософії, толерантність – це світоглядна життєва позиція «за», «проти» принципів, норм, переконань, що виробляється в результаті етнічного, духовного досвіду особи. У системі етичних знань поняття «толерантність» ототожнюють з поняттям «терпимість» – моральною якістю, що характеризує відношення до інтересів, переконань, вірувань, звичок, поведінки інших людей, формою поваги до іншої людини, визнання за ним права на власні переконання» [189, с. 4].

В той самий момент, слід відзначити і важливу функцію толерантності, що полягає в самоаналізі і критичному співвідношенні власної позиції з іншими позиціями суб'єктів політичного процесу. Інститут політичної толерантності надає можливість реалізації опозиційних противаг та доцільної критики діяльності владно-політичних суб'єктів, що є позитивним механізмом вдосконалення та збільшення показників ефективності та демократизації владно-адміністративного управління. Неможлива діалектична ефективність, де лише одна сторона має можливість презентувати себе та своє бачення. В даному аспекті, наукова інтерпретація представляє толерантність як умову самоусвідомлення власних проблем і недоліків, ідейний обмін, самовдосконалення, рефлексії та розвиток критичного самосприйняття особистості в контексті відносин «я» і «суспільство».

Дослідниками відзначається постійна боротьба між приватними та загальними інтересами. В даному сенсі, потрібно відмітити погляди А. В. Логинова, який відзначає ідеологію визначальним чинником толерантних та інтолерантних відносин. Дослідник відмічає, з одного боку, деяку постійну боротьбу між соціальним індивідуальним та соціальним загальним. З іншого боку, відзначає те соціальне, яке може стати об'єднуючим елементом унікальних особистостей. І толерантність може претендувати на місце універсальної форми

розуміння. Таким чином, автор говорить про нову концепцію толерантності: «не як поняття або цінності, які «надано», а як форми взаємодії, які по-різному відтворюється в різних типах соціальності?» [96, с. 128]. Отже, важливо враховувати індивідуальну ідеологічну особливість ментальності суспільства. Тому, єдина модель толерантності, в умовах різноманіття ідеологічних систем, може стати недостатньою або взагалі неефективним соціально-політичним інститутом.

Наразі, дуже значимим є розуміння толерантності як платформи обміну досвідом, політичними надбаннями, законодавчими, культурними чи соціальними практиками. Тому, сучасний політичний процес потребує не уніфікованих форм, а деякого сплаву різних стратегій та концепцій, інакше політичне поле, що представляє плюралістичну модель, буде неспроможне вирішувати таку багатокомпонентну сферу соціально-політичних проблем. Так, дослідник В. О. Лекторський, аналізуючи толерантність і розглядаючи можливі способи її розуміння як розширення власного досвіду і критичний діалог, вважає єдиною ефективною умовою співіснування в сучасних станах. Розуміння толерантності демонструє, що «...на ділі кожна культура або ціннісна, пізнавальна система не лише вступає у боротьбу з іншою системою, але і намагається враховувати досвід іншої системи, розширюючи, тим самим, свій власний» [95, с. 15].

Аналіз ідеології опонента, особливостей його ціннісної системи, допомагає учасникам взаємодій не тільки зрозуміти один одного, а й формує модель співпраці з ним з боку інших соціальних, політичних та культурних груп, на основі ідентичності в рамках широкої людської спільноти. Таким чином, толерантність та інформативність співвідносяться як імперативні умови налагодженого процесу взаємодії.

Слід зазначити, що толерантна спрямованість хоча б однієї зі сторін взаємодії, представляє позитивну умову подальшого комунікаційного обміну. І така послідовність формує коло толерантності, що передбачає наступні етапи: 1. Толерантна соціальна дія; 2. Інформаційний обмін; 3. Толерантна реакція; 4. Інтеграційний процес. Отже, в даній моделі комунікація продукує взаємні

толерантні дії та, як результат, соціальну інтеграцію. Це характеризує позитивну перспективну модель. Та може бути і формат відносин «інтолерантний-інтолерантний» суб'єкти, що складається із наступних етапів: 1. Інформаційний обмін; 2. Толерантне сприйняття; 3. Толерантна дія; 4. Реакція; 5. Соціальна інтеграція. Але в даному випадку, інформаційний обмін, інформаційна досвідченість щодо різних опонентів лежить на третій стороні. Маються на увазі, наприклад, ЗМІ, публічна діяльність державних, соціальних та політичних інститутів. У подібній моделі відносин фактором комунікативного обміну виступає особистість третьої сторони, так званого посередника. Зокрема, якщо розглядати учнів чи студентів, то в даних взаємодіях роль посередника відіграють педагогічні працівники або студентські структури. У відносинах на суспільному рівні, третьою стороною виступають суб'єкти в залежності від сфери взаємодій. В інституті сім'ї можна виділити роль батьків, в трудових відносинах – адміністративні органи чи спеціалізовані кваліфіковані працівники. У випадку відсутності умов інформаційного обміну, існує небезпека формування соціальної дистанції як бар'єру на шляху подальшої взаємодії, навіть, на початковому етапі соціального зближення. В контексті політичних відносин, третю сторону можуть представляти публічні діячі, інститути громадянського суспільства, політичні державні чи міжнародні інститути.

Отже, державна політика в сфері розвитку інститутів толерантності спрямована на забезпечення зменшення дистанцій між опозиційними сторонами для нормалізації суспільно-політичного процесу. Однак, натомість, в контексті українських реалій, саме дезінтеграційна політика для окремих суб'єктів стає пріоритетною, та спрямована на ідеологічну, релігійну, політичну, мовну фрагментацію, за рахунок популістських спекуляцій електоральними цінностями. А посередницька функція держави не завжди отримує свою реалізацію, що має значні наслідки для стану політичної системи.

Толерантність в сучасних дослідженнях розглядається не тільки як норма політичної, соціальної, культурної взаємодії, а й як суспільна цінність. Науковець П. В. Степанов у своїй роботі «Феномен толерантності» також розглядає явище

толерантності як загальнолюдську цінність та цінність прийняття «іншого». Дослідник аналізує *традиційний* та *сучасний підхід* до визначення феномену толерантності. І знову ж таки, продивляється дихотомічне бачення концепту толерантності як активної позиції та конформного прийняття, бездіяльності з пригніченням власної внутрішньої позиції. Саме сучасним підходом П. В. Степанов вважає бачення толерантності як активного стану соціальної позиції, заснованого на прийнятті прав та свобод на своє індивідуальне сприйняття [166, с. 5].

У подібному аспекті висловлюється і дослідниця С. Б. Бричок у своїй роботі, присвяченій науковим дослідженням відомого педагога В. О. Сухомлинського. Вона погоджується з виділенням таких понять як «терплячість» та «терпимість» і їх розмежуванням і дає наступні визначення понять: «Терпимість – визнання за іншими тих самих прав, які ми визнаємо за собою (на наявність власної думки, позиції, вірування, вподобань тощо)»; «Терплячість – пасивне сприйняття дій інших людей щодо нас, що викликають внутрішній дискомфорт, бажання позбутися тиску» [13, с. 45]. Кожне з понять, хоч і має спільність, що полягає у певній відособленості від конфліктної ситуації, однак, передбачає різне цілепокладання суб'єктів. Так терплячість є тою самою дихотомічною стороною, якій деякі вчені віддають перевагу у визначенні суттєвих характеристик толерантності як бездіяльності. Дослідження толерантності ведеться у двох напрямках: як активної позиції, основаної на прийнятті права існування всім проявам «інакшості», та як бездіяльності, пасивного сприйняття дійсності, що йде всупереч внутрішнім відчуттям, власній ідеологічній позиції суб'єкта. Останнє відмічається в концепціях дослідниці В. Л. Погрібної, яка визначає вираження толерантності за позиціонуванням у таких формах як: «елементарній, яка означає пасивну толерантність із поблажливим ставленням до іншого способу життя або інакомислення; вищій, яка припускає активну толерантність із усвідомленим визнанням права інших на життя, свободу й розвиток» [134, с. 33].

Окрім правового контексту функцій інституту толерантності відзначається і її конструктивний компонент регулювання крайніх станів та настроїв. Кожен з її форм має доцільність застосування в певних стадіях суспільно-політичних процесів. Дослідниця хоч і зауважує, що справжня толерантність не представлена як суцільна «моральна байдужність, вона закладає основу цінності й поваги кожної людини» [134, с. 33], але, в той самий момент, не розглядає пасивну форму толерантності як негативне явище, хоча і визнає активну толерантність більш позитивною для людських відносин. При цьому відзначається доцільність застосування в деяких соціальних ситуаціях саме пасивної форми толерантності, яка може стати рішенням проблеми соціальної напруги для попередження розростання конфлікту в більш масштабні форми. Як відмічає науковець: «в ситуаціях, коли протилежна сторона слабка, її можна підкорити, а при відсутності моралі – просто зжити. Тому в таких умовах дуже важко вимагати від суспільства плюралізму і активної толерантності» [134, с. 34].

Загалом, в сучасних дослідженнях відзначається позитивність функціонування інституту толерантності. В дослідженні Р. Р. Валітової толерантність розглядається як ефективна норма взаємодії та «передбачає зацікавлене відношення до іншого, бажання відчувати його світовідчуття, яке спонукає до роботи розуму вже тому, що воно – інше, чимось не схоже на власне сприйняття дійсності». Однак, дослідниця також виділяє такий негативний компонент крайньої толерантності як пасивність та потурання чужому образу думки, «тому що, власне, нічого іншого йому не залишається» [18]. Варто звернути увагу на те, що в роботі Р. Р. Валітової, як у вищенаведених концептах терпимості, розмежовується трактування толерантності як дії, направленої на врегулювання відносин, та бездіяльності, що потурає всім без винятку проявам і явищам, як позитивним так і негативним. Деякі дослідники сходяться на думці про існування в понятті толерантності двох напрямів в залежності від налагодженості механізмів регулювання даного інституту, домінування тих, чи інших проявів толерантності. Інші ж дослідники бачать лише позитивні для суспільно-політичної системи характеристики толерантності, а визначення

терпимості як пасивності, в цілому, вважають лише іншим підходом до визначення функціональної ролі даного інституту, а не його протилежну форму.

Інститут толерантності призначений забезпечувати баланс поглядів та встановлювати стабільну норму їх співіснування. Р. Р. Валітова виділила наступні принципи толерантності: «Толерантність це доброчесність умовна, гіпотетична цінність». Другий принцип – «відмова від монополії на знання істини в моралі». І третій принцип толерантності «не як кінцевої мети морального вдосконалення міжособистісного спілкування, а як стартової позиції на шляху до досягнення гуманного співіснування» [18]. Таким чином, толерантність характеризується як умовна цінність, яка в різних сферах має різний вплив та результат.

Одним з поширених напрямів сучасних досліджень толерантності стає вивчення етнополітичних та етнокультурних процесів, етнічних відносин як показників політичного співіснування. Представниками такого напрямку є Ю. В. Бромлей, В. О. Тишков. У рамках емпіричних досліджень значний внесок був зроблений Л. М. Дробіжевою, Н. В. Паніною та іншими.

В контексті стабільності розвитку соціально-політичної системи етнічні та національні відносини займають важливе місце. Оскільки, сьогодні практично не існує однорідних, ні за політичним, ні за культурним, релігійними, економічним та іншими критеріями, суспільств. Дослідники Ю. В. Бромлей, який представляє такий підхід, як *примордіалізм* та В. О. Тишков, представник *конструктивізму*, визначають толерантність як характерну ознаку етносу, яка продукує толерантні чи нетолерантні позиції в різних сферах соціального, політичного чи культурного буття. Вони розглядають етнічну толерантність як пріоритетний критерій будь-яких відносин. Однак, слід зазначити, що етнічна толерантність виступає засадою і в контексті політичних зв'язків, оскільки, саме такий тип терпимості всередині етнічної групи дозволяє їй солідарно та терпимо відноситися і до інших етнічних груп, допомагаючи розуміти їх як «інших», «не таких як ми», але повноправних елементів суспільно-політичного процесу. Дані концепції розглядають соціальну єдність у багатоманітності етнокультурних світоглядів. Але, слід розуміти, що

рівень толерантного та інтолерантного відношення лежить в культурній особливості групи [43, с. 90].

Саме «етнічну самосвідомість» Ю. В. Бромлей розглядає як головний інтегруючий та, водночас, ідентифікуючий чинник: «Феномен етнічної самосвідомості полягає в тому, що, відображаючи існуючу єдність етнічних індивідів по спільності території, походження, історичних доль, матеріальної і духовної культури, він саме стає головною об'єднуючою і в той же час протиставляючою ознакою» [188, с. 30]. Натомість, представник конструктивізму В. О. Тишков, центральною категорією консолідації бачить в «етнічній ідентичності», спільне бачення конструктивістами базується на представленні її як певного конструкту, який об'єднує спільноти людей на основі «загально поділеної культури», що дозволяє спільнотам ідентифікувати себе з групою та апріорі позитивно будувати з ними толерантні відносини. В. Ю. Хотинець розвиває концепцію В. О. Тишкова в наступній його тезі: «Саме перенесення уваги на «процесуальність», а не на «процес», дозволяє виявити змагальну і множинну природу ідентичності, вибудовану в результаті діалогу і владних відносин між групами, між групою та державою (або між державами)». Ці конструкти є результатом діяльності соціальних суб'єктів та вироблених ними інститутів [188, с. 32]. Отже, пошук універсальних комунікативних практик взаємодії будь-яких культурних, етнічних груп, розглядається сучасними дослідниками як актуальний механізм інтеграції в різних соціально-політичних просторах співіснування.

Етнічні спільноти представляють активний політичний суб'єкт, який відіграє важливу роль в політичному процесі, оскільки такі групи характеризуються єдністю та політичною узгодженістю. В рамках розгляду моделей міжетнічної консолідації дослідниця В. Бурдяк виділяє кілька моделей національного примирення. Перша передбачає налагоджену систему зв'язків центральних та етнорегіональних політичних суб'єктів на культурному, економічному, політичному та інших рівнях. Наступна модель передбачає «створення єдиного правового і політичного простору з широким

представництвом етнічних груп у парламенті та уряді». І в третій моделі запропоноване надання більш широких повноважень особливо проблемним регіонам. Така модель має перехідне положення відносно перших двох. [15, с. 320-321]. Автор визначає позитивний досвід європейських країн в застосуванні на практиці саме змішаних моделей. Тож в процесі розроблення комплексу засад розвитку інституту політичної толерантності існує потреба враховувати етнополітичні та етнорегіональні особливості держави.

Л. М. Дробіжева проводить активні дослідження в області проблем толерантності та інтолерантності, міжетнічних взаємодій, досліджує проблеми конфліктів цінностей. У роботі «Демократизація і образи націоналізму в Російській Федерації 90-х років» (автори – Л. М. Дробіжева, А. Р. Аклаєв, В. В. Коротєєва, Г. У. Солдатова) був виділений дуже важливий тип націоналізму, з явним політичним забарвленням, який із їхньої точки зору відповідає новій епосі. А саме, «ліберальний націоналізм», який, як зазначають автори, «реалізує культурний плюралізм, паритет культур і збереження громадянських прав особи, культуру толерантності і відсутність ворожого сприйняття інших націй. Якщо існує сила, яку не можна здолати, то важливо зрозуміти її, знайти її позитивні варіанти і стимулювати їх усіма можливими для наукового світу способами» [3, с. 37]. Явище ж націоналізму, на думку авторів, здійснює негативний вплив на етнічно-політичні відносини, оскільки передбачає ідеологію переваги замість плюралістичної парадигми.

Поширеність локальних конфліктів серед етнічних, національних, культурних груп та їх наслідки, зачепило, в першу чергу, сферу міжнародної політики, всю світову спільноту та породило нові міждисциплінарні дослідження інституту толерантності та її не менш значимого антиподу – інтолерантності.

Саме пошук ефективних механізмів політичних, культурних, соціальних комунікативних практик, в контексті суспільно-політичного балансу, ціннісно-ідеологічної рівноваги, пронизує більшість міждисциплінарних досліджень категорії толерантності. У роботі Л. В. Сагітової, присвяченій аналізу досліджень і розробок науковця Л. М. Дробіжевої, відзначається «прагнення дослідника

знайти основи для інтеграції і взаємодії етнічних груп. Поняття «толерантності», яка трактується не як позиція самообмеження і навмисного невтручання, а як «готовність прийняти інших такими, які вони є і взаємодіяти з ними на основі згоди» інтерпретується як розуміння значущості соціальної взаємодії. Введення терміну «згода» у визначення толерантності означає визнання важливості акту узгодження, врегулювання конфліктних проблем протидіючими сторонами» [152].

Щодо сучасних досліджень інституту толерантності та проявів інтолерантності в Україні, слід відзначити, що «за минуле десятиріччя методичною основою більшості досліджень толерантності в Україні була представлена шкала соціальної дистанції Богардуса. Була потрібна методика, що дозволяє вимірювати соціальну настанову людини стосовно представників інших національностей – визначену психологічну готовність до зближення чи, навпаки, до відторгнення людей іншої національності» [131, с. 233]. Однак, сьогодні актуальне відображення проблемних питань суспільних відносин складає далеко не одна національна толерантність. Зокрема, особливо гострим питанням соціально-політичного дисбалансу українського соціуму стає проблема політичних криз, сформованих як наслідок нетерпимості в політичній сфері. Це зачіпає, по-перше, міжособистісні політичні зв'язки, відносини влади і суспільства та взаємозв'язки в самій структурі політичної влади. І в процесі демократичного розвитку інститут політичної толерантності стає пріоритетною основою перетворення суспільно-політичної системи, її політичних інститутів та засад. Тому, шкала етнічного сприйняття стає недостатньою для актуального дослідження інституту толерантності в сучасному суспільно-політичному процесі.

В ході аналізу сучасних наукових досліджень політичної толерантності відзначається проблема недостатнього рівня дослідження інституційних засад безпосередньо інституту політичної терпимості та супутніх для неї станів. Це питання яке, на сьогоднішній день, випереджає проблему національної та етнічної толерантності. В аспекті впровадження європейських стандартів, скоріше поширюються дослідження проблеми терпимості ЛГБТ спільнот, релігійної,

міграційної толерантності, гендерних форм нетерпимості та інші питання, пов'язані з актуальними суспільними станами європейських країн та обраним європейським курсом розвитку українського суспільства.

В контексті глобальних ризиків толерантність не рідко розглядається сучасними дослідниками через призму психологічних особливостей суб'єкту, чи як специфічна характеристика психології певного соціуму, народу, культури. *Психологічне бачення* концепту толерантності можна дослідити у вищезгаданих науковців: Г. У. Солдатова, Т. А. Нестік, Л. А. Шайгерова, В. М. Павленко, М. М. Мельничук та інші. Які розглядають психологічні обумовленості суспільної консолідації в умовах викликів сучасних дезінтеграційних процесів. Як відзначається в сумісній роботі авторів: «Толерантність розглядається нами як одна з необхідних умов виживання в умовах глобальних соціальних ризиків, одним з яких і є ксенофобія» [158, с. 62].

Ефективне функціонування інституту толерантності залежить від багатьох чинників. Брак норм толерантності може бути індивідуальним випадком, так само, може стати характерною соціально-психологічною властивістю цілого суспільства, спільноти, чи наслідком певного періоду їх розвитку, кризових явищ суспільно-політичного процесу, кризового стану самого інституту та його установ. Толерантність, як особливість ментальності, певної історичної передумови соціально-психологічних ознак свідомості вбачає О. Д. Шемякіна. Досліджує толерантність через проблему інтолерантності, як ворожості до «іншого», «чужого». Дослідниця відмічає, що: «Гнів, відроза і зневага, що становлять тріаду почуттів ворожості, є емоційні механізми, які «вимикають» чужого із зони дії прийнятих моральних норм і каталізують прояв соціального зла» [196, с.105]. Толерантність як психологічна характеристика відноситься до суб'єктивних ознак учасників суспільно-політичного процесу, однак, як вже зазначалось раніше, суб'єктивний критерій не рідко стає чинником формування станів всієї соціально-політичної системи чи окремих її спільнот. Це може зіграти роль консолідуючого чи, навпаки, дезінтегруючого фактору.

Т. В. Коломієць змістовним елементом толерантної позиції до «Іншого»

виокремлює категорію емпатії, яка доповнює розуміння толерантності специфікою глибинного аналізу внутрішнього світу, мотивів та контекстних передумов поведінки опонента. Науковець інтерпретує толерантну модель взаємодії як форму взаємної ментального інтеракції «механізмом емпатії, завдяки якому людина виходить за межі власного «Я», щоб долучитися до внутрішнього світу Іншого» [76, с. 50].

Особливо великий рівень нетерпимості відзначається саме серед спільнот та окремих людей, які представляють «різні цивілізаційні пласти історії» [196, с.105]. Оскільки, в таких відносинах спостерігається найбільший рівень психологічної дистанції, неприйняття, нерозуміння та відторгнення. Більшість досліджень сучасності ґрунтовані на розгляді проблем толерантності через призму явищ нетерпимості.

Дослідники Г. У. Солдатова, Т. А. Нестік, Л. А. Шайгерова виділили основні інституційні засади формування толерантності серед яких, по-перше, принцип багатоманітності та відносини, побудовані на загально значимих, універсальних взаємних правилах співіснування. Другий принцип полягає у парадигмальному переході від конфліктної свідомості до свідомості терпимої. Принцип діалогу в процесі вирішення спірних питань. Наступна умова полягає у рефлексії та критичному аналізі власних позицій і поглядів. Не менш важливою для дослідників представляється свобода ідентичності не тільки на суспільному, а й на індивідуальному рівнях. Також науковці виділяють важливий компонент становлення толерантності, що полягає у активізації її форм вираження, тобто саме активна форма толерантності представляє соціальну цінність для дослідників. Але, на думку авторів, не потрібно забувати про необхідність окреслення меж толерантності для збереження специфіки ідентичності. Та принцип універсалізації засад толерантності в усіх суспільно-політичних сферах, задля перспективного функціонування систем [158, с. 62-63].

Дослідники В. М. Павленко та М. М. Мельничук визначають «ціннісні орієнтації» пріоритетними психологічними чинниками формування внутрішніх імпульсів в процесі взаємодії з оточуючим середовищем. Науковці відзначають,

що цінності особистості: «детермінують особливості її поведінки, зміст її активності, ступень толерантного ставлення до інших, здатність конструктивно здійснювати діяльність і зберігати емоційну рівновагу» [126, с. 32].

Пропонується розмежування проявів толерантності в залежності від структури та рівня реалізації. Дослідники відмічають наступне: «Виходячи з системнорівневого розуміння, запропоновано розглядати толерантність як прийняття (толерантність на соціально-психологічному рівні), поблажливість (толерантність на індивідуально-психологічному рівні) та витривалість (толерантність на психофізіологічному рівні)» [126, с. 160]. Вважаємо, що представлена модель ефективно визначає психологічні аспекти інтерпретацій толерантності та суб'єктів соціально-політичних взаємодій.

Слід відзначити, що сучасні дослідження інституту толерантності в рамках психологічного підходу отримують поширення у симбіотичному поєднанні з педагогічними концепціями. Навіть, можна говорити, що педагогічні теорії зайняли провідне місце в сучасних наукових дослідженнях толерантності. Тому, слід виділити *психологічно-педагогічне* направлення дослідження, яке отримує досить широке поле опрацювання проблематики толерантності. На думку таких авторів, як М. М. Окса, О. В. Швачко, О. В. Ісаєва, В. П. Комаров, Л. А. Завірюха, С. Б. Бричок та інших науковців, глибокий фундамент формування інституту толерантності закладається в процесі педагогічного виховання молоді. Це представляє один з широких секторів державної політики в сфері розвитку толерантності як соціально-політичного інституту.

Активний сегмент громадянського суспільства складають саме молодіжні спільноти. Тому, в контексті формування освіченого, інституційно сформованого громадянського суспільства, на нашу думку, повинна зайняти пріоритетне місце саме політика формування толерантної молодіжної спільноти. Згідно концепцій О. В. Швачко, в контексті дослідження та впровадження в суспільно-політичне життя інституту толерантності, існує потреба приділяти особливу увагу формуванню толерантної політичної поведінки молоді. Як зазначає О. В. Швачко: «толерантність має природу морального ідеалу, що формується в результаті

історичного відбору правил співіснування, норм поведінки і переходить на рівень світоглядних позицій в свідомості суб'єктів взаємодії» [195, с. 168]. Дослідниця пропонує наступні шляхи вирішення проблем толерантності в молодіжному середовищі, саме: «активна пропаганда толерантності на рівні культурних традицій суспільства; пізнання особливостей сприйняття етичних моделей (зокрема, в молодіжному середовищі); використання відомих соціально-психологічних механізмів закріплення толерантності». Та, в особливості, науковець приділяє увагу такому пункту як «вивчення специфіки світогляду, поведінки особистості і складних міжособистісних відносин в молодіжному середовищі» [195, с. 168]. Належну увагу, як підкреслює дослідниця, слід приділяти молодіжній свідомості, як активному структурному елементу громадянського суспільства та політично активного осередку. Тому, можна вважати молодіжну політику провідною у вирішенні проблем впровадження інституту толерантності та попередженні інтолерантних та деструктивних явищ в політичному процесі.

Не менш важливим в аспекті психологічних теорій є дослідження феномену інтолерантності. В опрацьовуванні тези М. М. Окси спостерігається формування теоретичного концепту феномену толерантності на основі порівняльного аналізу з явищем інтолерантності. Як визнає автор, «виникнення інтолерантності до іншої людини пов'язане з психічними особливостями індивіда, відчуттям виникаючої загрози з боку зовнішнього світу (іноді тільки уявне) примушує психіку виробляти правдоподібне, «раціональне» тлумачення ворожого ставлення до інших – тих, хто в чомусь відмінний» [122, с. 4]. Натомість, терпимість розглядається через зворотне визначення, а саме як прийняття, повагу, діалог та взаємодію. Слід підкреслити, що обидва феномени розглядаються через психологічний аспект проявів. Дослідниця розглядає проблеми даних феноменів в контексті суб'єктів педагогічно-освітньої сфери. Прояви інтолерантності провокують нетерпимість не тільки в локальному оточенні освітніх закладів, а й мають відображення у всіх сферах суспільного життя. Так, дослідниця М. М. Окса, на основі концепцій Г. Безюлевої та Г. Шеламової, їх порівняльного аналізу

толерантних та інтолерантних працівників освітньо-педагогічної сфери, відзначає ознаку критичності до себе, тобто усвідомлення власних помилок, недоліків як ознак толерантності. Та суттєвий розрив між «я-ідеальним» та «я-реальним», тоді, коли інтолерантному педагогічному спеціалісту властива відповідність даних форм само-сприйняття [122, с. 7]. Водночас, автор погоджується з тезою дослідника Лембо, яка полягає в тому, що педагог повинен володіти високою самооцінкою і невід'ємним почуттям необхідності та власної цінності для навколишніх, що і визначає його позитивну я-концепцію [122, с. 6]. Толерантність не передбачає усунення власного характеру особистості та примирення з тим, що йому неприйнятно. Але зазначається одночасне прийняття себе, пізнання себе, висока самооцінка в сполученні з елементами критичного самоаналізу. Саме освіта як основа розвитку толерантної особистості закладає фундамент впровадження інституту толерантності.

Більшість дослідників сходяться на активній позиції як основоположному критерію норми толерантності. Оскільки, втрата позицій, породжує форми конформізму, чи то політичного, соціального, ціннісного та інших, що спростовує функціональну значимість засад толерантності.

Слід відзначити і бачення дослідників О. В. Ісаєвої та В. П. Комарова, які виділяють два основних компоненти толерантності, а саме – «активну моральну позицію» та «психологічну готовність до терпимості». Дослідники визначають «позитивну взаємодію» як функціональну мету даних соціально-психологічних компонентів. Авторами визначається взаємодія в педагогічному аспекті як: «універсальна форма розвитку, що обопільно змінює взаємодіючі об'єкти, явища, яка і приводить кожне з них в новий стан» [57]. В молодіжній групі особистість отримує знання щодо взаємодії, в процесі якої педагогічний працівник служить арбітром соціальних взаємин. Таким чином, специфічний шаблон взаємодії не тільки з соціальною системою, а з політичними, державними інститутами та установами закладається в процесі освітнього впливу.

С. Б. Бричок погоджується з думкою дослідника В. О. Сухомлинського, що відповідальність за формування засад толерантності та налагоджування діалогу

між учнем и вчителем, лежить саме на другому: «Провідна ідея концепції педагогічної толерантності вчителя полягає у відповідальності вчителя за вибудовування діалогічних взаємин з учнем як ключовим суб'єктом освітнього процесу, який має унікальні якості особистості» [13, с. 46].

Так, дослідниця С. Б. Бричок підмічає бачення А. Погодіної, яка позначала наступну тезу: «Педагоги, на жаль, часто виявляють (за дослідженням А. Погодіної) амбітність, настороженість у спілкуванні, роздратування, підвищену чутливість, різкі емоційні вибухи (обурення, ненависть)...» [13, с. 43]. Існує проблема, яка полягає у тому, що не завжди формування толерантної особистості стає фундаментальною метою викладачів. А, зазвичай система освіти, в українських реаліях не передбачає обов'язковості впровадження толерантної моделі. І такий важний аспект педагогічно виховання залишається на розсуд педагогів.

Вітчизняна дослідниця Л. А. Завірюха визнає комплексність впливів на розвиток толерантності як норми співіснування. Сфера політики, культури, права, сім'ї, освіти та самопізнання лише в комплексі є дієвими. Автор погоджується із тезою, що «доросла зріла толерантність закладається в дитинстві» та в процесі становлення молоді. Результативність засад виховання толерантності, за Л. А. Завірюхою, залежить від передумов соціальної поведінки та соціально-психологічного самовиховання, а саме: «...самопізнання і пізнання іншого, рефлексія; самооцінка власного інтелекту, взаємин з іншими; базові знання труднощів, бар'єрів у спілкуванні та вміння їх обходити; освіта, культура, такт як визначальна риса інтелігентної людини; наслідування найкращих зразків у спілкуванні...» [48, с. 89].

Формування толерантності як наслідуваної норми не передбачає використання лише інституту сім'ї, а всіх інститутів, що формують людину як члена громадянського суспільства та свідомого політичного суб'єкта.

Висновки до розділу I.

Концептуальне розуміння толерантності, сформоване на фундаменті історичних передумов та тенденцій розвитку європейського суспільства, репрезентує основоположні напрямки сучасного визначення політичної толерантності. Саме в період релігійних війн розширення повноважень інституту толерантності в аспекті громадянських та політичних прав релігійних суб'єктів відкрило політичний та правовий дискурс подальших досліджень толерантності як політичного та політико-правового інституту.

Існує досить широкий спектр невирішених проблем державно-соціальних, державно-політичних та соціально-політичних відносин, які потребують особливої уваги до регулювання в аспекті підвищення ефективності інституту толерантності. Якщо узагальнити вищесказане, соціально-політична стабільність вимагає створення узгоджених механізмів балансування конкуренції плюралістичних напрямів політики та, одночасно, збереження мирного стану соціально-політичної системи. І саме розвиток демократичних засад толерантності як політичного інституту може стати основоположним елементом механізму стабілізації політичного процесу.

Оскільки ефективність формування толерантної моделі політичної взаємодії відбувається під впливами різних факторів, неможливо очікувати абсолютний результат впровадження засад толерантності лише педагогічно-професійними засобами. Інститут сім'ї, державна політика, стратегії діяльності інститутів громадянського суспільства мають бути задіяні в розвитку толерантної моделі політичної поведінки. Головне – це сформувати потребу в толерантності як засаді ефективного функціонування суспільної та політичної системи. Тобто, треба створити умови відкритості прийняття норм толерантності та сформувати парадигму відповідальності за нетолерантні прояви. А це стає можливим лише в комплексі особистісних та організаційно-інституційних заходів.

РОЗДІЛ II

ХАРАКТЕР ІНТЕРАКЦІЇ ІНСТИТУТІВ ПОЛІТИЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

2.1. Специфіка та імперативність інституту політичної толерантності в контексті демократичного транзиту

Сучасна політична реальність визначається активним інформаційним обміном, що обумовлює не тільки зміну поглядів, збагачення соціального досвіду та динаміку розвитку суспільних відносин, а й породжує виникнення конфліктних форм поведінки, внаслідок чого розвиток політичної системи характеризується конфронтаційними зіткненнями.

В умовах демократичного транзиту на новий рівень піднімається розуміння значення толерантності як універсальної умови співіснування суспільств. Кризові стани соціально-політичних відносин, зростаюче різноманіття та проблеми глобалізаційного зближення суспільств та держав потребують пошуку нової інтегративної моделі сучасної політики, вимагають удосконалення механізмів взаємодії, враховуючи інтереси всіх учасників задля досягнення політичної стабільності. В суспільствах, де існує безліч поглядів, цінностей, наукових течій, ідеологій та політичних інститутів, складно зберегти стабільність. Прояви інтолерантності, дискримінації, пригнічень, національних конфліктів на основі різності політичних переконань і бачень актуалізують проблему політичної толерантності в сучасних суспільствах та формують необхідність розробки практичних засобів та механізмів вирішення вищезазначених проблем. «Багатоманітність цінностей породжує проблему їх легітимного поєднання усередині однієї політичної спільноти. Очевидно те, що в занадто великій плюралістичній «компанії» деякі цінності зникають, тобто затвердження одних зразків політичної культури може привести до утиску інших» [67; 111, с. 51].

В контексті політичного представлення толерантність виступає правовою умовою ідеологічної фрагментації та плюралізму. Фактично, вона забезпечує

розширення та багатовимірність простору політичної взаємодії, передбачає альтернативність розвитку політичних систем в умовах демократії. Встановлення меж впливу учасників політичного процесу формує не тільки формальну можливість існування політичних альтернатив в інтегративному полі, а й створює, по-перше, підґрунтя формування відкритого мислення і відповідної моделі політичного управління та, по-друге, можливість удосконалення політичного знання новими ідеологічними концепціями і новий формат політичної дійсності, вільної від параметрів та ознак монополізму. Таким чином, широкий політичний простір забезпечує більш ефективне впровадження нових ідейних течій, попередження політичного застою, застосування ефективних новацій та ініціатив.

Провідна роль нормативно-правового регулювання, підтримки та розвитку принципів толерантності належить владним інституціям та державним установам. З одного боку, є спроба існуючої влади створити монополію на політичну думку, та по іншу сторону, існує необхідність гармонізації суспільних відносин та розробки механізмів впровадження політичного плюралізму для співіснування різних політичних векторів та їх представників в одній політичній системі. Саме в демократичному політичному устрої домінуючою стратегією є балансування суспільних відносин як направленості державної політики. В той час як, створення монополії політичних позицій, представляє вектор розвитку влади авторитарного чи тоталітарного типу.

Особливу увагу отримують відносини соціальних груп. Тому, як «...конфлікти і різні прояви нетерпимості проявляються саме в цих формах, що має особливе вираження у соціальному розвитку, співіснуванні цих груп, як представників різних політичних сил, в одному соціальному просторі» [67]. Особливо, що стосується масштабних форм прояву. Однак, не слід недооцінювати всі інші форми соціально-політичних відносин, оскільки, політична сфера має перехідну властивість. Деструктивні прояви в одному сегменті зумовлюють аналогічний ефект в інших. Тому, можна говорити про універсальну систему інституту толерантності, яка охоплює всі рівні соціально-політичних відносин.

Зв'язки в соціально-політичній сфері засновані на таких категоріальних

компонентах, як соціальна свідомість та соціальна діяльність. Для першого характерний найбільший інтерес, в силу її пріоритетного значення. Оскільки, соціальна діяльність представляє проекційну модель свідомості, а саме політичної ідеології, переконань, почуттів та інших її елементів. Тому, особливо важливо приділити увагу чинникам формування толерантних засад внутрішньої регуляції та самоорганізації в аспекті усвідомлення нової демократичної парадигми. Таким чином, процес демократичного транзиту країн включає в себе, по-перше, етап прийняття демократичних норм права суспільством та державними інституціями. Що передбачає процеси реформування та впровадження демократичних практик. Та, по іншу сторону, формування ціннісних атрибутів політичної свідомості суспільства, тобто, побудова певної культури політичної поведінки. Саме по собі впровадження демократичних норм, без етапу соціальної легітимації, може залишитися лише законодавчим концептом.

С. Гантінгтон підкреслює складність процесу демократизації та визначає такі етапи демократичного переходу суспільств, як: «скасування недемократичного режиму, встановлення режиму демократичного, а потім – консолідацію демократичної системи» [184, с. 19]. В протизагаду демократизації, автор пропонує поняття лібералізації, основною відмінністю якої визначається лише часткове пом'якшення авторитарних управлінських механізмів, а не абсолютну зміну режиму. Та підкреслюється, що лібералізація: «є досягненням часткової відкритості авторитарної системи без вибору державних керівників шляхом добровільних конкурсних виборів» [184, с. 19]. Проте, ми вважаємо, що явище лібералізації існує як процес одночасний, властивий в особливості визначеним двом першим стадіям, оскільки, поширення основ ліберальної парадигми та становлення ліберальних інститутів представляє етап самого процесу демократизації. І для останньої консолідуючої стадії ліберальна модель функціонує як допоміжний механізм соціальної трансформації. Проте, погоджуємося з тим, що суспільство, яке не пройшло всі стадії демократизації, не можна визначити демократичним.

Так, остання, запропонована С. Гантінгтоном модель «консолідації демократичної системи», якраз-таки представляє інтерес в контексті трансформаційних процесів соціуму. Засади толерантності репрезентують подолання соціальної дистанції та переходу від моделі «я і вони» до «я та інший я», що стає імперативним направленням нової політичної парадигми само сприйняття та усвідомлення ролі інших суб'єктів в соціально-політичних взаємодіях. Законодавча реформа без запровадження процедур соціальної трансформації, репрезентує модель часткових пом'якшень авторитарного устрою, про яке говорив С. Гантінгтон, визначаючи формою лібералізації.

Саме трансформаційні процеси громадянського суспільства формують практичну основу для ефективного демократичного транзиту. В цьому аспекті можна також виділити ґрунтовні погляди дослідника В. П. Андрущенка, який розглядає демократичні цінності, повернення до гуманістичних витоків, морально-етичний розвиток суспільства, як основоположні передумови переходу суспільства «організованого» до суспільства «само-організованого», який автор вважає перспективною моделлю соціально-політичної стабільності. Таким чином, відзначається, що: «організоване суспільство» є суспільством перехідним, транзитним; «само-організоване суспільство» – стабільним і перспективним». Загрозливим явищем на шляху переходу до суспільства демократичного, толерантного, плюралістичного, стає саме «ірраціоналізм», про який зазначалось вище [2, с. 9]. Не менш значиме місце В. П. Андрущенко приділяє пріоритетній формулі взаємодії, що заснована на узгодженості, відкритості, толерантності як фундаментальній платформі ефективного процесу демократизації та політичного прогресу. Науковець відзначає, що організоване суспільство – «суспільство розумної взаємодії людей на основі їхньої творчої співпраці і внутрішньої, детермінованої обов'язком і совістю поваги до Закону, Порядку і Справедливості» [2, с. 8-9]. Оскільки, організувати такий суспільний стан неможливо, саме внутрішній процес об'єднання, узгодженість механізмів політичної інтеракції та самостійна організація суспільно-політичної системи представляє практичну основу реалізації моделі стабільного суспільства [2, с. 9].

Встановлення інституту політичної толерантності потребує ґрунтовних трансформаційних процесів інституту громадянського суспільства.

Науковець підкреслює важливість переходу від «політичного патерналізму» та «ідеї суспільної гетерономії» посттоталітарних суспільств до автономії та «самозаконності людської поведінки» [2, с. 348]. Як підкреслює автор: «важливим чинником, що формує уявлення про державу як відповідального партнера для громадян, є зміна свідомості населення, їх бачення взаємодії особи і керівного апарату. Свідомість громадянина, що крокує до демократії, повинна стати правовою, звільнитись від патерналістських настанов» [2, с. 347]. Відтак, основним фактором становлення демократичних цінностей, в тому числі інституту толерантності, стає формування автономного громадянського суспільства, наділеного високим рівнем правосвідомості та правової держави як політичного партнера. І лише в комплексному підході можливий ефективний процес демократизації суспільства та політичної системи.

Один з негативних чинників, який сповільнює процеси демократизації полягає у загостренні політичної кризи внаслідок посиленої боротьби різних гілок влади. Дана проблематика розглядається науковцем М. С. Івановим, який також вказує на пріоритетну функцію громадянського суспільства в процесі встановлення правової держави, орієнтованої на задоволення соціальних потреб: «Сьогодні абсолютно ясно, що це завдання більшою мірою є завданням самих громадян, які повинні врешті решт навчитися реально визначати свої інтереси, а не керуватися вигаданими для них консервативною елітою причинами негараздів» [59, с. 21]. Однак, не менш відповідальна функція покладається і на державу в процесі демократизації політичної системи. Автор підкреслює: «Один з магістральних напрямків перетворень спрямований на зміну ролі держави в політичній системі. Його характерною рисою є поступова заміна пріоритету команднокеруючих функцій держави пріоритетом соціально-обслуговуючих завдань» [59, с. 19].

Так, одною з перешкод встановлення демократичного політичного режиму в Україні, науковець Ф. Рудич бачить у певному стані суспільно-владних відносин,

які виштовхують суспільство та громадськість за межі прийняття політичних та суспільно важливих рішень: «вразливим місцем демократії, що небезпечно при концентрації влади в одних руках, є відсутність важелів впливу на владу, оскільки опозиція, експерти і прості громадяни відсторонені від процесу розробки й прийняття владних рішень» [147, с. 7]. Переорієнтація цілей державно-владного управління на соціальну направленість являє складний перехід, який в Україні сповільнюється певним станом владних еліт.

А. О. Сіленко розглядає в якості фундаментальної передумови збалансованості та соціально-політичної стабільності принцип «соціальної держави». Переорієнтація державної політики з урахуванням соціальних станів та соціальних реакцій може стати фактором ефективних реформ на шляху процесу демократизації владно-політичних взаємодій. Принцип «соціальної держави» формує нову модель соціально-владних відносин, де пріоритетним напрямком діяльності держави є забезпечення соціальних потреб та дотримання демократичних прав та свобод громадян. Це створює демократичну платформу діалогу та партнерства політичних суб'єктів. Як відзначає дослідниця: «І сьогодні соціальна держава розглядається як оптимальний інститут вирішення соціальних проблем». Не менш важливим фактором соціально-політичної стабільності дослідниця бачить соціально-економічну політику [154, с. 4]. Таким чином, провідна роль в стабілізації соціально-політичних зв'язків, з урахуванням різноманіття інтересів та потреб, покладається саме на соціальну державу. А. О. Сіленко дає наступне визначення такої держави: «...соціальною є держава, яка гарантує всім людям реалізацію їхніх прав і свобод, рівні умови вільного розвитку і розвиток окремої особистості, соціальний захист нужденним, досягнення соціальної і політичної стабільності мирними способами й в інтересах усіх членів суспільства» [154, с. 15]. Даний підхід до розуміння соціальної держави є ґрунтовним для формування толерантної моделі політичної інтеракції.

Питання збалансованості різно-направлених сегментів соціально-політичної системи дослідник Ю. Шайгородський розглядає через процеси формування інституту громадянського суспільства. Це направлення є одним з пріоритетних в

програмі демократичного державотворення. Як зауважує автор: «Йдеться про складний період подолання існуючих протиріч шляхом кардинальних суспільних змін, шляхом усвідомлення, засвоєння й практичну реалізацію нових форм громадянської активності, залучення до безпосередньої (різномірної) участі в суспільно-політичних процесах для досягнення їх якісно нового стану» [191, с. 328]. Трансформаційні процеси політико-правової свідомості реалізуються через багаторівневу структуру інституту громадянського суспільства. Засвоєння певної моделі політичної взаємодії влади і суспільства забезпечує інституційну форму політичної участі.

Е. В. Мамонтова ставить питання забезпечення діалогу між громадянським суспільством та політичної владою як запоруки соціально-політичної стабільності. Інституціоналізація політичної участі передбачає, перш за все, модель відкритої суспільно-владної взаємодії, заснованої на діалозі як основного інструменту вирішення існуючих проблем. Саме відкриті відносини партнерства складають демократичну основу політичної участі. Автор відзначає: «Таким чином саме взаємодія влади і суспільства через відкриту багатоканальну комунікацію відкриває унікальні можливості знаходження оптимальних шляхів для розв'язання наявних проблем» [98, с. 37]. Це розглядається в якості основи розвитку держави, що особливо актуалізується в сучасних процесах становлення демократичної моделі та інституційних форм суспільно-владної взаємодії.

Фундаментальною засадою демократичного політичного процесу визнають принцип свободи політичного вибору, котрий представляється цінністю для кожного електорального суб'єкту, який певною мірою зацікавлений в участі в політичній сфері. Складність реалізації даного принципу усвідомлюється і в сформованих демократіях, і тих, що перебувають в стадії демократичного транзиту. «Сьогодні принцип свободи вибору зазнає неабиякої небезпеки. Посягання на який в інформаційній епосі здійснюється за допомогою різних новітніх технологій впливу. І, часто, нетерпимість стає тим методом, який впроваджується для формування певного політичного вибору» [66, с. 16-17]. В політичній сфері поширюється використання новітніх методів впливу на

свідомість, в тому числі пропаганди в ЗМІ, імітацій громадянської позиції стосовно тих, чи інших політичних рішень, інформаційного викривлення подій для лобіювання певних політичних інтересів, та маніпуляції соціальними цінностями з метою побудови необхідних настроїв в суспільстві. Таким чином, для формування толерантної політичної культури неодмінною потребою є регулювання сфери медіа простору для позитивного впливу, а саме формування електорату як повноправного політичного суб'єкту, спроможного здійснювати раціональний політичний вибір.

О. В. Бабкіна визначає засади демократичної правової культури в якості перспективного виміру політико-правової діяльності суспільства, заснованій на ґрунтовних знаннях демократичних прав та свобод, обов'язків та компетенцій, їх практичного застосування в політичному житті, рівні політичної свідомості, об'єктивного політичного вибору, обізнаності та інтересу участі в політико-правовому процесі. Автором підкреслюється особлива правова та управлінська відповідальність держави перед соціальними суб'єктами: «Концепція демократичної політико-правової культури виходить із визнання людини вищою соціальною цінністю, відповідальності держави перед особою із обов'язку держави забезпечувати її нормальний розвиток» [6, с. 6].

Політико-правова культура суспільства представляє проекцію на політичну діяльність суб'єкту. Політична свідомість суспільства накопичує сталі шаблони політичної взаємодії та реалізує їх в процесі політичної участі. «ЗМІ стають частиною механізму, що формує і змінює свідомість суспільства залежно від політичного та геополітичного стану в державі та на міжнародному рівні. Отже, відповідно до усвідомлення, інформованості людей про політичні реалії формується також політична суспільна думка та політичний вибір» [60, с. 75].

Інформаційна компетентність, обізнаність про опонента, сприяє об'єктивному аналізу політичної дійсності та запроваджує механізм демократичної політичної взаємодії. Тому, ЗМІ виступають центральним політичним засобом творення певних соціальних настроїв та порядку денного. «Політична толерантність як інститут демократії окреслює певний тип

сприйняття політичної дійсності та її акторів. І сьогодні актуалізується проблема не тільки впливу, а конкретної політичної маніпуляції соціальною свідомістю для вигідного, певним політичним силам, політичного вибору суспільства» [60, с. 75]. Це формує норматив толерантної та інституційної форми політичної участі чи, навпаки, агресивні, протиправні, радикальні форми політичної поведінки.

Отже, процес трансформації політичної свідомості торкається, водночас, саме знання щодо політики як сфери, а виходячи з цього самоусвідомлення власного місця та місця політичних опонентів в суспільно-політичному процесі. І до основних умов становлення демократичних інститутів та політико-правової культури суспільства, автор О. В. Бабкіна відносить: «формування толерантного ставлення до політичних опонентів» [6, с. 9]. Це формує раціонально-об'єктивну модель політичної взаємодії та правової інституціоналізованої політичної поведінки. Автор підкреслює: «Зміна формування інших переконань в сфері права суттєво змінюють переконання людини щодо політики, політичних процесів і рішень» [6, с. 7]. Таким чином, баланс правосвідомості суспільства та демократизація політичної системи мають особливе співвідношення в процесі демократичного транзиту.

Пріоритетним фактором в процесі демократизації політичної системи виступають і внутрішньопартійні взаємодії. Інститут політичної толерантності репрезентується і в площині внутрішніх відносин владно-управлінських та політичних структур. Саме від демократичної моделі партійних взаємодій залежатиме ефективність прийняття політичних рішень та узгодженість механізму політичного процесу. Можна погодитися з тезою дослідника А. В. Кройтора, який відзначає, що саме внутрішньопартійна демократія створює систему взаємозв'язків між партійними структурами, яка орієнтована на: «врахування інтересів більшості членів партії у процесі прийняття партійного політичного рішення, ступінь відкритості партійної еліти характеризують рівень внутрішньопартійної демократії» [92, с. 14]. Модель раціонального партнерства актуалізується не тільки в соціальних та суспільно-владних відносинах, а й складає базову демократичну засаду внутрішньопартійних взаємодій.

О. В. Бабкіна також позначає, що для ефективного впровадження інституту демократії, центральною категорією в соціально-політичних відносинах повинен стати діалог і толерантність. Толерантний стан політико-правового середовища є результатом довготривалого розвитку інститутів громадянського суспільства: «Вирішальним чинником формування такої культури є зближення, взаєморозуміння, взаємозбагачення, в решті решт, конвергенція та інтеграція світоглядних установок і поведінкових пріоритетів людей» [6, с. 8]. Пріоритетним механізмом формування такої політико-правової культури є правова регламентація політичної участі, яка створює умови конструктивності, стабільності та збалансованості соціально-політичних та державно-політичних відносин.

Сучасний науковець І. Оніщенко вважає, що для побудови демократичного і толерантного суспільства важливо використання «політичного інструментарію нової епохи» [124, с. 13]. Мається на увазі потреба сучасності співвідносити управління з тенденціями динамічних суспільно-політичних перетворень та «принципами самоорганізації». Оскільки, багатовимірність сучасного соціально-політичного простору передбачає і багаторівневу систему заходів її регулювання: «Для міжнародно-політичної системи, як і більшості інших відкритих систем, характерне органічне поєднання протилежностей, що доповнюють одна одну. Це статика і динаміка, стійкість і нестійкість, визначеність і невизначеність, одноманітність і різноманітність, симетрія і асиметрія, лінійність і нелінійність, передбачуваність і непередбачуваність» [124, с. 7]. Неврахування цих динамічних тенденцій часто призводить до неефективних соціально-політичних реформ та сповільненого демократичного транзиту.

Не зважаючи на міжнародний курс розвитку системи цінностей і норм толерантного співіснування, залишається проблема реального впровадження моделі терпимості не тільки в якості наративу, а й реалізації конкретних законодавчих та соціально-комунікативних практик. Забезпечення рівності прав існування різних політичних, культурних, релігійних, соціальних, економічних та інших позицій представляє практичну основу реалізації демократичних свобод та принципів права. Вільний вибір тих, чи інших позицій, в тому числі політичних,

який формується без тиску і зовнішнього впливу можливий тільки в межах правового простору, який формує поле розвитку нових концепцій та ідей, які свідомо та аргументовано захищаються демократичними методами.

Процес переходу від нетолерантного до толерантного стану суспільства займає місце демократичного транзиту соціальної свідомості та правосвідомості. Перехід від монополії істини до плюралізму думок отримує своє місце в процесі реформування соціально-політичної системи не тільки завдяки змінам правових інститутів, а й відкриттю нової плюралістичної системи знання. Д. Гібсон відзначає, що політична толерантність в контексті демократії відіграє роль акумулятора ідей і концепцій, в тому числі інтегратора соціальних зв'язків, що створює певний ринок ідейних продуктів. Проте, дослідник наголошує, що політична толерантність не представляє механізм вседозволеності, та не потурає тероризму, антисоціальним течіям. І, до того, не надає права ідеям, що прагнуть антисоціальної революції, расизму, чи радикалізму [210, р. 325-326].

Нещодавнє дослідження Pew research center на тему "Negative views of democracy more widespread in countries with low political affiliation" («Негативні погляди на демократію більш поширені у країнах з низькою політичною приналежністю»), проведене у 2018 році, показало тенденцію взаємозалежності показників неприналежності до якої-небудь політичної партії чи політичної сили в країні і несприйняття демократичних форм устрою, демократичних засад, а звідси і демократичних норм. Так, найвищий рівень відчуженості від політичних партій – 78% є в Чилі, де 35% вважають непридатною демократичну систему. У Бразилії 60% не підтримують жодну партію, 33% виражають скептицизм до демократичної форми правління. В Перу так само 60% є політично неорієнтованими і відповідно 32% – противники демократії. Таким же чином відзначається і зворотна тенденція. Лише 15% респондентів з населення 10 опитаних європейських країн не мають приналежності до якої-небудь політичної партії. І такий самий відсоток тих, хто дотримується негативних поглядів на демократію та демократичні засади [216].

Помітна тенденція, згідно якої можна говорити про політичне розчарування, кризу легітимності влади, недовіру до політичних структур та державних органів,

як підґрунтя неприйняття соціальною свідомістю стандартів демократії. Це являє один з актуальніших факторів, що ускладнюють процес демократичного транзиту в країнах.

Інститут політичної толерантності представляє механізм попередження кризових станів суспільно-владних відносин, криз політичної еліти, та проблем функціонування інституту громадянського суспільства, які створюють негативні тенденції та складності в процесі демократизації. Законодавчий механізм покликаний забезпечити формалізовану процедуру інституційної політичної взаємодії, а демократична політико-правова культура суб'єктів визначає імперативні ознаки толерантної моделі соціально-політичної інтеракції, що забезпечує умови ефективного впровадження демократичних цінностей в суспільстві.

2.2. Типологія політичної терпимості

Оскільки, проблематика толерантності представляє інтерес для дослідників різних наукових ланок, відбуваються спроби класифікувати та упорядкувати різноманітні типи політичної толерантності. Однак, проблематичну та суперечливу сферу представляє сама категорія політичної терпимості, що формує певний науковий тренд, деспецифікації конкретних політичних типів та утворює безліч варіантів суміжних диференціацій політичної толерантності з іншими відокремленими категоріями, залежно від сфери наукового пошуку.

Історично першим типом була релігійна толерантність, що мала втілення у такому феномені як віротерпимість. Сфера релігії в епоху Середньовіччя абсолютно охопила соціально-політичні відносини, а її представники в своїх руках зосередили політичну владу, правовий механізм, соціальний контроль та сферу соціальної свідомості. Отже, церква здійснювала функцію попередження, регулювання та покарання. Однак, парадокс даного історичного типу

толерантності виражений у тому, що саме інститут церкви на основі імперативу віротерпимості сконцентрував в собі центр політичної та релігійної нетерпимості. Не зважаючи на політичну складову релігійних відносин того часу говорити про реальне втілення політичної толерантності чи її змістовних характеристик не видається можливим.

Однак, вже згадувалось про такий важливий етап становлення толерантності як прийняття Нантського едикту 1598 року. Саме цей документ закладає фундамент зародження політичної толерантності, в контексті надання частково релігійних, громадянських та деяких політичних прав та рівність прав католиків та протестантів. Це виражено у праві проповідувати свою релігію, бути захищеним від посягань та мати статус повноправного члена суспільства і займати громадські посади. У статті XXVII даного документа відзначається: «Щоб тим краще об'єднати бажання наших підданих, згідно нашого наміру, і на майбутній час припинити скарги, ми оголошуємо, що всі, хто сповідують або буде сповідувати так звану реформаційну релігію, мають право займати і виправляти всі громадські посади – королівські, сеньйоральні або міські в нашому королівстві і підвладних нам провінціях, землях і сеньйоріях, незважаючи на всі суперечливі цьому клятви, і можуть бути прийняті і допущені до нас незалежно від відмінностей». Також, вони отримали право організації деяких зібрань та вираження власних прав. І документ підкреслює неможливість їх переслідувань за релігійною приналежністю та забороняються спроби впливати на їх перехід до католицизму. Однак, зберігається локальність та певна територіальна межа наданих прав [115, с. 135-136]. Терпимість релігійна та політична стали реальним механізмом вирішення проблем, актуальних умовам того дня. Тому, саме наведений тип толерантності представляє особливий інтерес в контексті типології політичної форми терпимості. Отже, можна вважати релігійну віротерпимість певним витком формування політичної толерантності.

З розвитком суспільних відносин та соціального устрою, змінювалися та з'являлися нові типи терпимості. В сучасній науковій літературі виділяють наступну класифікацію, де виокремлюється деклараційна, реляційна та акційна

типи. Енциклопедичний словник з державного управління дає наступне визначення: «Деклараційна форма толерантності передбачає демонстрацію сприйняття і терпіння шляхом проголошення заяв, декларацій, меморандумів тощо. Реляційна толерантність, навпаки, не вимагає від учасників застосування активних дій чи заяв. Акційна ж толерантність проявляється виключно активізацією будь-яких дій з боку учасників процесу» [73, с. 710].

Також, слід виділити такі форми політичної толерантності, які можна визначити як класифікацію за критерієм сфер взаємодії:

1. *Суспільна форма* політичної толерантності, яка передбачає засади взаємодії різних соціальних груп, економічних, громадських об'єднань та спільнот, відносини яких, так чи інакше пов'язані зі співіснуванням та взаємодією в межах внутрішньодержавних суспільних відносин;

2. *Суспільно-державна форма*, яка передбачає взаємодію між соціальними та державними суб'єктами, засновану на інституалізованих формах взаємодії, взаємному прийнятті демократичних універсальних прав та свобод;

3. *Міждержавна (транснаціональна) форма толерантності*, яка передбачає співпрацю з усіма державами, народами на основі поваги і прийняття особливостей ідентичності за умови збереження національної специфіки. Та включає взаємодію держав-учасників міжнародного процесу, заснованої на рівності та взаємоприйнятті в умовах дотримання міжнародних угод та міжнародного законодавства [43, с. 97].

Досить схожу типологію толерантності представлено в роботі Ю. В. Ключова: «Інститутом «Відкрите суспільство» виділені наступні види толерантності: цивілізаційна (соціокультурна); в міжнародних відносинах; етнічна; соціальна; на індивідуальному рівні». Які мають наступне функціональне значення: цивілізаційна (соціокультурна) передбачає мирне співіснування культур; міжнародних відносин, що представлена як «умова співпраці та мирного співіснування держав» на рівних правах учасників міжнародного процесу; етнічна, що репрезентує гармонічні внутрішні національні відносини у всіх сферах взаємодій – політичній, і культурній, правовій, економічній та інших;

соціальна, якою передбачено «гармонізація відносин в суспільстві» всіх соціальних груп; та на індивідуальному рівні – внутрішня норма соціальної поведінки, що репрезентується в толерантній особистості [72, с. 220].

Як на процес формування, так і на зворотній процес руйнування толерантної моделі суспільства, впливає толерантний чи інтолерантний напрям державної політики. Автором І. В. Устіною було виділено типи політичної толерантності за критерієм суб'єкту, а саме – держава-соціальна група, яка передбачає прийняття державними структурами проявів інакомислення членів суспільства, чи об'єднаних спільнот та організацій, громадянських рухів, та хаотичних утворень акцій протесту, які об'єднуються з метою вираження власної політичної позиції чи представлення опозиції існуючій владі. Другий тип репрезентується у відносинах політичного осередку громадянського суспільства до державних та політичних еліт, в особливості опозиційних. Третій тип представлений у взаєминах різних соціальних груп з приводу питань представлення політичних позицій та права участі в політичному житті суспільства [153, с. 529].

Домінуючими, на наш погляд стають саме відносини «держава-людина». Хоча, не слід применшувати значення відносин «соціальна група-соціальна група», оскільки вплив чинника соціальної комунікації на формування фундаментальних основ взаємодій на всіх рівнях, не менш функціонально значимий.

Осмилення ролі механізмів толерантності в нерозривному зв'язку з проявами нетерпимості, торкнулося всієї світової спільноти, навіть, можна відзначити стали поштовхом всебічного розвитку та розробок концептуальних та практичних шляхів подолання на рівні глобальних проблем людства. Сама категорія толерантності, в науковому дискурсі, не рідко розглядається через інтерпретаційні особливості феномену інтолерантності. Це також формує певне типологічне розмежування.

Серед поширених проблемних течій політичної толерантності слід виділити такі прояви інтолерантності, як, політична дискримінація, політичний фанатизм,

фундаменталізм, радикалізм та як одну з найагресивніших форм – екстремізм. Визначені течії представляють форми прояву політичної нетерпимості. Існує проблема їх практичного визначення. Оскільки, більшість подібних організацій певною мірою на початкових стадіях діяльності представляють форму громадянських об'єднань, чи утворень на основі певних ідеологічних інтересів та активних соціальних позицій. «Серед характерних ознак політичного екстремізму дослідник Є. О. Васильчук виділяє: «високу життєздатність та адаптивність до мінливих умов існування, що дозволяє тривалий час ефективно камуфлювати свою діяльність формально-декларативними атрибутами, характерними для традиційних релігійних вчень і демократичних форм політичної участі, та відкрито поширювати свої ідеї серед населення. Це, у свою чергу, суттєво ускладнює проведення компетентними органами держави моніторингових заходів, діагностику політичної системи, виявлення та деактивацію екстремістські налаштованих осіб та екстремістських угруповань» [21, с. 152]. Так, безліч таких організацій починають свою діяльність під гаслами свободи та демократії, боротьби з нелегітимними політичними лідерами, диктаторами. І тому, в умовах демократизації суспільств, існує складність виділення екстремістських центрів. Політичний екстремізм представляє собою модель, що обирається спільнотою чи окремими лідерами для боротьби з існуючим порядком чи режимом» [63, с. 103-104].

Таким чином, в аспекті проблемності категоріальної інтерпретації, питання щодо визначення меж права спільноти на боротьбу за власні соціально-політичні інтереси, яке не порушує права іншого суб'єкту та суспільної безпеки, досі представляє суперечливу та дискурсивну проблематику. Особливо, що стосується специфіки політичної сфери. «Інструмент толерантності надає рівні можливості участі в політичному процесі. Але, надаючи рівні умови всім акторам, є вірогідність того, що учасниками політичного процесу можуть стати різні радикальні угруповання – екстремісти, терористи тощо. Це зворотна дія впровадження принципу політичної толерантності в реальній її реалізації. Одним

з поширених форм прояву політичної нетерпимості є політичний екстремізм» [64, с. 46].

«Екстремізм вважається однією з крайніх форм інтолерантності. Близьким поняттям є концепція радикалізму. Його визначають як «соціально-політичні ідеї і дії, спрямовані на рішучу зміну існуючих інститутів, помітно проявляються в кризові, перехідні історичні періоди, коли виникає загроза існуванню, традиціям і устрою тих або інших спільнот і груп. Радикалізм політичний (іноді церковний, релігійний або навіть філософський) є принцип або напрям» [64, с. 46; 163, с. 37].

В сучасну епоху глобалізації, коли інформаційні потоки практично не контролюються, подібні радикальні напрямлення набувають широкого розповсюдження та удосконалюються, формуючи потужну інформаційну та організаційно-технічну базу. Так само, розвиваючи систему поширення ідеологічних програм за допомогою новітніх засобів масової комунікації. До крайніх ідеологій залучаються різні формування, та групи. Це сприяє зростанню мережі організацій з поширеними системами контактів та зв'язків.

Таким чином, постає питання демократичних та правових меж державного впливу на подібні організаційні формування. «Політична рівність не завжди є політичною справедливістю. Якщо надати терористичній групі можливість рівного представлення інтересів в політичній владі, це може призвести до катастрофічних наслідків, які історія вже мала змогу відчувати. Аби не допустити до політичного процесу таких груп було створено принцип «zero tolerance policing» [64, с. 46-47].

Такий тип толерантності як нульова толерантність чи рівнозначний принцип «Zero Tolerance Policing», який останнім часом застосовується в правоохоронній та правозастосовчій практиці США та деяких європейських країн, набирає поширеності. Однак, дослідники та спеціалісти відзначають проблему використання, яка полягає у двозначності його застосування. Автор П. Н. Грабовські відзначає два напрямлення розуміння даного типу толерантності «для деяких це поняття представляє всебічне, агресивне правозастосування «без заборони». Для інших даний принцип відноситься до стратегії поліцейської

діяльності, яка існує як частина комплексу розроблених підходів до боротьби з проблемами злочинності у конкретній місцевості» [212, р. 1]. Так, принцип нульової толерантності застосовується до певних груп та конкретних кримінальних кварталів та його жителів в США та Великобританії. Якщо, співвіднести даний тип толерантності до політики, то постає безліч питань. Чи можливо, взагалі, говорити про такий тип, як нульова толерантність, стосовно політичної сфери, чи подібне поняття не доцільне для політичних відносин. Однак, думки дослідників в даному питанні знайшли свої полярно протилежні позиції. З одного боку, мова йде про політичне право «бути», як одної з фундаментальних демократичних свобод. Та іншої сторони, а саме необхідності визначення меж діяльності носія даного права, яке репрезентується в рамках суспільних прав. Як відзначає дослідник М. Уолцер, хоч і не принижуючи значущості індивідуальних прав, однак, саме суспільне право, представляє специфічним інтересом розвитку інституту толерантності, та відзначає: «Досить просто проявляти терпимість по відношенню до ексцентричної особистості, самотньої у своїй неповторності. Крім того, неприйняття суспільством ексцентричності, протидія їй, будучи досить сумнівними явищами, все ж таки не являють собою велику небезпеку. Значно вище ставки, коли мова йде про групи інакомислячих і ексцентричних особистостей» [171, с. 24]. Однак, приділення уваги групі окремо від людини, може стати підґрунтям отримання не актуального політичного знання. Таким чином, принцип нульової толерантності необхідно застосовувати виключно до «зла», ніяк не до політичного опонента через його опозиційну роль, погляди та програми, які представляють механізм реалізації його права участі в політичному процесі. В цьому і представлена функціональна значимість інституту толерантності в політичній сфері. Однак, таким «злом» може виступати і політик та його діяльність. Тільки залишається питання в рамках визначення окремого суб'єкту чи суспільства. В даному значенні і одна політична персона, якій менше значення надавав М. Уолцер, чи, група таких політичних діячів, представляють небезпеку, порушуючи політичні та інші права та свободи людей чи, навіть, можна говорити про фізичні знищення, геноцид та

інші крайні прояви. Чи необхідно подібних суб'єктів залучати до так званих толерантно недоторканих, якщо вони представляють те «зло», до якого доречно застосування нульової толерантності.

Проте, слід відзначити проблему варіативності значення термінів, які стосуються суті толерантності. Таким чином, якщо не буде окреслена межа політичного «зла», під можливу несправедливу нульову толерантність мають небезпеку підпасти і ті суб'єкти, кого лише визначають таким через конкурентні мотиви. Так, в українській політиці цей принцип часто застосовується до будь-якого політичного суперника. Це створює нові проблеми практик правозастосування норм толерантності в політичному полі та ще одну складність на шляху утвердження демократичних цінностей.

М. Уолцер узагальнив свою типологічну систему явища толерантності в наступних формах міжнаціональних відносин: «Відношення людей, що знаходяться на зворотній стороні, до того що відбувається на цій, може бути відстороненим, байдужим, стоїчним, може виражати цікавість та захоплення» [171, с. 35].

Досліджуючи проблеми мультикультуралізму та толерантності Т. П. Волкова інтерпретує визначення диференціацію толерантних проявів М. Уолцера, який виділив: «відсторонено-покірне відношення до відмінностей заради збереження миру»; «позиція пасивності, розслабленості, милостивої байдужості до відмінностей»; «своєрідний моральний стоїцизм – принципіальна згода з тим, що інші мають права, навіть, якщо їх спосіб використання цих прав викликає неприязнь»; «відкритість по відношенню до інших, цікавість, повага, бажання прислуховуватися та вчитися»; «захоплююче прийняття різноманіття» [24, с. 256-257]. І, хоча сам автор відзначав толерантність недоречним явищем політики через її внутрішні відносини панування та підкорення як природних особливостей сфери, вважаємо, що дана модель має співвідношення і з політичною формою толерантності. Атрибути політичної терпимості мають низку конфігурацій, та застосування їх також може різнитися в залежності від зовнішніх умов, внутрішніх станів суб'єктів взаємодій, впливів одних суб'єктів на інші,

трансформаційних процесів в правовій, культурній, політичних сферах. Однак, враховуючи його загальний підхід типології толерантності як явища не політичної толерантності, а універсалістської моделі, більший інтерес для класифікації політичної толерантності представляє виділенні їм моделі «толерантних режимів», серед яких, перший тип «багатонаціональна імперія», в контексті якої більше йде мова про толерантність як автократичну відособленість держави над її спільнотами, та толерантність всередині останніх. Отже, держава, в даному типі взаємодій представлена як третя сторона, що відособлено управляє спільнотами, які мирно існують в ній під її стороннім наглядом. Однак, як відзначає автор, по відношенню до інакомислячих утворень, які позіхають на внутрішні цінності цих груп та представляють небезпеку для їх єдності, можливе жорстоке протистояння. Проте, автором підкреслюється особлива толерантність імперського устрою, свого роду терпимість між державою і суспільством, що існує в притаманній їй історичній формі [171, с. 30].

Такий тип толерантного режиму як «міжнародна спільнота», визначається не анархічним утворенням, однак досить слабким режимом, оскільки він не в змозі контролювати нетолерантні прояви інших політичних держав-учасників. Однак, сама міжнародна толерантність передбачає, що: «кожна зі сторін може з обуренням заперечувати культуру та звичаї сусідів, однак, при цьому ухилятися від прямого конфлікту» [171, с. 35]. Політичні відносини миру та терпимості тримаються на договірних стосунках. Це не лишає ці відносини виключень у вигляді інтолерантних проявів окремих її учасників.

Наступні типи толерантних режимів дослідником розглядаються в якості перехідних. Так, «консоціативний устрій», який передбачає деяку іншу форму імперської моделі, з головною відмінністю, що полягає у відсутності тієї автократичної сили, що регулює співіснування спільнот, на яку покладаються відокремлене управління. В даному типі, залишаються лише спільноти, і забезпечення толерантності стає їх власною функцією. Однак, автором акцентується увага на визначенні критеріїв об'єднання, а саме: «конституційно обмеженого домінування одної із сторін чи принципу приблизної рівності

сторін». Саме від цього принципу залежатиме розподіл обов'язків. Однак, доки принцип мирного розподілення влади, повага та інтерес мирного співіснування не буде порушений деяким страхом опинитися в положенні меншин та неможливості зберегти свої особливості під впливом панування інших, «соціальні чи демографічні зміни» можуть стати підґрунтям для порушення толерантних зв'язків. Оскільки, почуття незахищеності унеможлиблює толерантні відносини [171, с. 38]. Саме страх переходу до національної держави, де домінуючою стає саме одна панівна група, а всі інші залишаються в позиції надії на толерантне ставлення більшості до них як меншин стає початком порушення попереднього типу толерантної системи. Тоді, коли загальний інтерес стає нижче особистісних амбіційних страхів, можна вважати точкою зламу системи. Виділений тип національної держави, хоч і передбачає направленість на монополізацію національної сфери, однак може бути толерантним до спільнот. І хоч, як відзначає автор «у відношенні до окремих історій і культур національна держава не є нейтральною; його політичний апарат є рушійною силою відтворення нації» [171, с. 41]. Якщо вона демократична, як відзначає автор, «Толерантність національних держав спрямована, в першу чергу, не на групи, а на їх членів, яких воно, як правило, сприймає стереотипно, перш за все як громадян, а вже потім як членів тієї чи іншої меншини» [171, с. 41]. Таким чином можна відзначити співвідносність типу толерантності та епохи, в якій толерантний режим діє.

Толерантний режим «емігрантського суспільства» визначається М. Уолцером, як сукупність етнічних груп, які зберегли ідентифікацію попередньої культури, однак, з часом отримують ідентичність іншої, внаслідок акультурації нової культури перебування. Так, дослідник визначає даний процес на прикладі американко-італійської ідентичності і визначає це явище як «подвійно некорінних» спільнот. Так, італієць, який емігрував до США сприймає за допомогою різних соціальних та політичних інститутів національну політичну парадигму американців. З часом, опинившись на культурній вітчизні, будуть сприйматися тим суспільством як чужорідний суб'єкт. І автор відзначає сукупність таких спільнот, які об'єднані загальною американською політичною

ідеологією, та, в даному випадку, довготривалим притисненням як меншин, створюють це емігрантське суспільство, які мають спільну політичну культуру. Толерантність держави до таких спільнот виражено у спробах ведення певних освітніх програм розрахованих на мультикультурний розвиток. В тому числі, таким спільнотам дозволено мати ідентичність, права, зберігати культурну самобутність, але під курсом спільної політичної ідентичності. Так, дослідник відзначає американську ідентифікацію як політичний атрибут: «визначення «американець» є, по суті, політичним, що воно практично не пов'язане ні з якою конкретною культурою». Таким чином, «постійної більшості тут як такого не існує» [171, с. 41]. Люди в такому суспільстві мають ототожнення з американською політичною нацією, не вступаючи в конфлікт з приводу власної ідентичності. Однак, ідентифікація до загальної політичної культури таких спільнот має свою специфіку. Навіть, сама по собі, представлена на прикладі американського суспільства, національна політична культура, має свою фрагментацію, і всередині схильна до конфронтації. Так, універсальна модель політики, яка лише об'єднує і не призводить до антагоністичних проявів, представляється нами в аспекті теоретичного окреслення, навіть в контексті наведеної моделі толерантного режиму емігрантських спільнот.

Цікавою для типології політичної терпимості представляється і концепція Д. Гібсона, який пропонує класифікацію політичних типів нетерпимості. З яких можна відзначити змістовні атрибутивні ознаки моделі політичної толерантності. Дослідниця Т. Н. Федорова представляє дослідницьке надбання Д. Гібсона, який проілюстрував власну модель диференційних типів політичної інтолерантності. Серед яких, концепція «принципової нетолерантності», яка передбачає стійкі та войовничі уявлення та принципи відносно демократичної державно-політичної системи, які не сприймають альтернативні позиції та ідеологічні концепти. Наступна визначається як «плюралістична нетолерантність», що є проявом нетерпимості до всього різноманіття соціальних груп та, відповідно, протилежний їй тип «фокусної нетерпимості», який, натомість, передбачає інтолерантність до конкретної соціальної групи. Фундаментальним типом концепції Д. Гібсона

можна відзначити тип «мажоритарної нетолерантності», яка передбачає прояв нетерпимості більшості до суб'єкта чи індивідуальної інтолерантності, яка має підтримку мас або широкого колу суспільства. Та останній, не менш значимий тип політичної нетерпимості «лідерська нетолерантність», що виражається у проявах нетерпимості до елітарних та владних суб'єктів [174]. Зокрема феномен політичної інтолерантності відображає диференційні критерії, які є перспективно антиномічними парами толерантності. Таким чином, визначена класифікація може бути застосована і в контексті типів політичної толерантності.

І. О. Савич відзначає класичну типологію політичної толерантності М. П. Мchedлова, який виділив наступні типи: «особистісна, суспільна (відображення в моралі, поведінці, суспільній психології та свідомості) та державна (відображення в законодавстві, політичній практиці)» [114, с. 9]. І. О. Савич акцентує увагу на тому, що: «сформованість особистісної та групової терпимості залежить від рівня розвитку і функціонування інститутів громадянського суспільства, свободи засобів масової інформації, правової та політичної культури населення, тобто саме від державної терпимості» [151, с. 23]. Таким чином, згідно даного бачення, держава представляється як головний суб'єкт поширення толерантних засад, який безпосередньо здійснює вплив на функціонування соціальних та політико-правових інститутів.

Політична терпимість стосується широкого спектру відносин та передбачає визнання та повагу «інакшості» опонента не тільки політичної, а й етнічної, національної, мовної, релігійної та інших соціальних просторів. Таку форму також можна назвати відкритим типом політичної толерантності, який передбачає добровільність та свідому толерантну позицію до опонента як носія різних соціальних ролей. Так, політичний суб'єкт свідомо допускає до політичної сфери опонента, одночасно приймаючи не тільки його політичну а й культурні, соціальні, ідеологічні та інші відмінності.

Інший же прояв політичної толерантності представлений в контексті обмеженої політичної терпимості чи, а саме толерантності закритого типу. В даному значенні, змістовна відмінність від вищезазначеного типу, полягає у прояві

терпимості, який стосується суто політичної сфери відносин, і не передбачає уніфікацію толерантного відношення до всіх сфер соціального співіснування, відтак, представляє вимушений тип толерантних взаємин. Отже, представляє формалізований механізм політичного допуску соціальних суб'єктів як політичних конкурентів. Це представляє сферу нормативну, формалізовану, не передбачаючи внутрішні емоційні, моральні чи етичні аспекти соціально-політичної комунікації.

З вищезазначеної типології можна виділити тип політичної толерантності, в залежності від сфери соціально-політичних відносин, звідки походять конкретизовані толерантні політичні типи: соціокультурна політична терпимість, економічна політична терпимість, етнічна політична толерантність, релігійна політична терпимість, гендерна політична толерантність та інші похідні просторові типи. Це означає прийняття та визнання права участі в політичній сфері певної соціальної групи чи її представників. В даній типологічній групі толерантність представляє ставлення до визначеної спільноти в якості учасника політичного процесу.

Дослідник В. О. Ханстантинов наголошує, що типи толерантності також мають свою індивідуальну змістовно-ідеологічну характеристику. Він відзначає «наявність багатьох типів раціональності, в рамках кожної з яких функціонує власна логіка міркувань і відповідно – про існування в кожній з них своїх, рівнозначних з іншими, істин» [180, с. 29-30].

Узагальнюючи вищезазначене наголошуємо, що існує проблема конкретизації політичних типів толерантності в науковому дискурсі. Ефективність функціонування різновидів політичної толерантності можлива лише за умов індивідуалізованих підходів до формування специфічних моделей інституту толерантності, відповідних певним соціально-політичним станам та державно-політичним умовам життєдіяльності суспільств.

2.3. Моністичні та плюралістичні концепції забезпечення політичної стабільності

Одночасні процеси автономізації соціально-політичних суб'єктів та потреба в новітніх механізмах зближення в умовах глобальної інтеграції створили передумови фрагментації та утворення різного роду змішаних та неоднорідних форм ідентичностей або ідентичностей, чиї механізми самовизначення втрачають власні особливості, асимілюючись в глобальні системи. Саме сфера відкритості соціумів, яку передбачає нова епоха глобалізації, формує подвійну потребу спільнот: одночасного єднання різних суб'єктів, вироблення механізмів їх співіснування та збереження індивідуальних меж. В даному аспекті наукові підходи та концепції сформувалися в дихотомічному поділі поглядів на ті, що пов'язують соціально-політичну стабільність з механізмами плюралізації в цілісну систему та ті, що аналізують умови розвитку різних спрямувань в контексті соціальної фрагментації суб'єктів.

Підґрунтям закритості соціальних спільнот може бути психологічна чи історична особливість етнічної ідентичності, соціально-культурна чи міграційна криза, державна політика, зовнішні впливи та інші чинники. Сучасності притаманний гіпертрофований стан ідентичності етнічних груп. Він має дві виражені форми реалізації, а саме: «гіперболізації етнічної ідентичності», коли перебільшується етнічне его чи, навпаки, в зворотному явищі «литотизації», зменшення свого «я» в контексті етнічної ідентифікації. Литотизація може призводити до негативного ставлення до своєї етнічної групи і проявляється у таких формах як: етнонегативізм, етноелімінація, етронігілізм та інші. В контексті ж перебільшення етнічної ідентичності поширені такі соціальні явища як: етноцентризм, етнодомінування, етнофанатизм, націоналізм. Слід також зазначити, що досить поширеними та глобальними явищами є також етнічний, релігійний фундаменталізм; екстремізм, тероризм [112, с. 242].

Слід відзначити, що саме питання ідентичності представляє фундаментальне підґрунтя для різного роду інтолерантних проявів в сучасності. «Головним протиріччям процесу глобалізації дослідник Кастельс вважає «протиріччя між мережею і ідентичністю «self», мережею і «Я». Це протиріччя, що створює одночасно і глобалізацію, і фрагментацію. Проблема може бути вирішена пошуком нових ідентичностей. Але на цьому шляху можуть створюватися і штучні конструкції типу Аум Синрике і інших сект, де нестача типів ідентичності, що історично склалася, підміняється химерними, дивними і небезпечними конгломератами свідомості» [74, с. 146].

В. О. Ханстантинов відзначає такий негативний феномен сучасної політики держав, як: «...наслідки ігнорування права сегмента до співучасті у владі на засадах діалогу в країнах з неусталеними демократичними традиціями». На прикладі басків в Іспанії та курдів в Туреччині як результат подібних деструктивних впливів, дослідник відзначає «замкнене коло взаємної нетерпимості». У відносинах яких, сторони, що виступають опозицією до влади признаються сепаратистами та терористами, та визначається позиція неможливості обговорення будь-чого з такими суб'єктами. Що свідчить про вже відзначену проблему межі сфер, що знаходяться поза об'єктом толерантності. Так, дослідник відзначає, що окрім існуючої нетерпимості і відсутності якого-небудь діалогу у відношенні до курдів, проводяться регулярні «каральні операції». Що призводить до нових силових протистоянь та нової хвилі нетерпимості до даних груп [181, с. 245-246]. І питання справедливості нульової терпимості до подібних опозиційних державі суб'єктів, досі знаходиться у стані активних дискусій. Одні розглядають данні спільноти як терористичні угруповання, дехто бачить в них невдоволених владою радикальних груп. Статус таких утворень досі невизначений і на рівні міжнародної спільноти. В контексті чого важливе питання визначення державної політичної нетолерантності як особливо небезпечного та потребуючого регулювання міжнародними силами прояву політичної інтолерантності.

Показовим є визнання європейською та американською спільнотою певних

сил, що діють проти сирійської влади, опозицією. І акцентується увага, що з даними спільнотами необхідно вести переговори. Так, попередній президент Барак Обама санкціонував збройну та організаційну допомогу таким групам, так CNN у пості у 2015 році відзначає: «Президент Барак Обама санкціонував постачання сирійським курдам і арабо-сирійській опозиції в рамках стратегії чинення тиску на ІДІЛ з півночі і зміцнення кордону, за словами двох високопоставлених посадових осіб адміністрації». Також, дані утворення визначені як «помірна опозиція» [219]. Тоді, постає питання дійсної універсальності норми політичної толерантності чи деякого вибіркового критерію. І якщо такий критерій має місце бути, то існує потреба його конкретизації. Війна в Сирії розділила міжнародну підтримку на полярні табори, де Європейські країни і США на боці опозиції, а РФ на боці офіційної, але нелегітимної влади.

Не рідко поширюються бунти ідентичності, що трансформуються у політичний та воєнізований супротив владі. Ю. В. Мухлинка відзначає, що «в сучасну епоху така ознака як самоідентифікація пошириться на всі сфери соціального буття. Не тільки в культурному а й на політичному, соціальному та інших рівнях, ідентифікація «свої» та «чужі» складе основу соціального сприйняття всіх сфер відносин. Як відзначає дослідниця: «в ХХІ столітті станеться переорієнтація групових лояльностей і масової ідентичності, що скрушить сучасну державу, трансформує процеси демократизації в політику самоідентифікації і в результаті приведе до витіснення раніше обмежених міждержавних воєн ні в чому не обмежених етнічних конфліктів» [112, с. 234]. Отже, актуальність розвитку передумов плюралістичного світосприйняття, поширення цінностей плюралізму, складає основу державної політики в сфері розвитку толерантних засад. Сучасне суспільство потребує об'єднуючих інтернаціональних цінностей.

Мирне співіснування в умовах глобальної епохи можливе лише на умовах нового формату мислення. Старі зразки унеможливлюють одночасний процес природного роз'єднання позицій та зближення суб'єктів, що їх охоплюють. Отже, нова свідомість передбачає балансування сприйняття прав та свобод інших

соціальних суб'єктів та індивідуальної цінності норми толерантності. Так В. О. Ханстантинов виділяє такі принципи політичної толерантності: «1. Рівності людської гідності кожного; 2. Повага прав і свобод; 3. Дотримання деяких загальних для всіх правил» [180, с. 238]. Слід зауважити, що практичну цінність представляє не тільки дотримання демократичних норм співіснування, а й внутрішня трансформація суспільної позиції як свідомого соціального вибору. Для ефективного впровадження демократичних цінностей, позиція учасника взаємодії повинна підкріплюватися внутрішнім свідомим імпульсом.

Балансування плюралістичних проявів в соціально-політичній системі, збереження відокремленості позицій здійснюється за допомогою політичного плюралізму. Плюралістична фрагментація зберігає певну відстань між позиціями, однак встановлює їх на паралельній площині. Плюралізм визначається як «такий принцип організації влади, при якому жоден з її суб'єктів не володіє монополією влади, але кожен суб'єкт, залучений до політичного процесу, впливає на формування і реалізацію політики. Політичний плюралізм дозволяє виявляти і давати вихід ігнорованим і незадоволеним суспільним інтересам і потребам, перешкоджати накопиченню їх «критичної маси», сприяючи стабілізації суспільства» [179]. Що можна розглядати як в індивідуальному контексті, так і в міжнародних політичних відносинах. «Політичний плюралізм формує стан громадської і політичної системи, при якому стає можливим мирне співіснування різноспрямованих ідеологічних течій в одному соціальному середовищі. Кожен суб'єкт має свої політичні права та політичні обов'язки перед іншими суб'єктами» [65, с. 87].

Третій пункт статті 1 Декларації принципів терпимості розкриває важливу характеристику толерантності: «Терпимість – це обов'язок сприяти затвердженню прав людини, плюралізму (у тому числі культурного плюралізму), демократії і правопорядку. Терпимість – це поняття, що означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини і що затверджує норми, встановлені в міжнародних правових актах в області прав людини» [37]. Права людини і плюралізм співвідносяться як змістовно спільні категорії. Оскільки, права і свободи людини

у сьогоднішніх умовах демократичного транзиту не можуть існувати без засад плюралізму.

Політичний плюралізм в контексті формування суспільства терпимого та спроможного зберігати та відстоювати власну позицію, ідеали, уявлення та цінності, передбачає існування сформованого громадянського суспільства. Дослідник Ю. А. Нісневич, відзначає інформаційну альтернативність та толерантність фундаментальними засадами для розвитку свідомого громадянського суспільства, його широкого світосприйняття, не обмеженого лише одним інформаційним курсом: «Одним з ключових умов формування громадянського суспільства та його інституціональної структуризації, розвитку як соціального середовища демократичного типу є наявність альтернативних джерел інформації, свободи комунікації та обмін інформацією...» [119, с. 6]. Сприйняття соціального простору та ідентифікація себе як учасника соціально-політичного світу формує не тільки модель поведінки в даному просторовому сегменті, а й утворює ціннісну систему, ідеологію, освіченість, раціоналізацію вигід і переваг, тобто акумулює певний тип політичної культури. Т. Н. Федорова підкреслює, цей взаємозв'язок формування культури з об'єктивним політичним вибором, вільним та незалежним від різного роду тиску та викривлень світогляду: «Толерантність політичної культури уможливлює свободу вибору: «без неї стають нереальними ні вільна боротьба партій на виборах, ні свобода індивідуального виборця підтримувати ті суспільно-політичні рухи, які відповідають його преференціям і його політичному вибору» [65, с. 88; 174].

А. В. Дедкова відзначає, що балансування соціально-політичної структури можливе лише в умовах толерантності та застосування плюралістичних механізмів. Обопільне прагнення сторін збереження політико-владних позицій сприяє пошуку засобів гармонізації політичних відносин. Дослідниця підкреслює: «Політичний плюралізм втілюється в співіснуванні безлічі центрів влади, джерел інформації і вільного доступу до думок в суспільстві (на противагу ситуації, коли влада, обмін думками та ін. направляються однією або вузьким колом політичних сил). У таких умовах на перший план висувається проблема політичної

толерантності як запоруки стабільності політичних відносин між різними суб'єктами політичного життя» [36, с. 18]. Таким чином, постійний пошук учасниками політичного поля нових концептів розвитку держави та направленість на балансування сил, з метою збереження власної позиції в даній структурі представляє політичний інтерес і, водночас, мотивацію до збереження миру.

Демократичні засади співіснування не потребують абсолютної уніфікації різних ціннісних систем. Бельгійська дослідниця Ш. Муфф розглядає концепцію «агоністичного плюралізму». Це представляє собою сприйняття опонента не в якості ворога, а як суперника. І сам плюралізм розглядається в якості принципу співіснування політичної багатоманітності. Дослідниця, аналізуючи схожі концепції «агонізму та плюралізму», ставить питання практичної можливості передбачити плюралізм без антагонізму. Іншими словами, чи можливе існування багатоманітності позицій і інтересів у відносинах без критерію боротьби з суперником, розглядаючи його в якості певного ворога інтересів. Дослідниця розглядає концепцію У. Каннолі, який у власній теорії агонізму, відзначає необхідність «агоністичної поваги». Натомість його баченню Ш. Муфф, погоджується з тим, що дана категорія лише одна зі складових, однак вона потребує в обмеженні, оскільки, не визначені рамки поваги в агоністичних відносин, взагалі, ставлять під сумнів існування «конфліктного консенсусу». Не всі позиції, за думкою автора, мають визнаватися законними. Деякі з них не мають можливостей стати агонізмом. Оскільки, вони не можуть виключити повністю антагоністичні методи боротьби. В інакшому випадку буде спростована сама суть політики. Окрім антагонізму, також акцентується увага на такому понятті, як гегемонія. Це означає, що в будь-яких антагонічних відносинах пріоритетною є мета політичної гегемонії [207].

В контексті моністичного та плюралістичного бачення соціально-політичної стабільності цікавою представляється суперечлива концепція Д. Сороса, який приділяв увагу «відкритому суспільству», в тому числі у визначенні толерантності. Автор відзначає, що відкритому типу суспільства сприяє комплекс чинників, і трансформація лише владного режиму може бути недостатньою для

формування відкритого соціуму. Оскільки, зміни соціальної системи повинні пройти стадії перш за все внутрішніх перетворень. Автор відзначає на прикладі розпаду Радянського союзу, що: «крах закритого суспільства не веде автоматично до створення суспільства відкритого. Свобода – це не тільки відсутність репресій. Відкрите суспільства – це не тільки відсутність державного втручання; це складна структура, що опирається на закони та організації, підтримка даної системи вимагає певного образу мислення та норм поведінки» [162, с. 200]. Суспільство відкриває для себе нову систему цінностей соціального, яка відкрита до новацій та відкриттів, терпима до нових течій.

Так, певний тип сприйняття суспільно-політичних процесів та самої категорії взаємодії, залишається в суспільстві як сфера колективного несвідомого. Так, дослідник В. О. Ханстантинов відзначає «Колективна природа авторитарної свідомості послуговується образами колективного несвідомого – архетипами вождя, героя-рятівника, підступного ворога. Через це знецінюється раціонально-прагматичний підхід до побудови взаємин з Іншим, втрачається відчуття самодостатності людини як учасника політичного життя» [180, с. 97]. Отже перехід суспільства до нового стану не може обмежуватися лише свободою, яка буде впроваджена зміною владного режиму.

Цікавим представляється бачення Д. Сороса на міждержавну та геополітичну толерантність. Не зважаючи на те, що головною опорою його поглядів є демократичні та ліберальні погляди, в контексті міжнародної політики автор вбачає необхідність договору лише наддержав. Так, в аспекті власного відношення до ООН, автор відзначає що це яскравий приклад неефективної політики, де якраз-таки позиції малих учасників розмиваються в процесі пристосування до інших. Це робить таку міждержавну терпиму політику неефективною в реалізації. ООН була створена з ідеєю співпраці наддержав, які на практиці стали в опозиційні сторони, що викривило початкову мету їх діяльності: «Вона стала суспільним форумом, де непримиримі вороги могли зустрічатися та, принижуючи один одного, шукати підтримки у країн, що поки не приєдналися» [162, с. 204]. Д. Сорос вважає орган ООН неефективним в захисті

міжнародного миру, однак НАТО, натомість, вважає ефективною структурою. Тобто, вбачається переважна роль у вирішенні міжнародних проблем розподілення воєнно-політичних ресурсів та впливів, натомість діалогу держав. Отже, дослідник представляє моністичний підхід соціально-політичної стабільності та визначає вирішальним фактором природну нерівність учасників політичного товариства. В протизагаду інтересам збереження миру, автор відзначає дві суперечливі теорії, з яких, геополітичний реалізм, який передбачає «що країні краще покладатися власним егоїстичним інтересам, заснованим на її геополітичній позиції» та подібну теорію в економічній сфері: «свободу учасників ринкового процесу дотримуватися власних егоїстичних інтересів», які автор вважає неефективними в контексті розвитку відкритого суспільства [162, с. 200]. Однак, такі дві тенденції існують. Проте, не зважаючи на твердження про негативну складову теорію геополітичного реалізму, автор відзначає, що діяльність США лише виступає «світовим поліцейським» у «багатьох точках миру, де гостро необхідне втручання» [162, с. 202]. Отже, втручання таки можливо, якщо наддержавна вважає таку діяльність гострою потребою?

Питання терпимості, рівності та меж впливу учасників міжнародного процесу представляє суперечливу та дискурсивну проблематику. В даному контексті, нами представляється більш значимим компонентом попередження проблем політичного співіснування – діалог та партнерство, як методи політичної толерантності, що являє собою механізм взаємодії особливого призначення в рамках толерантних моделей міжнародної політики. Політична взаємодія на рівні міжнародних відносин представляє специфічну сферу відображення демократичного процесу. Однак, не зважаючи на, утворення безлічі міжнародних організацій, діяльність яких будується на політичній співпраці в різних загально важливих просторах, прояви антитолерантної політики в глобальному міжнародному форматі мають поширення, а саме в таких проявах, як: 1. Монополії на прийняття загально важливих для міжнародної політики, рішень; 2. Дискримінації в залученні до обговорення важливих міжнародних питань; 3. Блокування зауважень і пропозицій сторін; 4. Створення об'єднань, направлених

проти політичних опонентів; 5. Безпідставні санкції; 6. Політичний тиск; 7. Об'єднання в коаліції з метою лобіювання власних інтересів в певних міжнародних рішеннях; 8. Демонстративні виходи із міжнародних організацій глобального значення; 9. Публічні заяви, які несуть деструктивні соціальні хвилювання; 10. Запровадження формули міжособистісних відносин в рамках політики міжнародних інституцій, тощо. Це відображає актуальну проблему встановлення інституту міжнародної політичної толерантності, демократії, державної безпеки та представляє інтерес в аспект численних зовнішніх впливів на політичні процеси країн та міжнародного політичного процесу в цілому.

Вище згаданий тип толерантного режиму «міжнародної спільноти» М. Уолцера, визначає подібну неспроможність міжнародної системи забезпечити регулювання та попередити прояви інтолерантної політики окремих держав, що робить міжнародну толерантність слабким та хибким механізмом [171, с. 35]. Отже, вирішення питань інтолерантних відносин в подібній масштабній системі, представляється особливо проблемним. Нерівність країн як членів міжнародної політичної спільноти створює підґрунтя проявів інтолерантності в її широких міжсоціальних проявах. Досі, не винайдений механізм правового попередження, який на практиці заснований лише на договірних гарантіях. А наслідками дерегуляції стають не тільки міждержавні взаємини, а й проекції відносин різних соціальних систем.

Дослідник Б. Флівберг відзначає бачення Ю. Габермаса, в контексті потреби універсалізації форм соціальних інститутів, та відзначає потребу універсальної філософії, так само і наукового знання та демократичного устрою, без чого, як наслідок формується стан абсолютної відокремленості від всіх сфер людського спільного буття: «без універсальної філософії, науки та демократії, пише він, ми отримаємо контекстуалізм, релятивізм та нігілізм. За Габермасом, проблема Канта та послідовників мислителів не в помилковій меті – раціональне суспільство, а в невірному шляху до нього. Шлях до раціональної конституції та перешкода релятивізму – переорієнтація з суб'єктності попередніх філософів на міжсуб'єктність» [176, с. 128]. Дослідник робить акцент на пошуку спільного

фундаменту демократії. І відзначає, що неможливе впровадження засад демократії без «універсальної демократії». Толерантність представляє одну з універсалів. Однак, не завжди стає можливим на практиці впровадження однакової моделі толерантності для всіх культур, релігій, політик. А можливість і необхідність примусового вирівнювання під стандарти толерантності викликає масу дискусій і на рівні наукового співтовариства і в самих суспільствах.

В умовах глобалізаційних процесів, в аспекті демократичних цінностей, єдність не передбачає абсолютну однорідність позиції, однак, і не заперечує різноманітності. Слід відзначити, що для інтегративної моделі взаємодії елементів плюралістичної дійсності, існує необхідність виявлення критерію, певного абсолютного інтегруючого чинника, який матиме функціональне значення для інтеграції всіх учасників політичного демократичного процесу. Фундаментальність спільної направленості на задоволення спільних інтересів реалізує імперативну модель демократичного співіснування. В даному сенсі, не означає однозначний збіг політичних векторів учасників міжнародного чи внутрішньодержавного політичного процесу. Однак, передбачається багатоманітність позицій об'єднаних на інтересі збереження миру, а демократичні основи співіснування репрезентують інструментальний комплекс балансування глобальних соціально-політичних відносин. Отже, саме принцип плюралізму, який становить демократичну основу поєднання різних ціннісних систем, як зазначає дослідниця І. В. Устінова: «стосується всіх аспектів людської життєдіяльності, починаючи від свободи ідеологічних орієнтирів особистості і закінчуючи її вільним вибором щодо докладання зусиль в тій чи іншій сфері» [173]. Політичний плюралізм розглядають як детермінантну модель демократичної стабільності. Яка є фундаментальною умовою реалізації толерантності на рівні політичної культури суспільства, політичної поведінки, так і на рівні функціонування державно-політичних структур та інституцій.

Легітимація будь-яких рішень в політиці демократичного порядку повинна проходити процес обговорення, аргументованого обміну альтернативними позиціями. Проблеми соціально-владних відносин в українському суспільстві

неодмінно пов'язанні з відсутністю етапу обговорення та публічного діалогу. Це спричиняє утворення політичних криз, невдоволення владою, втрату довіри та політичну відокремленість суспільства: «Жодна суспільна справа не можлива поза її публічним обговоренням, визнанням усім суспільством, легітимацією. Лише засобами комунікації демократично організована спільнота індивідів може досягти за допомогою дискурсу єдності або консенсусу. Дискурс є практикою комунікативних взаємин для досягнення суспільної узгодженості та соціальної злагоди» [110, с. 232].

Проте, деякі науковці вважають, що критика ідеї опонента виходить за рамки узгодженості та толерантної моделі політичного співіснування, якщо воно проявляється у формі персонального неприйняття. В. Трачук відзначає: «...тоді така толерантність дуже сумнівна» [170, с. 356]. Автор підкреслює, що у відторгненні самого опонента, внаслідок певного вектору його переконань, виражається політична інтолерантність. Однак, більшість дослідників вважають, що інститут політичної толерантності не має за мету усунення протиріч та монополізацію позицій як у суспільних відносинах, так і у відносинах між суспільством та владними інститутами. Зокрема тому, що: «...важливим чинником ефективної політики є певна міра політичної боротьби, відстоювання політичних інтересів і позицій» [62, с. 491]. Засади плюралізму і політичної толерантності мають межі у своїй реалізації, що отримує чітке визначення позиції неприйняття антисоціальних, ворожих та небезпечних форм. Кожна держава, що підтримує демократичну модель розвитку, формує інститут політичної толерантності та нормативно визначає дану категорію. Задля забезпечення соціальної безпеки, встановлюється нульова толерантність по відношенню до антисоціальних формувань, екстремістських, терористичних об'єднань, «...тому існує необхідність спільного пошуку вирішення даного питання, яке представляє одну з глибинних проблем всієї міжнародної спільноти» [62, с. 493]. Тож, політика представляє специфічний простір, події якого не оминають всі інші сфери соціального буття. Тому, конкретизація толерантних та можливих нетолерантних проявів має знайти своє визначення в законодавчій та політичній сфері.

Висновки до розділу II.

В умовах демократичного транзиту проблеми політичного нігілізму, дезінтеграційних відносин соціальної та політичної сфери стають передвісниками складностей в процесі впровадження засад інституту толерантності у суспільстві. Тому, процес розвитку демократичної системи повинен відбуватися в двох основних напрямках: по-перше, вдосконалення інституту громадянського суспільства та, по-друге, створення механізму взаємодії та діалогу державної і соціальної систем. Це забезпечить існування толерантної моделі, яка не сповільнює розвиток соціально-політичних відносин, а створює умови досягнення політичної стабільності. Тому важливо визначити перспективні можливості такої моделі та її специфіку.

Політична толерантність має особливу властивість універсалізації, оскільки представляє інтереси в найрізноманітніших просторах соціального буття. Окрім багатовимірності сфер існує багатофакторність її суб'єктивних критеріїв. В даному контексті вона поділяється на індивідуальні та колективні форми, індивідуалізовані в персонально-суб'єктивному сприйнятті.

Таким чином, проблеми плюралістичних та моністичних концепцій співіснування, які досі знаходяться в площині політичного дискурсу, набувають безпосереднє практичне значення. Плюралістичні деструкції сучасності ставлять питання доречності толерантного співіснування в умовах політичної боротьби. Політична інтолерантність поширюється в глобальному полі конфліктів, розхитуючи світову соціально-політичну систему та ускладнює міжнародний політичний процес. За цих умов толерантність, як інструмент збалансування різноманітності, попереджує такі деструктивні явища.

РОЗДІЛ III

ПРАКТИКА ВПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ: СВІТОВИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД

3.1. Здобутки та складності реалізації принципів політичної толерантності в США та країнах Європейського Союзу

Зразком толерантності сьогодні прийнято вважати країни Європейського Союзу та США. І це не безпідставно, оскільки держави мають великий досвід правотворчої та правозастосовної діяльності в сфері захисту прав та свобод людини. Однак, ліберально-демократична система цих країн зазнає викликів сучасності, коли політичні рішення і в середині суспільства, і на міжнародній арені нерідко провокують негативні реакції у вигляді бунтів, масових демонстрацій, що супроводжуються погромами тощо.

І звісно, найактуальнішою проблемою демократичних країн стає міграційна криза та міграційна політика та пов'язані з нею суспільні реакції, а саме: антитолерантні відносини до мігрантів, політична криза, активізація радикальних рухів. Розділення європейського суспільства на міграційні та антиміграційні рухи провокує політичне розділення і країн, і соціальних страт. В умовах кардинальних настроїв суспільства політичні еліти та політичні лідери теж займають протилежні позиції: на підтримку мігрантів, або за закриття європейських кордонів. Звісно, хвиля біженців торкнулася і політичної, і економічної, і культурної сторони питання. Антиміграційні настрої мали місце і раніше, однак, якщо підставою попереднього стану відносин було негативне ставлення до трудової міграції, то тепер це завдає масштабного удару по економіці європейських держав.

Не менш актуальною можна вважати міжнародну проблему крайньої нетерпимості, що виражається у проявах екстремізму, радикалізму, поширенні терористичних організацій на територіях багатьох держав. Тероризм стає одним з найвпливовіших чинників кризи толерантних цінностей європейців.

Проблема інтолерантних проявів має величезний руйнівний потенціал,

лежить в основі багатьох глобальних загроз сучасності. Дослідження толерантності та інтолерантності як глобальних проблем суспільства, що представляють небезпеку для всього світу, було започатковано та виведено на рівень міжнародної спільноти за допомогою діяльності Римського клубу – організації, утвореної у 1968 р. в Римі. Саме дана структура була першою, хто підняв проблему толерантності на рівні глобальних питань сучасності, метою чого було доведення до суспільної свідомості значимості проблеми і сумісний пошук можливих рішень. Як відзначає О. А. Науменко, ідейний ініціатор клубу А. Печчеї запропонував таку «стартову» ціль діяльності клубу, як «світова спільнота», яка найчіткіше відображає важливість проблем толерантності та інтолерантності в аспекті світових процесів. «Інтеграція в єдину світову спільноту дозволяє ефективніше регулювати міжнародне життя, і отже є ефективнішим способом співіснування. Проте, такий стан справ не завжди відповідає інтересам великих держав, а також ряду егоцентричних держав. Тому, необхідно переосмислити ідею національної держави, щоб знайти шляхи для перетворення нинішньої світової системи у світову спільноту» [116].

Саме учасники Римського клубу вперше підняли проблему необхідності сумісного дослідження глобальних проблем людства та практичних пошуків їх рішень у сукупності бачень представників абсолютно різних професійних сфер. Це відобразили праці таких діячів як: Д. Медоуз, М. Месарович, Е. Пестель, А. Печчеї, А. Кінг, Б. Шнайдер та інші. Досить дискусійною стала доповідь учасників клубу А. Кінга і Б. Шнайдера під назвою «Перша глобальна революція». В ній автори разом з низкою техногенних та економічних проблем відзначають й політичну кризу та кризу соціальної свідомості, національну та політичну нетерпимість як підґрунтя формування більшості небезпечних для людства проблем. Як відзначають дослідники В. В. Шалін та О. П. Альбов: «ці та інші події визначили «першу глобальну революцію» як безпрецедентну в історії розвитку людства. Вона являє собою сукупність різних геостратегічних катастроф і технологічних, соціально-економічних, політичних, культурних і моральних чинників, комбінація яких веде до невизначеності подальшого розвитку людства.

Рішення глобальних проблем, на думку А. Кінга і Б. Шнайдера, повинне ґрунтуватися на етичному баченні світу, який припускає опору на загальнолюдські цінності життя. Звернемо увагу на це виведення, що виділяє проблему толерантності у складі необхідних заходів в стримуванні глобальної кризи» [193]. Отже, інститут толерантності, формування толерантного, етичного суспільства розглядається як практична модель вирішення проблеми з одного боку розколу суспільств, з іншого – глобалізаційної близькості проблем всіх учасників міжнародних відносин. Отже, відзначається проблема і європейського суспільства, а саме в антиноміях, зближення-закритись, асиміляція-ідентичність.

Щодо ідеологічного розколу суспільства, та кризи соціальності виділений окремий пункт в докладі «Перша глобальна революція» А. Кінга і Б. Шнайдера, в якому йдеться про нонсенс сучасного світу. Пропонується питання, чи можливо говорити про соціальні системи різних країн як єдину глобальну спільноту, в той час, коли протилежні інтереси роздирають на частини країни і регіони. Пропонується, насамперед, «національне примирення» для глобальної гармонізації суспільств. Однак, дослідники відзначають наступні глобальні питання, що перешкоджають утворенню глобальної спільноти, соціального примирення та соціальної толерантності [132]: «нерівність між бідними і багатими; нерівний доступ до освіти та інформації; релігійна, національна, а в деяких країнах і вікова дискримінація; соціальна несправедливість; невідповідність прав і обов'язків, привілеїв і відповідальності; протиріччя між дисципліною і свавіллям; невідповідність економічного зросту та життєвого рівня; суспільне невдоволення в безособовій благополучній державі; розбіжність між матеріальними і духовними потребами» [132].

Оскільки, вирішення подібних проблем локально може стати безрезультатним в глобальному значенні, дослідники пропонують три невідкладних рішення. По-перше, це «конверсія військової економіки, переведення її на мирні рейки». По-друге, це «проблеми енергетики і потепління клімату на Землі». І, нарешті, по-третє, це «проблеми світового розвитку, включаючи питання бідності та нерівності країн» [132].

В контексті запропонованих рішень, вважаємо актуальними до розгляду наступні питання. Як зазначали дослідники, неможливе національне примирення, впровадження соціальної єдності як норми і цінності членів суспільства, тоді, коли цілі суспільства живуть за межею бідності, та не мають змоги задовольнити першочергові потреби. Відтак, чи можливе взагалі встановлення толерантності як духовної цінності, коли первинна проблема, яка турбує людей, це проблема виживання в його примітивному значенні.

Щодо запропонованого рішення «конверсії військової економіки», слід відзначити наступну парадоксальну проблему. Для країн, чия економіка будується на виробленні зброї, а збройні конфлікти в інших країнах часто представляють національні інтереси держав постачальників, отже, можна говорити про комерційний інтерес розпалювання конфліктів. А конверсія військової економіки не представляється в таких умовах реальним інструментом вирішення проблем мирного співіснування.

Не менш важливою проблемою сучасних зразків демократії США та Європи стає питання подвійності толкування значення демократичних засад. На прикладі доповіді А. Кінга і Б. Шнайдера, з одного боку, йдеться про порушення міжнародного права такими державами, як США, тоді коли на кону стоять їх власні національні інтереси. А з іншого боку, відзначається сучасна політика «втручання» в країни, як позитивне явище регулювання недемократичних явищ в певних ситуаціях, коли в країнах політичний стан протистоїть засадам демократії [132]. Це представляє дихотомічне визначення позиції толерантності, де з одного боку, представляється політика рівності, невтручання, чи, навпаки, втручання заради впровадження демократичних толерантних засад. В аспекті даної проблеми, антидемократичним явищем може бути визнане будь-яке рішення держави. Це відкриває шлях для політики втручання у внутрішню ситуацію держав з метою «подолання недемократичних політичних режимів». Отже, по-перше, відзначається необхідність толерантності до різноманіття суспільств, а з іншого боку, необхідність вирівнювання за стандартами демократії, в тому числі насильницькими методами політики «втручання». Принцип застосовування

толерантності до будь-чого, якщо це не суперечить засадам демократії, потребує визначення, який дієвий компонент можна означити як те, що «суперечить» демократичним цінностям. Дані критерії представляють спірне питання для наукового та законодавчого дискурсу. Це відображує актуальну проблему сучасної американської політики і політики держав Європи та геополітики загалом. Оскільки, дійсність в умовах сучасного політичного процесу демонструє використання поверхневого визначення даної норми для зловживання правом застосовувати силу проти «нетолерантних», «недемократичних» режимів у власних інтересах. По-друге, і в даному контексті, може залишитися за межами регулювання проблема толерантності до нетолерантних, та демократичних норм для недемократичних спільнот. Отже, проблема визначення міри та межі толерантності має актуальність не тільки в раніше зазначених наукових концепціях, а й в практиках сучасного політичного процесу.

Діяльність Римського клубу стимулювала усвідомлення суспільством та розвиток наукових досліджень таких глобальних політичних питань як толерантність. Однак, розробки практичної реалізації, та реальних механізмів державної політики, направлених на позитивний розвиток інституту знаходиться на стані пошуку механізмів удосконалення.

Як вже відзначалося основний закон, що регулює толерантні відносини в Європейських державах представлений у Декларації принципів терпимості від 16 листопада 1995 року. Стосовно проблеми регулювання політичної толерантності, в даному документі в статті 4, акцентується увага на засадах систематичного виховання та інформування суб'єкта та зазначається: «необхідно заохочувати методи систематичного і раціонального навчання терпимості, що розкривають культурні, соціальні, економічні, політичні та релігійні джерела нетерпимості, що лежать в основі насильства і відчуження» [37].

Європейська правозахисна система здійснює діяльність в рамках органу Ради Європи. І Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), виконує глобальну правозахисну функцію та представляє один з найавторитетніших органів захисту прав та свобод людини в Європі. В Довіднику по європейському

законодавству о недискримінації, в підпункті 5.11 відзначається особливий статус права на політичну думку. Та поширеність позитивних рішень ЄСПЛ щодо захисту прав на вираження політичних переконань. Також можна відзначити висновки ЄСПЛ щодо рішення діла «Варганян проти Вірменії», не зважаючи на те, що суд не задовольнив позов за недостатніми доказами, щодо жорстокого затримання у зв'язку з певними політичними поглядами, однак роз'яснив: «Вільні вибори та свобода вираження думок, в тому числі свобода політичних дебатів, складає основу будь-якої демократичної системи», також було відзначено особливу обмеженість можливостей держави встановлювати які-небудь заборони на вираження політичної думки [213, р. 222]. І в якості прикладу позитивного рішення приведено прецедент 2012 року «Ридферн проти Сполученого Королівства», в якому мова йде про звільнення з роботи водія, який перевозив лиць азійської зовнішності, за думкою заявника, причиною чому послужило те, що він є учасником крайньої правої расистської політичної партії. ЄСПЛ знайшов порушення статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Та зробив висновки, згідно яким зауважено, що стаття 11 може застосовуватися не тільки до організацій та лиць, які є з точки зору сприйняття позитивними, а тих, чиї погляди «зневажають, шокують та хвилюють» [213, р. 222]. Тож, в даному випадку, ми бачимо, особливість європейської практики захисту. Не доречно, вказувати згідність чи не згідність з висновками ЄСПЛ, однак, зазначимо, що правозахисний механізм європейського права передбачає захист всіх суб'єктів в незалежності від їх ідеологічних переконань. В даному сенсі, вважаємо доцільним питання, до якої міри інтолерантності, властивій суб'єкту, та до якої міри потенційної небезпеки для оточуючих він має право на захист в контексті дотримання права іншої сторони на захист від інтолерантних впливів. Отже, в даній ситуації чи є реальна небезпека тих, кого перевозив водій, погляди якого, як зазначається в довідники полягали у тому, що «громадянами Сполученого Королівства повинні бути лише білі люди». Однак, суд також відзначив, що не буде розглядати, чи виправдана була відставка [213, р. 222]. Якщо розглядати це зі сторони прав пасажирів на безпеку перевезення, то тут

можна знайти питання. Однак, в контексті самого правового захисту політичних прав та свобод, дане рішення представляє правову цінність.

ЄСПЛ є незалежним міжнародним органом, встановленим згідно з Європейською конвенцією про права людини. Конвенція є угодою, за якою держави-учасниці Ради Європи – організації, діяльність якої присвячено захисту принципів демократії, верховенства права і поваги до прав людини, – повинні забезпечувати певні загальновизнані права людини [11, с. 39].

В США подібним органом захисту прав та свобод людини виступає Верховний суд США, який так само має повноваження тлумачення норм конституції в кожному індивідуальному випадку. Та існує досвід посилення Європейського суду з прав людини на практику Верховного Суду США. Як відзначає І. А. Перегонцев: «З часу використання Європейською комісією з прав людини у своїй практиці рішення Верховного суду США у справі *Roe v. Wade* Європейська комісія, а пізніше Європейський суд із прав людини все частіше застосовували правові досягнення Верховного суду США у своїй діяльності» [130, с. 56].

В американській правовій системі приділено досить значну увагу захисту прав та свобод. Основним правовим документом, регулюючим права та свободи людини є Конституція США. Одним з основоположних документів про свободи людини став Білл Про права, що складається з 10 прийнятих поправок, внесених до Конституції США, який став фундаментом розвитку законодавства в сфері захисту права людини, в тому числі політичного. Так, в поправці першій, визначено, по-перше, невтручання державою в діяльність релігії, по-друге окреслені свободи вираження думки, в контексті «свободи слова, друку; чи права людей мирно збиратися та клопотати перед урядом про відшкодування скарг» [220].

В основоположному правовому документі – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, який Україна в тому числі ратифікувала від 17 липня 1997 року, окреслено право на свободу різних поглядів в рамках визначених демократичних меж. В статті 10 Конвенції

зазначено: «Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів» [81, ст. 10]. А в статті 14 представленого документу підкреслюється, що права даної конвенції передбачають можливість захисту всіх суб'єктів в незалежності від їх ознак, в тому числі підкреслюються і критерії політичних поглядів: «Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою» [81, ст. 14].

Не менш цінний політико-правовий документ, який регулює права і свободи людини, який застосовується в європейській практиці регулювання політичної толерантності – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права прийнятий 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. Який, в тому числі ратифікований США. У статті 2 також відзначено право на політичну свободу вибору у вигляді зобов'язання країн учасників даного пакту «поважати і забезпечувати всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини» [106, ст. 2]. Важливу правову цінність для творення засад толерантності представляє Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, в якій в статтях 18 та 19 визначено право на свободу думки свободу переконань, точніше: «Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне вираження їх; це право включає свободу без обмежень притримуватися своїх переконань і свободи шукати, отримувати і розповсюджувати інформацію та ідеї будь-якими засобами та незалежно від державних кордонів» [49, ст. 19].

Рівність права жінок на політичне вираження зазначено в документі Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 3 вересня

1981 року. Складає не мало важливий документ правового регулювання захисту жінок в США та Європі. На рівні визначення інших свобод, саме політична сфера зазначається на першому місці. А дискримінацією в статті 1 визначається: «будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі» [80, ст. 1].

Конкретне розроблення програми дій та розвитку засад толерантності, в тому числі політичної, врегульовано міжнародним документом, а саме прийнятої на всесвітній конференції з прав людини від 25 червня 1993 року Віденської декларації та Програми дій. При чому, важливо відмітити, що в даному документі роз'яснено комплексний підхід необхідних засад та дій держав в напрямку встановлення прав і свобод людини.

Терпимість на рівні міжнародної політики та міждержавних відносин зафіксовано в Статуті ООН, де зазначено напуття та зобов'язання до забезпечення мирного співіснування і взаємодопомоги держав-учасників: «сприяти соціальному прогресу та покращенню умов життя при більшій свободі, та в даних цілях проявляти терпимість та жити разом, в мирі один з одним, як добрі сусіди...» [165].

Не мало важливий і такий міжнародно-правовий акт, як Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 року, в якому систематизовано основні права та свободи. Окремі сторони регулювання, які застосовуються в європейському правовому просторі, політичних відносин, політичних прав і свобод, політичної терпимості має своє відображення в Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин від 18 грудня 1992 року, Резолюції 36/55 Генеральної Асамблеї ООН «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань» від 25 листопада 1981 року, Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 4 січня 1969 року, Міжнародному пакті про

економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року, Рамковій конвенції про захист національних меншин від 1 лютого 1995 року та інших правових документах.

Однак, слід зазначити, що в основоположних документах європейських правових практик, практично не використовується поняття «толерантність», замість нього активно застосований термін «терпимість». Та відзначимо, відсутність застосування поняття політичної терпимості, а лише в окремих аспектах застосовується, наприклад, терпимість до вираження політичних поглядів і подібні формулювання. Це представляє проблему недостатньої конкретизації толерантних відносин в сфері політичних взаємодій. І, не зважаючи на широкий спектр правових документів, практичного зобов'язання держав учасників до впровадження законодавства та законодавчих норм, передбачення реальних покарань в даній сфері, маються лише у вигляді деяких рекомендацій.

Проект Європейської рамкової конвенції з розвитку толерантності та боротьби з нетерпимістю від 10 листопада 2008 року, так і не був прийнятий, але який можна вважати спробою створення окремого національного закону в сфері толерантності. Це могло запровадити практику, яку перейняли б інші країни не тільки в межах Європейського союзу. Окрім практичного значення, теоретичну цінність даного проекту складає визначення предметної сторони феномену толерантності та глибока інтерпретація дій та діяльності, які можна вважати нетерпимістю, оснований на різних критеріях, серед яких «політично або ідеологічно мотивована, а також мотивована расовими відмінностями діяльність або дії, що здійснюються окремими особами, групами або державами проти осіб, груп або спільнот», як зазначається в статті 3 даного проекту. А в статті 1 визначається толерантність як «не тільки моральна відповідальність, це також політична і законна необхідність». Та підкреслюється важливий аспект толерантної правосвідомості, яка: «є активною позицією, сформованою визнанням загальних людських прав і основних свобод для всіх» [141, ст. 3].

В ході аналізу самого проекту, було виявлено відсутність направленості на попередження політичної нетерпимості, та норм направлених на забезпечення

толерантних відносин в контексті політичних поглядів, а лише окремі визначення загальних аспектів попередження антидискримінаційних засад політичних суджень. Більшу увагу приділено підтримці міжрасових відносин, попередженню різного роду злочинів та нападів за критерієм расових відмінностей. Однак, представляє інтерес в правовому сенсі те, що, вперше, в подібному документі було акцентовано увагу на зобов'язанні, прийняти конкретне законодавство з визначенням норми толерантності та передбаченого покарання за порушення. Та введення покарань за нетерпимість у різного роду проявах починаючи від підбурення, образ, погроз, публічних висловлювань та інших проявів нетерпимості, в кримінальному законодавстві держав-учасників.

Існуючу проблему в європейському соціуму відзначає і президент Європейської ради з толерантності та взаємоповаги на засіданні круглого столу Європейської ради з толерантності та взаємоповаги в Монако, 6 березня 2018 року. На думку якого, саме утворення «нового мультикультурного мислення» європейського суспільства та нового законодавства складає основне направлення розвитку засад толерантності. Він акцентує увагу на принципі «безпечної та надійної толерантності». Необхідність якої полягає в попередженні формування глобальних форм нетерпимості: «...ставлячи поза законом не тільки теракти, а й словесні наміри». Також в промові відзначено, що загальний пасивний підхід до бачення толерантності передбачає «виключно попередження явних порушень прав людини при їх виникненні». Однак, існує потреба регулювання толерантності не тільки на стадії ліквідації наслідків, а й у її стабільному стані. Маються на увазі ефективні розробки попередження, а не ті, що мають рекомендаційний характер. «Попередження означає направлення уваги на ті області, де загроза радикалізації особливо велика», як зазначає в своїй промові автор [144]. Запропонований погляд особливо важливий і для українських реалій в аспекті проблем радикальних течій.

Країни Європейського союзу прийнято вважати центром реалізації толерантних засад, демократичних прав та свобод. Однак, в світі сучасних геополітичних змін, країни перебувають в стані захисної реакції, як відповідної

реакції на події. Стан страху за свою ідентичність все більше поширюється в європейській свідомості. У вищезгаданій промові президент Європейської ради з толерантності та взаємоповаги відзначає основні чинники, які зробили європейську ідентичність вразливою та нормативну форму толерантності застарілою: економічна рецесія 2008 року; поліцентричність світу; еміграція; зміна соціальної структури суспільства; втрата «лібералізму, технократичної еліти та політичного центру» розуміння причин та наслідків криз; «необмежена толерантність та політкоректність»; неактуальне мислення; відсутність законодавчих ініціатив. Новий формат мислення та законодавчих новацій повинні стати, за його думкою, фундаментом ефективного впровадження толерантності в європейський простір та подолання існуючих негативних тенденцій [144].

Питання інтеграційної політики держав в аспекті міграційної нетерпимості сьогодні стають на рівень загальної міжнародної проблеми. Відтак, не зважаючи на міжнародну позицію до міграційної проблеми, все ж США одна з держав, яка відкрито репрезентує власні інтереси вище міжнародних. Як повідомляє газета The Guardian, Америка вийшла з глобального договору ООН щодо міграції, підкресливши, що: «що участь в цьому процесі суперечить американському суверенітету і суперечить імміграційній політиці США» [208]. Отже, спостерігається не тільки криза міграції, а й політична криза міжнародних відносин міжнародних угод і стандартів. Ці заяви відбуваються на фоні мексиканської міграційної кризи.

Більшість подій в різних країнах мають своє відображення у вигляді наслідків для геополітичної ситуації в світі. Війни, конфлікти, внутрішньодержавні міжусобиці призводять до масштабних міграційних рухів створення маргінальних радикальних та екстремістських рухів. Негативною тенденцією є зовнішня підтримка та фінансування таких формувань. «Окріплі організації екстремістських лідерів просуваються на різних континентах і захоплення ведеться не тільки безпосередньо, а й за допомогою активної підготовки та залучення в ряди майбутніх членів групувань безлічі людей з різних країн світу. Це ще одне свідчення того, що проблема політичного екстремізму

становить глобальну проблему сучасності» [63, с. 103]. Що посилює дистанцію між європейським суспільством та мігрантами, створює передумови для поширення крайніх інтолерантних проявів.

Слід відзначити, що не зважаючи на розвиненішу законодавчу базу та правозастосовну практику в сфері розвитку інституту толерантності, на сьогоднішній момент, європейські країни перебувають в стані міграційної кризи і супутніх їй кризових станів суспільства, що охопило і політичну і культурну і сферу соціальних відносин. Це стало наслідком провальної міграційної політики держав в спробах врегулювати потоки сирійських та біженців ближнього Сходу, який доповнив без того високий попит на трудову міграцію до країн Європи. Це створило глобальне поділення суспільства і політики на іммігрантські та кардинально антиімміграційні настрої, що сприяло активізації крайніх радикальних рухів, протестів проти мігрантів та за закриття національних кордонів.

Одною з визначених проблем інтолерантності до мігрантів, є політика, що пропагує нетерпимість в своїй публічній риторичі. Науковець О. Шерман розглядає проблему прояву нетерпимості, породжену негативними стереотипами до мігрантів, в контексті яких утворюється модель «свої-чужі». Сприйняття мігрантів як небезпечних суб'єктів ґрунтується на ідеологічній та ціннісно-культурній відособленості. Особливими передумовами формування такої дистанції є певна інтолерантна риторика політичних лідерів, антиміграційні ініціативи радикальних партій та організацій та пропаганда нетерпимості в медіапросторі. Як підмічає дослідник: «Відповідно, утворюється субкатегорія для мігрантів: усі групи мігрантів – небезпечні, але ця група – прийнятна» [197, с. 69]. Таким чином, ксенофобія та нетерпимість загалом застосовуються як засіб пропаганди.

Питання міграції стає особливо актуальним для всіх країн в глобалізаційну епоху, яке не обійшло і США. Так, після виборів президента у 2017 році, були організовані акції в підтримку мігрантів, у відповідь на підписання Д. Трампом імміграційної директиви в січні 2017 року про заборону в'їзду на 90 днів

громадянам мусульманських країн, таких як: Іран, Сомалі, Судан, Ємен, Сирія та Лівія. Акції протесту пройшли у 65 містах Америки. Не залишили без реакції і захисники антиімміграційних настоїв. Були організовані мітинги в підтримку передвиборчих гасел Д. Трампа про депортацію мільйону мігрантів, які активно трансливались новообраним президентом США, до яких приєдналися праворадикальні організації. Згодом, президентська угода була скасована федеральним судом.

Однак, ще найбільша проблема назріває в контексті мексиканської міграції. Нарізним каменем кризи в американському суспільстві стала антиміграційна політика Д. Трампа «нульової толерантності» до міграції. Внаслідок чого у затриманих мексиканських біженців, як повідомляє портал новин BBC news Україна: «з 5 травня по 9 червня на кордоні понад 2 300 дітей розлучили з батьками» [206]. Що також отримало широку реакцію американської спільноти. Інститут Геллапа в 2017 року оприлюднив дані дослідження, в яких було відзначено, що лише 36% американців підтримують зведення стіни між США та Мексикою [209]. Отже, згідно даних, можна зазначити, що нетерпимість виходить з політичної влади, саме ж суспільство сприймає такий поділ прав людей незаконним та дискримінаційним. І головним суб'єктом нетерпимості виступають саме офіційні лиця держави, політики, владні суб'єкти.

Як зазначають дослідники С. М. Хенкін та І. В. Кудряшова, за останні десятиліття в Європейських країнах, таких як Німеччина, Франція, Великобританія, підхід до інтеграції мігрантів кардинально змінився від етнокультурної концепції нації – необхідності кровної спорідненості, до критерію народження, проживання та прийняття основних принципів та цінностей держави. Проте, змінилась і політика «невтручання» та «багато культурності» до «керованого мультикультуралізму» по відношенню до таких закритих спільнот, що входили в суспільство та, внаслідок відсутності контролю з боку держави, формувалися в настільки закриті та неконтрольовані структури, що призводило до фрагментації та неоднорідності самого соціуму. В особливості, після хвилі терористичних атак, що вразили європейську спільноту [186].

Серед складових проблем соціального дисбалансу сучасних Європейських країн, слід визначати, не тільки інтолерантність до культурних меншин у вигляді мігрантів, а й переваження культурною меншістю пануючої культури, відмежування від неї, створення закритих спільнот всередині соціуму та розвиток нетерпимості до корінного населення. Дана проблема є одним з вагомих чинників розвитку кризи інституту толерантності в Європі та світі. Одною з фундаментальних складових якої є проблема толерантності до інтолерантності. В умовах абсолютизації принципу терпимості до «чужого» існує небезпека придушення основної культури. Як зазначає вітчизняний дослідник К. М. Вітман, в умовах неконтрольованої толерантності існує небезпека утворення політичних течій, які шукатимуть підтримки в радикальних утвореннях. Дослідник відзначає: «Найбільшим проявом ксенофобії (мігрантофобії), протестом проти толерантності до інтолерантності став подвійний теракт в Норвегії (вибух в Осло та розстріл молоді на острові Утойя) 2011 р., в ході якого загинуло 93 особи. Організатор теракту, А. Брейвік, в такий спосіб намагався зупинити наплив мігрантів до Європи. У маніфесті під назвою «Декларація незалежності Європи 2083 року» він звинуватив західноєвропейських політиків у слабкості перед ісламською експансією і пояснив вбивства необхідністю порятунку Європи від мультикультуралізму» [23, с. 263]. В Західній Європі відзначається зріст антиміграційних мітингів, зростання радикальних рухів та розквіт право радикальних політичних сил. Як зазначив дослідник, на таку хвилю терактів проти мігрантів, були публічні заяви політичних лідерів, які підтримали дії А. Брейвіка. Це свідчить про кризу толерантності насамперед в політичній спільноті. Чий принцип абсолютності толерантності потерпів крах та створив зворотній ефект поширення інтолерантних настроїв серед суспільства. Криза міграційної толерантності вже має значну історію розвитку. Сьогодні, ми спостерігаємо за наслідками довготривалої відсутності комплексних заходів регулювання даної проблеми.

Результати дослідження 2007 року, проведені міжнародним центром досліджень Pew Research Center на тему «Світова спільнота схвалює процес

глобалізації», опублікував аналітичний портал «Гуманітарні науки». В даному аналітичному звіті представлені наступні значення: «... найвищий рівень антиімміграційних настроїв відзначається в одній з найбільш бідних країн світу: Берег слонової кості (Західна Африка) 94% опитаних виступають за скорочення імміграції. Серед індустріально розвинених країн до іммігрантів найбільш позитивно настроєні Швеція (43%) і Канада (35%) – на іншому полюсі знаходиться Італія (практично ніхто з опитаних італійців не висловився на підтримку імміграції), а також Німеччина. В цілому, у північноамериканців більш позитивні відношення до іммігрантів, чим в країнах Західної Європи. У США 75% населення виступають за введення обмежувальних заходів проти іммігрантів, 23% – проти цього. В Росії ж ця пропорція виглядає так: 72% – 23%, в Україні: 63% – 32%» [58].

За результатами інституту досліджень Геллапа в червні 2018 року, 75% американців вважають імміграцію позитивним явищем, 19% вважають негативним. Як зазначається на офіційному сайті, з початку проведення подібних опитувань американського населення ще 2001 року, найнижчий показник був у 2002 році, тоді, тих, хто позитивно відносяться до імміграції, було декілька нижче половини що стосується республіканців та незалежних респондентів, хоча, в той самий момент 58% демократів також вважали позитивним явище міграції. Як зазначається, навіть після терористичної атаки 11 вересня залишилось 52% позитивних відповідей [209].

Однак, не зважаючи на досить позитивне ставище до імміграції як явища, в якості одної з самих важливих проблем суспільства американці вважають саме питання міграції. Так, згідно даних, отриманих в ході дослідження Інституту Геллапа у червні 2018 року, головною проблемою американці вважають імміграцію – 14%, що порівняно з дослідженнями квітня зросло на 4 %. Ще більш високим виявлений показник ставлення суспільства до уряду – 19%, а расові відносини обрали лише 7% [209]. Можна все ж відзначити, що дві основні проблеми для американського суспільства це – невдоволення урядом, політичним управлінням та проблеми міграції. Ми вбачаємо деякий зв'язок цих двох аспектів.

Як вже зазначалось, питання міграційної кризи мають витoki з міграційної політики та позиції уряду та президента щодо міграційної ситуації. Отже, як такої кризи, відносно американських реалій, згідно даних в свідомості суспільство ми не відзначили. Хоч, проблеми нетерпимості до мігрантів в суспільстві не виявлено, однак, не можна сказати, що дані проблеми, в особливості в аспекті соціально-політичних відносин та різних позицій держави і суспільства, не визивають хвилювання в соціумі.

Згідно дослідженню, проведеного у 2009 році соціологічного центру World Publick Opinion.org на тему "Global Poll: Widespread Perception of Serious Lack of Political Tolerance" («Глобальне опитування: широке сприйняття значимого браку політичної толерантності»), вибірка склала 21285 респондентів із 24 країн світу. Серед яких: США, Німеччина, Франція, Великобританія, Польща, Індія, Китай, Індонезія, Росія, Пакистан, Нігерія, Південна Африка, Мексика, Палестина, Туреччина, Чилі, Аргентина, Ізраїль, Україна, Азербайджан, Кенія, Єгипет, Ірак, Республіка Корея. За результатами, на питання свободи вираження в своїх країнах не популярних поглядів, 30% відчувають, що не зовсім вільні в поглядах, 24% вважають, що вони повністю вільні у вираженні своїх поглядів, та 42% відсотки вважають, що вільні в деякій мірі. Не менш важливим стало питання свободи впливу на ситуацію в державі та певні рішення, опозиційних сил, лише 4 з 21 країни відзначають, що опозиція переважно має таку можливість, лише 37% відзначили, що більшу частину часу їм представлена така можливість, та тих, що обрали відповідь «іноді» – 38%, чи «рідко» – 20%, що складає в загальному значенні 6 із 10 країн. Дослідження також встановило фактичне співвідношенні показників, загалом, ті, хто підтримують засади політичної терпимості, також схильні підтримувати демократичний устрій. Серед тих, хто обрав важливість свободи вираження різних політичних поглядів, не популярних, 80% відзначили важливість життя в демократичній державі, 48% вважають, що частково важливо, та 41% вважають взагалі не важливим компонентом [211]. Тож, можна відзначити, що суспільствами відчувається: по-перше, проблема недостатнього рівня політичної толерантності на державному рівні і в сфері соціальних позицій та, по-

друге, існує потреба розвитку демократичних засад. Сучасна дійсність характеризується досить проблематичним впровадженням інституту політичної толерантності і в розвинених, і в нових демократіях, що відображає проблему недостатньої розробленості практичних механізмів утвердження даного політичного інституту. Однак, виходячи з аналізу представлених практик, можна відзначити досить розвинену законодавчу базу, судову систему та розвинену структуру державних, неурядових, громадських організацій в сфері розвитку інституту толерантності та попередження проявів нетерпимості в США та країнах Європейського союзу.

Слід відзначити, що важливим фактором впливу на стан розвитку інституту толерантності стають саме економічні можливості, особливо щодо трудової міграції, рівності прав і можливостей. Соціальний та економічний розрив можливостей основного населення та міграційних спільнот поглиблює проблему нетерпимості з обох сторін.

На думку дослідниці Л. В. Баєвої, «конфліктогенність, породжена нерівномірністю розвитку країн, продовжує посилюватися і отримувати новий імпульс, оскільки в період панування «світових стандартів» відмінності занадто різко вирізняються і дратують жителів бідних країн. Хвиля етнічних терактів, що періодично спалахують в європейських країнах, говорить про те, що проблеми третього світу не вирішилися відкриттям кордонів. Ці проблеми змінили місце прояву, тепер вони – невід'ємна частина історії новітнього часу усіх континентів» [7, с. 72].

Таким чином, можна відзначити, що проблеми, пов'язані з політичною толерантністю та поширенням явищ інтолерантності зачепили і розвинені демократії, і країни, що перебувають в процесі демократичного транзиту. На прикладі міграційної кризи толерантності визначені проблемні аспекти, які репрезентуються, в першу чергу, в сфері офіційної політики держав. Тож, подолання існуючих проблем встановлення інституту політичної толерантності потребує не тільки організаційно-регулятивних засад, а в особливості державно-політичних механізмів балансування та реагування на зміни внутрішньодержавної

та міжнародної сфери політики. Те, що країнам вдається досягати згоди в таких складних питаннях, демонструє толерантну модель взаємодії, прикладом чого можуть бути домовленості держав-членів ЄС щодо спільної міграційної політики в 2018-2019 роках.

3.2. Причини прояву інтолерантності в політичній поведінці соціуму в сучасній Україні

Сфера політичних відносин репрезентує найширший діапазон проявів інтолерантності українського суспільства. В світлі політичної кризи в державі, монополізації політики, делегітимації політичних та державних структур, відсутності належного рівня діалогу влади та суспільства в процесі прийняття важливих соціальних рішень, нерідко дезінтеграційних впливів політичних еліт на міжрегіональні відносини сформована доволі складна соціально-політична ідентифікація українського суспільства з багатьма негативними проявами. Не менш актуальний чинник такої політичної ситуації – глибока корумпованість політичної системи, соціальна несправедливість, проблеми демократичного транзиту та незавершеності формування громадянського суспільства. Всі ці чинники неодмінно спричиняють соціальні наслідки у вигляді нетолерантної моделі політичної участі та антитолерантної парадигми соціально-політичних відносин. В світлі ж європейського курсу розвитку існує необхідність зміни моделі суспільної поведінки, а отже і потреба досліджень проблематики інституту толерантності в контексті впровадження норм толерантності в українську соціально-політичну та правову дійсність, а також розробки комплексних заходів попередження інтолерантних проявів в суспільно-політичному процесі.

Серед поширених поглядів на толерантність в українському соціумі все ще переважає теоретичний підхід, а не прикладний аспект формування дієвого механізму впровадження даного політичного інституту. Навіть нетерпимість, яка є досить поширеним явищем, не зайняла місце соціальної проблеми. Даний феномен досі не осмислюється українським суспільством як суспільна вада чи

проблема соціально-політичного балансу. Вона залишається абстрактним питанням морального-етичного виховання на рівні міжособистісних відносин. Отже, існує необхідність у комплексній розробці державної політики в сфері толерантності, особливо політичної толерантності, що має закладати фундамент демократичних свобод та розвитку засад рівності соціальних, культурних та політичних прав.

Наразі, серед актуальних для української реальності чинників поширення інтолерантних впливів – радикалізму та елементів екстремізму, слід відмітити такі як: «поглиблення політичних криз, низький рівень життя, недовіра до влади, зовнішні втручання у внутрішню політичну ситуацію країни, пропаганда, маніпуляції соціальною свідомістю, наростання протестних настроїв, формування активістських центрів тощо» [63, с. 102]. Регулювання толерантних відносин в Україні здійснюється окремими статтями Конституції України, Кримінального кодексу України. Також Україна ратифікувала низку міжнародних документів у сфері боротьби проти нетерпимості. Проте, не зважаючи на досить розвинену правову основу в сфері захисту людини від різних форм прояву нетолерантності існує проблема, по-перше, законодавчої визначеності, правозастосовної практики захисту від різного роду антитолерантних проявів та, по-друге, необхідність впровадження основ толерантних відносин в аспекті утвердження демократичних цінностей співіснування на рівні соціально-політичної парадигми українського суспільства.

Дослідник М. Обушний відзначає пріоритетну роль процесу демократизації для трансформації української соціально-політичної системи: «Сьогодні саме демократизація суспільного життя є основою розв'язування життєвих проблем людини та побудови громадянського суспільства...» [121, с. 12]. Процеси демократизації та вибраний Україною європейський вектор розвитку актуалізує проблему впровадження інституту толерантності та боротьби з проявами нетерпимості.

Проблема політичних конфліктів, дискримінацій та зіткнень на основі різності політичних переконань в сучасній Україні достатньо актуальна.

Дослідниця В. О. Носовець відзначає: «На сучасну вітчизняну політичну культуру, значною мірою, впливають особливості існуючого різнобарвного спектру політичних рухів і партій. За умови активності вкрай радикальних рухів, орієнтованих на жорстке протиборство, дуже слабкі позиції мають політичні сили – зважені, неагресивні, які готові слухати і, головне, чути аргументи опонентів» [120, с. 79]. А в українських політичних реаліях, можна говорити про тенденцію творення радикальних спільнот при підтримці політичних діячів, офіційних державних лиць та політичних партій.

Слід відзначити, що «сьогодні, такі формування активно підтримуються представниками різних політичних сил, у тому числі владними суб'єктами для створення певних груп підтримки та груп тиску. Нерідким явищем є їх заохочення в якості військових формувань та просування окремих її активістів на посади державної служби, депутатів Верховної Ради для лобіювання певних політичних інтересів. За підтримки засобів масової інформації такі сили пропагують радикальні принципи, що призводить до посилення радикальної ідеології серед мас та вступу до таких спільнот ще більшого числа людей» [61, с. 159]. Таким чином, існує, в першу чергу, недостатнє державне регулювання подібних спільнот, а, по-друге, проблема підтримання діяльності радикальних груп на офіційних рівнях. Це чинить прямий вплив на поширення та популяризацію радикальних настроїв членів суспільства, особливо молоді та віддаляє соціум від осмислення і прийняття принципів політичної толерантності та інституціоналізованих форм політичного вираження громадянської позиції.

Саме явище політичної інтолерантності не має за мету конкретний політичний результат, а навпаки, перекриває можливості політичного діалогу, суперництва в рівних конкурентних умовах. Це ставить питання несформованості демократичних засад громадянської свідомої участі в демократичних трансформаціях. Україна, хоч і обрала європейський вектор розвитку, але є і нащадком авторитарної спадщини. Так, дослідник Л. Пай зазначає: «В незахідних суспільствах політична сфера не чітко відділена від суспільних і особистих взаємовідносин» [127, с. 67].

Політична нетерпимість в Україні бере свій початок в політичній кризі, а саме, в дестабілізації не лише суспільства, а й всіх соціальних та політичних інститутів держави. Аналізуючи це, Л. І. Кормич визначає наступну закономірність: «Політична криза охоплює практично всі основні суб'єкти політики: суспільство, державу, владу, маючи, передусім, певну специфіку прояву відносно кожного з суб'єктів. Конкретними особливостями відзначаються також і причини, які провокують кризу в суспільстві, державній чи управлінській сферах» [86, с. 6].

Простежується тенденція все більшого відсторонення, абстрагування українського суспільства, по-перше, від політичної сфери; по-друге, від політичних, державних структур; по-третє, від правових установ. Можна простежити зменшення показників довіри та збільшення негативного та крайнє негативного сприйняття державної політичної системи. Українське суспільство відчуває поглиблення кризи недовіри до влади та державних структур. Це стає провокуючим чинником поширення явищ нетерпимості політичної поведінки. За результатами досліджень 2012 року, проведеного Центром Разумкова, рівень підтримки населенням діяльності українського Парламенту становив 12 %, тих, хто не підтримує складав 75 % [68, с. 14].

Соціологічне опитування Київського міжнародного інституту соціології у 2012 році виявило наступні показники: «Загалом державним структурам довіряє (повністю або скоріше) близько третини городян – 27%. Найбільший рівень довіри до Національного банку України, йому довіряють 32% респондентів, Кабінету Міністрів – 26%, Центральним органам виконавчої влади (СБУ, антимонопольний комітет, державна судова адміністрація і т.і.) та Адміністрації Президента по 25% відповідно, Верховній Раді – 21%, Вищій раді юстиції – 18% та Київській міській державній адміністрації – 15%» [44].

Опитування 2012 року, проведеного Центром Разумкова, показали, що для суспільства визначним суб'єктом впливу на прийняття державних рішень є олігархічні структури (30%; від 37% на Заході до 21% на Півдні). Друге місце займають парламентські фракції та їх керівники (19%; від 34% на Півдні до 14%

на Сході), третю – Президент України (11%; від 17% на Заході до 3% на Півдні). Варіант впливу власної позиції депутата в процесі прийняття рішень – обрали 9% опитаних. І останнє місце, як чинника впливу на прийняття владними суб'єктами рішень, займали «громадяни та їх політичні пріоритети» – 3% [68, с. 15]. Тож зрозумілими стали підстави для Революції гідності.

Не зважаючи на зміни практично на всіх рівнях влади, нові програми та нові особи в державній владі, дослідження центра Разумкова на тему «Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації» 2017 року показують наявність недовіри до влади. Так недовіру до діяльності Верховної ради відчують 86,6% опитуваних, довіряють – 9%, Уряду – відповідно 81,9% і 12,8%, Президенту України довіряють лише 22% респондентів, відчують недовіру – 71,9% [143, с. 2]. Тобто, нова державна влада практично не отримує достатню суспільну довіру та залишається ситуація недовіри та невдоволеннь державними інститутами. Насамперед, аналіз даних показує стійку тенденцію дистанціювання від політичних структур та глибоку віддаленість українського суспільства від державної влади. При чому, недовіра до інститутів та органів влади існує, нажаль, всю історію незалежності країни. Олігархічний склад державної влади створив особливу політичну дистанцію у відносинах суспільства і держави. Відсутність вагомих результатів діяльності, недостатньо відкрита, а іноді маніпулятивна модель взаємодії з суспільством, непрозорість прийняття важливих політичних рішень встановили бар'єр у відносинах державно-політичних інституцій та українського суспільства, який слід долати саме толерантними методами.

Складності такого процесу, створення різного роду маргінальних формувань пов'язано з політичними кризами, яких українське суспільство зазнає з доволі частою періодичністю. Наприклад, на хвилі «Революції гідності» деякі діячі крайніх радикальних організацій зайняли політичні посади у Верховній Раді, а окремі радикальні об'єднання реорганізувалися в політичні партії. В контексті розгляду вищезазначених впливів можна відзначити тенденцію радикалізації

державної політики як чинника творення і поширення проявів інтолерантності в суспільстві.

Ф. Рудич відмічав проблемну тенденцію, а саме, направленість політичних суб'єктів на фрагментацію суспільства за ідеологічними та національними критеріями на попередньому етапі розвитку. Дослідник підкреслює, що саме державна політика, яка не враховувала різноманітні направлення, багатонаціональний та ментальний склад українського суспільства здатна творити штучний розкол українського суспільства. Не менш важливим фактором визначаються нетолерантні прояви громадських екстремістських формувань, які пропагують ідеологію інтолерантності. В якості шляхів подолання існуючих перешкод творення демократичного режиму в Україні пропонуються такі пріоритетні цілі: «Заміна розбалансованої системи державних інститутів досконалою політичною системою, моделлю чіткого розмежування владних повноважень, забезпечення механізму стримувань і противаг, викорінення корупції, яка пронизала всі ланки суспільства, утвердження сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, інституціоналізованої опозиції» [147, с. 8]. Саме демократизація влади може стати об'єднуючим чинником та сприяти соціально-політичній стабільності та узгодженості різноманітних сегментів українського суспільства.

Дослідник О. А. Корнієвський також відзначає перешкоди на шляху консолідації та формування демократичної політичної нації українців в політизації відмінностей українського соціуму. Особливо негативним вбачається діяльність різних організацій етнічних, громадських, а ми вважаємо, в особливості, політичних організацій, партій, окремих політичних та державних діячів, яка направлена на «політизацію етнічності та етно-регіональних відмінностей» [87, с. 32-38].

Дослідник В. Котигоренко пояснює цю проблему в двох аспектах: «по-перше, загальними характеристиками сучасного українського суспільства», якому властивий брак демократичних практик, з одного боку, і несформованість громадянської правосвідомості та «неузгодженість інтересів» в аспекті

суспільного консенсусу. Та другий аспект проблеми полягає у «низки соціально-політичних проблем», серед яких, регіональна нерівність в контексті самоідентифікації, економічних можливостей, політичних засад регулювання етнічних, соціальних та політичних відносин. Автор приділяє увагу думці Е. Цокора, який вбачає основною проблемою у сенсі недостатніх основ ідентичності, тяжіння до демонстративних виявів позицій «сильної влади» [87, с. 32-38]. Отже, рівень політичної культури та розвитку громадянського суспільства стає умовою ефективності демократичного механізму функціонування держави і суспільства на засадах толерантності.

Вітчизняний науковець І. В. Галицький підкреслює фундаментальний чинник творення інституту толерантності в українському соціумі: «однією з основних передумов становлення толерантного суспільства в Україні є загальносуспільна інтеграція. Це є, передусім, питанням не лише етно-політики, а й продуманої та ефективної соціальної політики держави» [27, с. 20]. Тобто, необхідно задіяти такі державні механізми, що створили б універсальний інструмент балансування політичних позицій в соціально-політичній системі.

Культивування в суспільстві почуття спільності не тільки на основі національної або етнічної, а й загальнолюдської єдності, формує алгоритм рішення проблем інтолерантності та умову формування толерантної поведінки громадян України. Засади впровадження патріотичності як загальнонаціонального інтегруючого чинника, який сьогодні активно використовується в стратегії державної політики, представляє важливе, однак, як виявляється на практиці, не виняткове місце в процесі розвитку толерантної політичної моделі. Подібні інструменти складають основу для формування культурної єдності нації, однак, побудова політичної нації неможлива без загальносуспільного визнання цінності індивідуального права та права «інших» суб'єктів незалежно від їх національної, культурної, політичної, економічної та інших ідентичностей.

Так, автори Є. Д. Скулиш та Ю. Б. Ірха відзначають: «чим якісніше індивід може реалізувати власний потенціал, захистити права та свободи, а також чим

більше він довіряє державі, тим менше існує передумов для виникнення й поширення екстремізму в соціумі» [156, с. 21].

Нереалізованість прав і свобод, та сформовані на цьому ґрунті крайні настрої в суспільстві, провокують сприятливі умови утворення різних екстремістських угруповань, поширення інтолерантних норм як моделі політичної взаємодії на різних рівнях. І крайніми не обов'язково вважати праворадикальні, ліворадикальні, чи фундаменталістські рухи. Коли нелегітимність втрачає місце соціальної проблеми, протести у формі політичної пасивності перетворюють державу у позаконний та неавторитетний орган. Відносини між суспільством та державою втрачають будь-які зв'язки. Тоді пасивні суб'єкти, які остаточно втратили довіру до влади, зайнявши позицію неучасті в політиці, згодом можуть зайняти радикальну позицію. Аполітично настроєні суб'єкти представляють особливо чутливий соціальний елемент, схильний до різного роду впливів, в тому числі екстремістських.

В українських реаліях, окрім інституційних утворень, агресивно налаштованих відносно політичної влади, існують і інші формування, які несуть ідеологію нетерпимості до самого факту культурної, етнічної, національної, економічної, зовнішньої, розумової, фізичної та інших відмінностей та характеризуються психологічним тиском, булінгом, зневажливим ставленням, дискримінацією, фізичними нападами. Слід відзначити, що подібні категорії, в особливості в середовищі малолітніх, неповнолітніх, молодіжних об'єднань, представляють хаотичні утворення в школах, університетах, соціальних мережах, різних групах інтересів. Це представляє складність виявлення компетентними органами, оскільки такі формування не мають основного центру, структури та однозначних форм і представляють більше одиничні явища, однак досить поширені. Складність регулювання підсилює те, що рідко жертва нетерпимості та інтолерантного відношення, звертається до офіційних органів. Діяльність таких соціальних суб'єктів залишається на рівні міжособистісних суперечок та не завжди фіксується офіційними державними органами. Такі суб'єкти становлять перспективну соціальну небезпеку, оскільки на початковому етапі дані

інтолерантні прояви залишаються практично неконтрольованими. Однак, це не специфічне явище конкретно українського суспільства, в даному контексті, така ланка проявів нетерпимості серед молоді представляє тенденцію практично у всіх суспільствах, існує як окрема сфера проявів нетерпимості.

За даними, наведеними у посібнику Американською асоціацією юристів “Ініціативи з верховенства права (ABA/ROLI)” визначається: «серед властивостей особи злочинця, який вчиняє насильницькі злочини на ґрунті нетерпимості, необхідно виділити молодий вік – у переважній більшості випадків злочини вчиняються неповнолітніми або молоддю». «Вік осіб, яких було притягнуто до відповідальності в Україні коливається від 16 до 29 років» [145, с. 56]. Отже, злочини, вчинені на основі нетерпимості до 16 років, практично не отримують подальшого покарання, хоча є найпоширенішими. Отже, існує проблема законодавчої та правозастосовної несформованості концепції неправомірних дій малолітніх та неповнолітніх на основі нетерпимості.

Вітчизняна дослідниця В. О. Бакальчук підкреслює: «в Україні бракує ефективних правових засобів боротьби з расизмом і ксенофобією, а це зумовлює порушення кримінальних справ за фактами виявів расизму як за фактами хуліганства чи інших видів провин, які легше довести» [8, с. 1]. Подібна тенденція спричиняє різницю між показниками офіційних структур та неурядових організацій, яка настільки значна, що іноді говорять про правову бездіяльність державних органів в сфері регулювання та попередження явищ нетерпимості. Нереагування на існуючу проблему поширення інтолерантних проявів спричиняє дисфункцію законодавчого механізму. У згаданому контексті щодо розслідування злочинів на ґрунті нетерпимості пропонується взяти до уваги приклади наведених даних: «...статистика за 2008 рік, коли за даними МВС було зареєстровано 7 злочинів за статтею 161 КК, з них 3 вбивства і 2 спричинення тілесних ушкоджень різної тяжкості, а за даними Комітету національних меншин від насильницьких дій у цей же період постраждало 84 особи, з них 4 було вбито» [145, с. 11]. Отже, проблема існує автономно в умовах абстрагування державних органів. З цього можна зробити висновок про законодавчий та правозастосовний

вакуум стосовно попередження, регулювання та покарання за злочини, вчинені на основі нетерпимості. Це створює передумови для ще більш глобальних наслідків.

За результатами звіту Уповноваженого Верховного комісара ООН щодо прав людини в Україні від 16 листопада 2017 – 15 лютого 2018 року, була відзначена занепокоєність проявами нетерпимості та відсутності її протидії з боку правоохоронних органів: «...задокументовано 14 випадків дискримінації, мови ворожнечі та (або) насильства, спрямованих на осіб, які належать до меншин або дотримуються альтернативних, особливих соціальних або політичних думок. 12 із цих випадків мали місце у звітному періоді; до двох випадків були причетні правоохоронці, а у восьми випадках винуватцями були члени крайніх правих груп, які, як вбачається, діяли безкарно, тоді як поліція не бажала належним чином кваліфікувати та розслідувати такі злочини» [45, с. 28].

Подібне має ґрунтовно аналізуватись. І. Кресіна розглядає феномен толерантності в політичній сфері як пріоритетну засаду забезпечення соціально-політичної стабільності та збалансованого етнополітичного клімату держави. Окрім, державної політики в сфері регулювання нацменшин, особливо має приділятися увага реагуванню правоохоронних органів на діяльність різних радикальних формувань, регулюванню ЗМІ та інформаційних просторів задля попередження пропаганди дискримінації та міжетнічної ворожнечі, в тому числі, публічних виступів владно-політичних суб'єктів, встановлення засад нормативних механізмів протидії дискримінаціям, та різного роду нетолерантності. Як зазначає дослідниця: «Адже без належної правової бази адекватна відповідь расизму неможлива. При цьому, навіть для країн з розвинутим законодавством, що стосується боротьби із расизмом і ксенофобією, основною проблемою є його належна імплементація» [90, с. 40]. Не тільки налаштування правового механізму, а й правозастосовної практики попередження проявів інтолерантності, повинні перейняти позитивний досвід систематизації, в тому числі у Європейських країн, для вироблення власного дієвого підходу реагування на подібні прояви.

В. Горбатенко виділяє дві ґрунтовні перешкоди на шляху демократизації політичної системи України. Перша визначається в проблемі конституційної кризи

та «уявного правотворення». Що полягає у незацікавленості політичних еліт в «конституційному порядку» та «балансу соціально-політичних сил». В рамках чого, такі демократичні цінності як толерантність, права та свободи, узгодженість політичних інтересів відходять на другий план. Дослідник відзначає: «Конституціоналізм, з точки зору конституційної модернізації, означає раціоналізацію державно-політичного розвитку. Він стає неможливим, якщо не ґрунтується на трьох китах: національній згоді, правовому формалізмі та інституційній демократії» [32, с. 10]. Та автором виділяється друга проблема, яка: «пов'язана з необхідністю подолання на рівні держави й усього суспільства відчуження від майбутнього» [32, с. 11]. В якості вирішення даної проблеми дослідник бачить у встановленні певної ціннісної моделі суспільства.

Актуальною тенденцію поширення інтолерантних цінностей в суспільстві стає політика нетерпимості. Деякі політичні партії, коаліції та їх лідери формують політичні програми на радикальних гаслах. На фундаменті інтолерантності і будуються технології української політики. В. Горбатенко в контексті трансформаційних процесів політичної системи України також відзначає проблему недемократичної влади та визначає сучасну модель політики як «маніпуляційно-технологічний варіант демократії», який унеможливорює творення базових цінностей, необхідних для ефективного оновлення соціально-політичної системи України [32, с. 9]. Так, сучасний дослідник В. В. Бушанський визначає такі деструктивні явища в сучасному українському процесі як: «кітч» та «нарцисизм» як характеристика сучасної політичної еліти, що визначає певний тип ставлення до інших політичних суб'єктів, заснований на «припинюванні іншого». Суть такого суб'єкту у «самовозвеличуванні», і найбільш негативним наслідком такого політичного стану є тяжіння до «припинення країни та її громадян» [17, с. 148-149]. В цьому випадку, політична боротьба поступається місцем нетерпимості, ворожнечі, міжособистісній полеміці, пригніченню та, навіть, витісненню опонентів з політичного поля на незаконних підставах. Натомість, відбувається гіперболізація конкретного політичного лідера, та сакралізація влади. Як відзначає О. В. Бабкіна: «На деформування

правосвідомості в контексті політичної культури України впливає віртуалізація політики – штучне конструювання образу політичного лідера – сакралізованого як символу бажаних політичних перетворень» [6, с. 8]. Задля більш правдоподібного представлення застосовується той самий «кітч», який В. В. Бушанський визначає в наступній тезі: «Коли ідеологія сповнюється запозиченими з марксизму словами-фетишами про соціальну справедливість, а спосіб життя поборників справедливості разюче суперечить кожному їхньому слову це і є кітч» [17, с. 146]. Певна «політична символіка» формує образ професіонала, однак реальна політична діяльність зводиться до політичних маніпуляцій електорату. Такий формат ведення політики сповільнює процеси демократизації політичної системи.

Натомість, досить поширено використання ідеї націоналізму в контексті етнополітичного поділу суспільства, що особливо використовується в політичних стратегіях. А деякі політичні партії і коаліції публічно представили крайнє радикальну направленість власних програм. Правлячі та опозиційні політичні діячі стають суб'єктами поширення та заохочення вираження політичної інтолерантності, демонстративно проявляючи інтолерантну позицію до опонентів і маючи за мету: по-перше, вплив на рейтинг політичних опонентів, по-друге, зіткнення електорату для створення вигідних політичних переваг та позицій [64, с. 47]. За допомогою інструментів пропаганди через ЗМІ, телерадіомовлення, соціальні мережі та інші засоби масової комунікації; використання нетолерантних, упереджених і дискримінаційних висловлювань про опонентів та їх виборців, формуються політичні настрої, певний тип сприйняття політичних опонентів, політичної дійсності, порядок денний, сприймання політичних лідерів та модель соціально-політичних відносин.

В умовах розвитку політичних технологій впливу, засади маніпулятивного тиску передують прямому політичному насиллю. І в даному сенсі слід визначити аспект проекції владних міжособистісних форм інтолерантності на дезінтеграційні процеси в суспільстві. Дослідниця О. В. Бабкіна розглядає тезу науковця Г. Матвеевої, яка визначає такий негативний феномен сучасної української політики як підміна правової норми на «політичну доцільність»

прийняття певних політичних рішень [6, с. 8]. Це також, можна відзначити як елемент ірраціоналізації української політики, однак вже стосовно сфери діяльності владних суб'єктів.

Непопередження або відсутність законного розслідування випадків злочинних дій на основі інтолерантності, з боку державної влади чи правоохоронних органів, також виступає в якості чинника формування певної моделі політичної поведінки суспільства. І проекція владних відносин поглиблює проблему нетерпимості безпосередньо в суспільстві та сповільнює процес творення інституту толерантності та демократичних цінностей.

Міжнародні організації з прав людини також свідчать про поширеність випадків в Україні, коли державні діячі та офіційні державні особи в силу власної політичної нетерпимості чинять тиск на носіїв альтернативних політичних думок, чи виявляються до цього причетними. У звіті Уповноваженого Верховного комісара ООН, за період з листопада 2017 по лютий 2018 років «задокументовано 18 випадків, посягань на свободу думки та вільне вираження поглядів і (або) на свободу ЗМІ. Десять із цих випадків стосуються порушень прав людини, що здійснені, за наявною інформацією, протягом звітного періоду; в семи випадках – державними акторами, які або виступили порушниками прав, або не попередили порушення чи не провели розслідування порушень, а в трьох інших випадках відповідальність має бути віднесена на рахунок озброєних груп» [45, с. 26].

Нажаль в сучасній українській соціально-політичній реальності можна говорити про такий феномен, як політичний радикалізм, оскільки, пропаганда радикальних настроїв, інтолерантності транслюється від офіційних осіб на національних телеканалах, публікуються на офіційних сторінках соціальних мереж та інших інформаційних порталах. Це робить радикальні настрої не тільки суспільною нормою, а й деяким трендом. Як відзначає дослідник Є. О. Васильчук: «Різні політичні сили, змагаючись між собою за владу і спекулюючи на соціальних антагонізмах, посилюють ці настрої, які під впливом випадкових факторів можуть перерости в протестні заходи, масові безпорядки, блокування діяльності адміністративних установ тощо» [20, с. 267].

Так, дослідник Д. С. Терлецький зазначає поширеність справ Європейського суду з прав людини відносно порушень з боку української держави статті 34 Конституції України та статті 10 Конвенції про захист прав і основоположних свобод, а саме права на свободу вираження поглядів. Аналогічні справи існують і щодо інших держав. «Так у справі «Лінгенс проти Австрії» ЄСПЛ вказав, що свобода політичних дискусій лежить в самій основі демократичного суспільства. Відповідно, межі припустимої критики є ширшими, коли вона стосується власне політика, а не приватної особи. На відміну від останньої, перший неминуче і свідомо відкривається для прискіпливого аналізу кожного свого слова і вчинку як з боку журналістів, так і громадського загалу і, як наслідок, повинен виявляти до цього більше терпимості» [139, с. 265]. Отже, необхідність цензури публічних виступів та закликів з боку політичних діячів потребує регулювання. В даному аспекті, повернемося до вищезгаданої проблеми інформаційного впливу на політичну свідомість суспільства, оскільки, дане питання в українських реаліях представляє актуальну проблему та значну перешкоду у векторі розвитку толерантних засад.

Таким чином, засоби масової інформації стають інструментом політичних технологій впливу на формування політичного самовизначення. Інформаційна безпека країни як всередині, так і в міжнародних відносинах, регулюється на державному рівні і є окремою сферою державної політики. Україна разом з багатьма країнами формує стратегію інформаційної безпеки. Проте, даний концепт в основному реалізується у відносинах з іншими країнами. Однак, існує проблема інформаційної безпеки і захисту від інформаційних атак всередині держави [60].

На офіційному сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини зазначається наступне: «Відкритість та прозорість влади, яка забезпечується, зокрема, шляхом оприлюднення та надання інформації за запитами, є однією з найважливіших гарантій становлення будь-якого демократичного суспільства» [172]. Відкритість є дуже важливим принципом функціонування інформації в країні. При цьому важливі не тільки відкритість та

доступність інформації, а й достовірність та об'єктивність інформації, що поширюється засобами масової інформації за регулювання певних політичних сил і окремих їх представників [60, с. 76]. Так, в законі України «Про інформацію», в статті 5, міститься наступне: «Кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів» [52]. Проте, сьогодні існує проблема реалізації цього принципу за межами права людини на достовірність і повноту інформації, що міститься в статті 2 даного закону. Однак, вказане право одержання, використання та поширення інформації в статті 5 також доповнюється наступним: «Реалізація права на інформацію не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб» [52, ст. 4]. Розповсюдження недостовірної, перекрученої інформації щодо політичних подій, розповсюдження та пропагування нетерпимості до представників інших політичних сил, порушує, насамперед, політичні, соціальні та духовні права людини та суспільства, враховуючи роль і діяльність ЗМІ, за підтримки представників різних політичних сил, в інформаційній сфері з метою психологічного впливу на соціальну свідомість та політичне самовизначення суспільства [60, с. 76].

Радикалізація під впливом певної ідеології практично заміняє існуючі стандарти сприйняття оточуючого середовища, змінює форми взаємодії, усвідомлення прав іншого. Інтерпретативні механізми соціально-політичних подій розглядаються через призму певної ідеології, що дає підстави вітчизняним науковцям, наприклад, Л. І. Кормич використовувати поняття «викривлена свідомість» для визначення «соціальної свідомості частини сучасного українського суспільства, трансформованої під впливом негативних інформаційних впливів в період політичної кризи в Україні» [86, с. 8]. Як зазначає О. В. Головчук: «саме політична культура засобів масової інформації формує політичну культуру більшості пересічних громадян країни, адже політична свідомість людей – це опосередковані відображення політичного життя

суспільства, суттю яких є проблема влади, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів. І ці відображення опосередковані більшою мірою саме засобами масової інформації» [30, с. 66]. Висвітлення подій з використанням радикальних закликів сприяє поширенню ідеології інтолерантності.

Націоналістичні рухи часто представляють суспільні цінності збереження національної культурної самобутності як основну спрямованість діяльності організацій. В. О. Бакальчук погоджується з думкою Е. Сміта, що радикальні формування в сучасності мають спрямованість не культурно-просвітницьку, яка направлена на розвиток національної духовності, етичних засад, а спрямована на «політизацію автохтонної культури». Ця політизація, зазначається, «часто йде пліч-о-пліч з ідеєю «очищення» спільноти – жорстоким ставленням до чужорідних елементів й етнічних меншин у своєму середовищі...» [9, с. 74].

В. Головка, досліджуючи особливості формування радикальних та екстремістських течій в Україні, відзначає, що українські радикальні рухи поділяються на два фундаментальних напрямлення, а саме: на «помірно-радикальне» та «екстремістське». Щодо першого, то його характерною особливістю є політика утримання від різного роду нелегальних акцій та відкритої радикальної направленості. Другий же елемент радикального руху більш схильний до екстремістських проявів. Між даними сторонами йде посилена боротьба за підтримку електорату [29, с. 251].

Сьогодні активізується діяльність подібних радикальних спільнот. Одною з ускладнюючих ситуацію обставин є фінансова та організаційна підтримка даних груп з боку політичних партій, олігархічних структур та недержавних сил. Можна відзначити, що достатньо вільно діють організації, які поширюють радикальну ідеологію через соціальні мережі та публічні демонстративні акції. Серед таких можна назвати, наприклад, організацію «С14», що застосовує насильницькі форми діяльності. Серед міжнародних крайніх радикальних організацій, частина яких діє і в Україні, можна назвати українську філію світової екстремістської мережі «Кров і Честь» (Blood & Honour) або воєнізовану секту «Світова Церква Творця Рутенія» (World Church of the Creator Ruthenia, WCOTC)» [145, с. 60] та інші.

В ході аналізу офіційних представництв подібних груп в соціальних мережах, можна відзначити вільний доступ до їх публічних офіційних сторінок та до програм таких спільнот, що основані на: крайній нетерпимості до інших національностей та етнічних спільнот; расовій нетерпимості; інтолерантності до ЛГБТ спільнот тощо. Подібні структури мають систему зв'язків з радикальними формуваннями Європи, Білорусі, Росії та активно взаємодіють всередині держави.

Як відзначає науковець В. О. Бакальчук «значним ресурсом активізації є експортування рухів расової нетерпимості з Росії. За підтримки Росії обстоюють ідею білої раси такі радикальні організації: РНС (Русское Национальное Единство), Общество «Белые Традиции», «Европейские Традиции», Націонал-Патріотичний Фронт, Міжнародний Білий рух, «Право Раси» [10, с. 156].

Політична криза в Україні сприяла соціальним бунтам та революціям, яких в масштабних формах вже двічі зазнав український соціум за період незалежності. Саме ослаблення державних інститутів, падіння рівня життя та недовіра до влади передувало затяжному стану політичної кризи. Військовий конфлікт, розв'язаний РФ на сході України та анексія нею Криму також сприяли формуванню різного складу угруповань як ліворадикальних, так і праворадикальних течій. Відсутність чітких засад системного регулювання таких явищ створила сприятливе середовище для розвитку радикалізму в Україні [61, с. 160]. Ці ситуації потребують вирішення в політичній та правовій площині.

Зважаючи на те, що Україна обрала європейський вектор розвитку, проблема радикальних течій в суспільстві та проявів інтолерантності потребує регулювання, перш за все, на рівні державної політики. Є. О. Васильчук підкреслює пріоритетну роль у попередженні діяльності радикальних груп компетентних органів держави і відзначає важливі умови успішної діяльності вищезазначених органів: наявність правового механізму регулювання та попередження різного роду проявів екстремізму та нетерпимості; заходи взаємодії органів державної влади з громадськістю з метою виховання соціальних цінностей захисного механізму свідомості від різного роду екстремістських ідеологій. Та фундаментальною умовою протидії автором відзначається «діяльність держави щодо усунення або

мінімізації впливу існуючих соціально-економічних, суспільно-політичних, соціокультурних проблем на населення» [19, с. 114]. Ефективному врегулюванню даної проблеми та діяльності, направлених на попередження різного роду проявів інтолерантності в Україні сприятиме створення системи заохочення та фінансової підтримки толерантних за своєю суттю спільнот і формувань.

Розвиток інформаційних технологій, комунікаційних засобів також поширив можливості радикальних спільнот розповсюджувати крайні настрої нетерпимості та залучати до таких утворень все більше число учасників. Це полегшує організаційні дії таких об'єднань. Соціальні мережі зближують за ідеологічним критерієм не тільки окремих людей, а й різноманітні екстремістські, радикальні організації, сполучаючи їх в соціальних мережах та в аспекті політичних практик. Використання подібних можливостей створює ще більшу соціальну небезпеку.

Окремою ланкою творення толерантних чи інтолерантних моделей суспільного буття виступає правосвідомість громадянського суспільства, яка очолює ряд профілактичних засад формування інтеракційних проявів. Звернемо увагу на даний аспект більш детально. Відношення до права складається не тільки з дотримання прийнятих норм суспільної поведінки в аспекті попередження законодавчими санкціями. Одною з фундаментальних ознак правосвідомості є механізм саморегуляції. Є. В. Дергачов виділяє характерною ознакою правосвідомості: «бажання добровільно дотримуватися чинних законів, боротися за нові, кращі, шукати свободи тільки в законі за допомогою правової совісті і творчого прочитання закону». І в якості прикладу представників подібного бачення правосвідомості дослідник наводить думку науковця І. О. Ільїна, який «...зазначає, що правосвідомість – це воля до права й здатність «самозаконно» мотивувати свої вчинки усвідомленням меж допустимої поведінки в реалізації правовідносин та зв'язку між правом і мораллю» [39, с. 39; 56, с. 22-23]. Дослідник пропонує концепцію правосвідомості у співвідношенні з поняттям громадянського суспільства, яке визначається як: «правове суспільство, суспільство правових осіб, оскільки існує водночас як у політико-правовому, так і в культурному вимірах», і конкретизує його у визначенні С. І. Максимова, який

підкреслює характер громадянського суспільства, яке особливо формується саме у «культурному вимірі», і як відмічає дослідник, «в якому реалізовано принцип панування права, тобто всі суб'єкти підкоряються праву не за примусом, а за переконанням» [137, с. 424].

Також, в даному сенсі, дослідник підкреслює значення концепції «правової держави» як умови творення громадянського суспільства та правової свідомості громадян. Він наголошує, що з одного боку, реалізація засад правової держави не може не спиратися на порівняно автономні механізми саморегуляції громадянського суспільства, а з іншого – органічним доповненням функціонування громадянського суспільства є сформовані на формально-правових засадах інституції держави, яка тільки за таких умов може стати правовою [137, с. 423]. В даному концептуальному баченні проглядається змістовне співвідношення категорії толерантності з концептом громадянського суспільства, яке відрізняється від звичайної сукупності соціальних суб'єктів тим, що має свободи і права та надає таке ж саме право іншому, тому представляє толерантність та законодавчу демократичну форму політичної боротьби. Тобто, передбачається знання своїх прав та усвідомлення прав інших, при цьому збереження індивідуальності та прагнення захищати власні політичні інтереси.

3.3. Особливості та перспективи реалізації толерантної моделі сучасного українського суспільства

В наукових спільнотах ведеться обговорення стану глибокої політичної кризи українського суспільства, яка має циклічний характер. Дослідники відзначають взаємозалежність кризових становищ політики та тенденції поширення проявів нетерпимості в суспільстві. Українське суспільство перебуває в перехідному стані, тому впровадження демократичних інститутів, таких як толерантність, свобода думки, свобода слова, проходить, як зазначають сучасні вітчизняні науковці, «хвилеподібно». Впровадження толерантних засад виходить

іноді на другий план у векторі державної політики, що продиктоване наслідками посткомуністичної ціннісної системи, яку все ще сповідує частина українського соціуму. Як зазначається в дослідженнях, «в нових демократіях під гаслом національної специфіки фактично спостерігалась відмова від основоположних засад демократії. Відбулась девальвація багатьох цінностей, зокрема таких як свобода слова, пріоритет прав людини. Знижувалась ефективність функціонування ряду демократичних інститутів, передусім громадянського суспільства» [85, с. 200]. А саме в числі останніх перебуває й інститут толерантності. Доки суспільна свідомість не перейме демократичних норм та стандартів, питання встановлення інституту толерантності не займатиме в українському суспільстві місце проблеми, яка потребує нагального вирішення. В умовах глибоких контр-настроїв між соціальною спільнотою та політичною владою, проблема терпимості сприймається навіть агресивно, чи не сприймається взагалі, що перешкоджає утворенню концептуального підходу до вирішення практичних проблем інтолерантності, особливо, що стосується політичного балансу в українській соціально-політичній реальності.

Вітчизняний дослідник М. А. Польовий, розглядаючи цикли політичних криз в українській дійсності, виділив два параметри, які провокують такі пікові явища в українській політиці: «1. Нездатність здійснювати адекватне соціально-політичній ситуації державне керівництво з одного боку; 2. Наявність широкого некерованого суспільного руху, розвиток якого є потенційно небезпечним для існування сучасного йому державного ладу, з іншого». Науковець пов'язує наявність широкого некерованого суспільного руху з таким показником, як «приріст кількості молоді із переважно вищою або незакінченою вищою освітою у містах на фоні швидкого темпу річного приросту охоплення населення засобами ефективної комунікації» [135].

Але, не завжди неконтрольовані суспільні рухи представляють природне чи хаотичне утворення. Іноді, саме цілеспрямований вплив стає чинником створення подібних проявів в суспільстві. Регулювання чи, навпаки, безконтрольність, або, навіть, заохочення радикальних молодіжних течій владними представниками,

формує передумови творення некерованого суспільства. Дослідження толерантності йдуть у сукупності з дослідженням політичних криз та кризових явищ соціально-політичних відносин.

Можна відзначити, що основним проблемним елементом розвитку української соціально-політичної системи є циклічний стан політичних криз. Яким, для української реальності, характерна тенденція сталих політичних конфліктів, що передбачають довготривалу відсутність узгоджених механізмів подолання політичної напруги, та сприяє не просто змінам яких-небудь змістовних характеристик режиму, а призводить до його розпаду та спроб побудувати нову систему. І ця не рідка періодичність унеможлиблює стабільний розвиток та баланс суспільно-політичних відносин. Оскільки, суспільство вимушено знову і знову акумулювати економічні, політичні, соціальні сили на створення нової системи, та, відповідно, нових цінностей та соціально-політичних зв'язків. Як відзначає дослідник Ю. Мацієвський, наслідками політичних криз є трансформація чи розпад політичної системи: «Трансформація режиму означає, що одна або кілька суттєвих характеристик режиму змінюється, проте режим продовжує існувати. Трансформація можлива у напрямку демократизації або авторитаризації. Лише вимушена зміна всіх суттєвих характеристик режиму буде означати розпад (розвал/ колапс) режиму». І передову участь в рішенні політичної кризи, дослідник віддає політичному керівництву, яке може прийняти рішення, що будуть трансформувати системні ознаки, не руйнуючи режим загалом. Однак у випадку неможливості прийняття подібних рішень, система прийде до занепаду [102, с. 160]. За досвідом українських криз, на наш погляд, можна спостерігати саме руйнування політичної системи в контексті неможливості управлінським центром прийняття рішень для трансформації та ефективного реформування системи, що призводить до її вимушеного руйнування. Отже, актуальним напрямком для української соціально-політичної системи повинно стати створення ефективного механізму демократичної взаємодії суспільства і державних інститутів в процесі рішення існуючих політичних протиріч та криз легітимності, як засади ефективних реформ та попередження розпаду системи.

В сучасному українському суспільстві мають місце дві полярні проблеми. По-перше, несформованість толерантності як соціального та політичного інституту. По-друге, проблема політичного конформізму частини соціуму. Українські дослідники відмічають негативні наслідки пасивної політичної свідомості, оскільки вона не сприяє утвердженню інституту толерантності, лише може спричиняти короточасні ефекти безконфліктної поведінки, але, натомість, ускладнює процес формування зрілої толерантності. Так, Є. В. Веневцева стверджує, що: «Пасивне прийняття та непротивлення є передумовою формування конформної поведінки, змушуючи людину сліпо слідувати загальноприйнятим нормам, пасивно поступатися власною думкою на користь інших та піддаватися тиску групових норм» [22, с. 72].

Деякі дослідники визначають позитивні аспекти не лише толерантності, а й конформізму. Дослідники Є. І. Головаха, Н. В. Паніна виділяють «адаптивну модель конформної поведінки, яка забезпечує безболісну адаптацію індивіда до нових умов функціонування групи чи колективу. Як захисний механізм конформність виступає в ролі вибіркового стилю і характеризується гнучкістю поведінки особистості, що сприяє зниженню психофізіологічних та психологічних реакцій індивіда на надмірний тиск групи, знімає занепокоєння, ситуативну та особистісну тривожність» [22, с. 73]. Автори більше акцентують увагу на позитивності конформізму як психологічного засобу адаптивності для індивідуальних практик. Однак, так само, і підкреслюється позитивність конформності в кризові періоди соціально-політичних відносин, та розглядають її як ефективний засіб уникнення напруженості в суспільстві. Ми вважаємо, на прикладі українського суспільства, для масової свідомості, конформність представляє дезінтеграційну практику. Українське суспільство знаходиться не тільки в кризовому стані стосовно соціально-політичної, економічної ситуації в країні, а й, в особливості в стані глибокої кризи політичної влади.

Вище згадувалося про систематичне збільшення показників недовіри до влади, владних структур, президента та політичної системи в цілому, згідно соціологічних досліджень. Це свідчить про наявну проблему ролі політичної еліти

в суспільстві та формату її взаємодії з представниками соціуму. Недовіра до влади та взаємна закритість унеможлиблює процес творення толерантного демократичного суспільства та стає одною з головних перешкод на шляху демократичного транзиту держави. В даному контексті, масовий політичний конформізм може позбавити політичну владу важливих атрибутів легітимності. Тому, доки в українській реальності існує проблема кризового стану політики і владних структур, слід відзначити, що громадянський, соціальний контроль залишається поки що єдиним засобом впливу та відносного толерантного регулювання діяльності політичної влади.

Політична нетерпимість бере початок в умовах високої недовіри до влади. Цю тенденцію відзначають соціологічні дослідження, правда слід обережно ставитись до досліджень, що іноді мають замовний характер. Так, згідно опитуванню, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» у 2018 році, 70% респондентів вважають що Україна йде у неправильному напрямку, 15% вважають, що у правильному, та 15% утрималися від відповіді. І важливо відзначити, що за даними моніторингу, з листопада 2011 року по теперішній час подібна думка коливається від 64% до 76%. Однак, в період революції 2013-2014 року, відзначається значний спад думок щодо неправильного курсу розвитку України до 48%, а серед тих, хто вважали правильним обраний стратегічний напрямок розвитку відмічається значний підйом, що свідчило про очікування політичних трансформацій суспільства і держави. Але, вже в липні 2015 року відмічається падіння до 15% тих, хто вважав правильним напрямок розвитку та зростання до 72% тих, хто оцінював курс як неправильний [41, с. 5]. Цікаво, що в даному аспекті, у 2018 році всі регіони практично на одному рівні відзначають не достатньо правильний розвиток української держави. Захід – 65%, центр – 69%, південь – 78%, схід – 70%. Тобто, проблема розчарування у владі і політичній системі відзначається в усіх регіонах країни. Для порівняння на сході вважають, що розвиток йде у правильному напрямку – 10%, на півдні не значно більше – 12%, у центрі – 16%, на заході найбільший рівень підтримки – 20% [41, с. 6].

У загальному обсязі ступінь недовіри до влади занадто великий, однак слід

відзначити, що наявний прямий зв'язок з динамікою політичних подій в державі та функціонуванням влади. Так, на піку масової політичної активності на питання «Ви схвалюєте чи не схвалюєте діяльність Президента України?» у вересні 2014 року варіант «зовсім не схвалюю», як негативну відповідь, обрали лише 13%, а через рік в липні 2015 року, вже 33% обрали таку відповідь. В наступні роки, до 2018 року включно, відзначається негативний прогрес. Так, згідно даних червня 2018 року, 50% не підтримують діяльність президента [41, с. 19]. Аналогічно у співставленні 2014 та 2018 років, антипідтримка Кабінету Міністрів складає 15 % до 45% респондентів, що обрали варіант відповіді «зовсім не схвалюю».

А співвідносно 2014 та 2015 років недовіра зростає з 15% до 52% і тримається на високому рівні до моменту обрання нового прем'єр-міністра. Тоді напруга невдоволеності Кабінетом Міністрів падає до 29% у червні 2016 року, однак, вже у вересні 2016 року становить 51% і практично тримається до теперішнього часу з коливаннями до 43% [41, с. 20]. В антирейтингу щодо діяльності Верховної Ради відзначається високий рівень невдоволеності владою в період революції у лютому 2014 року, складає 50%, однак, у березні 2014 року падає до 26% невдоволених, і значне погіршення з вересня 2014 року по липень 2015 року, з 37% по 49%. Далі практично стабілізуються показники напруги, але на червень 2018 року вже 58% респондентів зовсім не схвалюють діяльність Верховної Ради [41, с. 21]. Таким чином, тенденція розчарування у владній системі виявляється ще на перших етапах діяльності влади. Навіть, в післяреволюційний період, коли очікування суспільства на новий державний механізм понизили напругу та упередженість щодо нових представників влади, протягом року недовіра стабілізується та знаходиться у піковому стані практично весь період діяльності новообраної влади. Подальші відносини складаються у прогресуючому негативному зростанні. Отже, основні державні інститути втрачають довіру та легітимність і практично формується нова модель дезінтеграційної політики, коли суспільство часто віддає перевагу пасивній участі в державно-політичних питаннях через відсутність альтернативних реформованих управлінських механізмів.

Як відзначає дослідник В. І. Чорнобаєв: «В умовах кризового стану суспільства, при зміні типів політичної культури (в умовах України від конформістської до демократичної політичної культури) виникли суттєві проблеми збереження і передачі демократичної спадщини, цінностей і норм політичної поведінки» [190, с. 124]. Глибока економічна і політичні кризи українського суспільства представляють складність суспільного сприйняття демократичних цінностей, оскільки, основний центр демократичних засад, а саме державна влада, неефективно реалізує права та свободи людей, хоча в офіційних програмах та заявах посиляються саме на демократичні засади як на пріоритетні вектори владної діяльності.

Можна відзначити особливий контекст впливу історичних процесів, попередніх політичних режимів на політичну модель сучасного суспільства. Культура українського соціуму передбачає соціальну і політичну фрагментарність за регіональним аспектом, тому нерідко в даному сенсі і політичний вибір має регіональну особливість. Деяким частинам українського суспільства властива більша політична активність з толерантними особливостями участі, деяким притаманна більш радикальна модель політичної активності. Також слід приділяти увагу й існуванню депресивних частин населення, навіть регіонів, з високим рівнем політичного конформізму. Регіональну специфіку було використано в умовах розв'язаної РФ гібридної війни і це треба враховувати для відродження цілісності незалежної української держави.

Спільною характерною ознакою феноменів політичної толерантності та політичного конформізму є компроміс. Однак, якщо поступка при толерантності усвідомлено застосовується як активна дія та механізм врегулювання відносин, то в конформізмі поступка є лише наслідком політичної та соціальної пасивності. Як зазначає В. І. Чорнобаєв «формування позитивної, сталої ціннісної системи – це першочергова задача чинної влади, тому, що побудова особистої системи цінностей ускладнена відсутністю єдиної аксіологічної системи» [190, с. 125].

Толерантність в аспекті дискурсивно-комунікативних функцій представляє можливість розвитку ідей і концепцій, в той час коли конформізм не дає

можливості тим ідеям бути вираженими, тим паче, реалізованими. Так А. С. Соловійова відзначає, що конформізм призводить до «застою, рутини, загибелі творчих думок та ідей, пошукової активності членів суспільства» [160, с. 44].

В українській політичній реальності поширюється не тільки явище політичної пасивності частини суспільства, а й тенденції владно-політичного конформізму, який характеризується пасивною формою прийняття владними суб'єктами політичного процесу необхідних рішень. В даному сенсі можна відзначити проблему дисфункції опозиційних сил.

Вітчизняний політолог В. В. Козьма відзначає наступні чинники впливу на конформну поведінку українських політичних суб'єктів влади. По-перше, це «авторитарно-патріархальні політичні цінності». Це передбачає певну жорстку ієрархію влади; низький рівень етичних та моральних якостей; некомпетентність та непрофесіоналізм, які «призводять до нездатності, а почасти й небажання брати на себе відповідальність і приймати рішення»; «клієнтські стосунки» [75, с. 18]. Це представляє певний устрій особистісних зв'язків та відносин, що закриває доступ до політичних структур ззовні та спричиняє застій політичних персоналій, а з тим новацій ідейних, законодавчих, політичних. Отже, поміж індивідуальних особливостей некомпетентності та антиморальності політичних суб'єктів, нагальною проблемою є політичне пристосування через мотивацію кар'єрних інтересів. Як зазначає дослідник: «власна ініціатива може зашкодити в просуванні по кар'єрних сходах, тому краще зайвий раз не «висовуватися» і тим більше не брати на себе ніякої відповідальності» [75, с. 18]. Не менш важливими є умови самої політичної системи, яким досі притаманна певна закритість та неефективне управління, монополізація альтернатив політичних курсів.

Отже, жорсткий розподіл владних компетенцій при домінуванні одних сил над іншими, політичний тиск, а в загальному значенні, недемократичний устрій всередині владних відносин, формує атмосферу пристосування як принципу та правила гри в політиці. Це утворює деформований стан політичної системи та спростовує результативність її діяльності. У даному випадку, актором стає авторитарна сила, що засобами маніпуляцій виштовхує всі інші зі сфери впливу

на прийняття будь-яких управлінських рішень. В зв'язку з цим не менш важливою є особа політичного лідера, рішення та політичний курс якого також піддається різного роду впливам. В контексті проблематики політичного конформізму першого обличчя влади, постає питання, які чинники сприяють формуванню толерантного та, водночас, незалежного від тиску ззовні лідера. Дослідник В. В. Козьма підкреслює, що лідер повинен визначатися «певним набором видатних якостей та здібностей» [75, с. 18]. Однак, ми вважаємо, що в сьогоdnішній політиці далеко не тільки особистісні параметри є вирішальними в позиції лідера. В даному значенні, слід відзначити характеристики політичної та економічної залежності лідера та певної міри владного конформізму, який характеризується пристосуванням до рішень ззовні. Мова може йти про попередню владу України за часів президентства В. Януковича. На жаль це представляє характеристику ведення політики і багатьох попередників. Різниця полягає у стороні впливу. В даному контексті прийняття рекомендацій інших держав стає напрямком впровадження рішень і розвитку подібних політичних курсів всередині держави. Така залежність від впливів інших держав робить політику країни інтолерантною до інтересів внутрішніх та конформною до інтересів зовнішніх. В даному контексті і можна говорити про деформацію українського політичного механізму.

Сьогодні в політичній свідомості українського суспільства відбуваються значні зміни. Від спадщини радянського менталітету у частини суспільства залишилась конформна свідомість, однак український соціум зробив крок до розвитку інститутів громадянського суспільства і проявив активну політичну позицію попри сформовані стереотипи. Період революції 2013 – 2014 року, можна розглядати як позитивний напрямок українського соціуму в процесі переходу від політичного конформізму до активної політичної позиції, встановлення демократичних прав та свобод. Однак, революційне вираження громадянськості, виключно в періоди піків соціальної невдоволеності та криз, не можна вважати однозначно конструктивною формою вираження суспільної думки. Українське суспільство, як показує практика, не виражає особливої активності та участі в повсякденному політичному житті до моменту формування піку невдоволеності,

чи як її називають дослідники – крапки біфуркації. Тобто, можна відзначити терплячість та політичну пасивність українців як характеристики сучасної політичної поведінки. І, по-друге, в період «Революції гідності», попри позитивну сторону перетворень соціально-політичної дійсності та її оцінок, загострилася проблема безконтрольності радикальних формувань, просування радикальних політичних програм, пропаганди інтолерантності як норми політичних відносин засобами масової інформації. Подібні прояви радикалізму та конформізму мають однаково негативні наслідки для соціально-політичної стабільності.

Так само, можна відзначити, що не тільки зовнішні впливи створюють передумови формування толерантної чи інтолерантної поведінки як масового соціального явища, а й політична культура самого суспільства. Вона також розглядається як імперативна складова сучасного суспільного розвитку. Політична культура відтворює правила взаємодії у політичному середовищі, що уможливлює співіснування різних політичних позицій в одному політичному просторі. А політична терпимість стає принциповою ознакою політичної культури демократичних суспільств. Політична культура не лише створює передумови політично свідомого електорату, а в потенціальному контексті обумовлює ефективність політичного вибору і політичних рішень та представляє фундамент побудови демократичного суспільства.

П. І. Кендзьор розглядає в якості передумови формування толерантної моделі українського суспільства, категорію когнітивної компетентності. Це передбачає володіння інформацією та знанням про інші соціальні групи, їх устрій, цінності та функціонування системи, яку вони представляють. Даний аспект науковець аналізує в контексті полікультурних відносин та відзначає: «Когнітивний компонент полікультурної компетентності має бути представлений знаннями та уявленнями про різні культури, умінням й навичками їх критичного пізнання та аналізу» [69, с. 309-310]. Вважаємо категорію компетентності актуальною і для всіх сфер соціальних взаємодій: політичної, релігійної та інших. Аспект компетентності може стати одним із інструментів зниження соціальної напруги. Однак, нагальною залишається проблема інформаційного забезпечення.

Однією з тенденцій, що ускладнює процеси встановлення інституту політичної толерантності, є політична неосвіченість, яка формується внаслідок двох факторів впливу, таких як: інформаційна пропаганда (не тільки внутрішньодержавна, а й зовнішня), що випливає з інформаційної війни, інформаційного тероризму та другого аспекту – браку інформаційної альтернативи у внутрішньодержавному інформаційному просторі. Це стосується і української дійсності, і глобального інформаційного поля. Особливо загострилися ці питання в умовах інформаційної війни РФ проти України та проявів її інформаційного втручання в інформаційний простір інших держав в останні роки. І проблема полягає у тому, що подібні методи впливу та інформаційного тиску, представляють офіційну позицію державної інформаційної політики та курсу політичних еліт РФ, що потребує ефективних контрзаходів з боку України та світової спільноти.

Дослідники не даремно відмічають проблему інформаційної політики та її впливу на суспільну думку. Як вже зазначалось, настрої єднання чи дезінтеграції, інтолерантності чи дружності, міжнаціональних та міжетнічних відносин поширюються через засоби масової інформації, що вимагає постійної уваги до них. Українське суспільство, хоч і знаходиться у перехідному стані, однак, важливою складовою сучасної політичної свідомості залишилася спадкова від радянського менталітету довіра до інформаційних засобів. Так, за результатами дослідження Київського міжнародного інституту соціології, проведеного у жовтні 2014 року, 83,5% респондентів основним джерелом отримання інформації обрали українське телебачення. Серед них в повній мірі довіряють 22% українців, 59,5% частково, а 14% не довіряють зовсім [140]. Більшість позитивно сприймають інформацію, що віщає телебачення. Однак, деяка фільтрація інформаційних потоків відбувається завдяки соціальним мережам і іншим джерелам. Підсумовуючи, слід відзначити, що саме у зв'язку з можливістю впливати на політичну свідомість і поведінку, за інформаційні засоби та медіа простір йде посилена боротьба політиків, як за сферу впливу. Це особливо загострюється під час виборчих кампаній, що ми бачимо напередодні виборів 2019 року в Україні.

Питання свободи інформаційного простору та об'єктивного представлення інформаційних подій, свободи засобів масової інформації та журналістів знаходяться в центрі уваги вітчизняної і міжнародної громадськості. У звіті Уповноваженого Верховного комісара ООН щодо прав людини в Україні від 16 листопада 2017 – 15 лютого 2018 року у 85 пункті висловлена занепокоєність щодо нападів на журналістів: «УВКПЛ вивчало дев'ять випадків фізичних нападів на журналістів (шість з яких мали місце у звітному періоді) та інші інциденти, де мало місце перешкоджання журналістській діяльності та роботі засобів масової інформації. В п'яти випадках, потерпілі та їхні адвокати скаржилися на затягнуті й неефективні розслідування, вказавши також на відсутність прозорості. В п'яти із цих випадків напади були скоєні членами крайніх правих груп, причому правоохоронні органи були присутні, але не запобігли незаконним діям і не припинили їх. Усього за 2017 рік, за даними Національної спілки журналістів України, мало місце 90 випадків фізичного насильства проти працівників ЗМІ» Також у звіті у пункті 86 відзначається проблема затягування розслідувань справ порушення прав стосовно діяльності ЗМІ. «УВКПЛ застерігає Уряд від непропорційних обмежень свободи вираження поглядів» [45, с. 26]. Отже, в українській дійсності існують прояви порушення прав та свобод на основі альтернативних інформаційних поглядів, але міжнародні рейтинги щодо цих питань фіксують значне просування вперед в аспекті демократизації та прав і свобод людини в сучасній Україні. Це, по-перше, створює передумови реформування суспільного знання та суспільних настроїв, звідси політичного вибору. Та, по-друге, підтверджує обраний курс української політики на впровадження демократичних засад, правового державотворення, встановлення загальних цінностей прав та свобод людини.

Так, більшість українських дослідників акцентують увагу на рівні толерантності як показника готовності українського суспільства до євроінтеграції, підтримки офіційного курсу державної політики, направленою на входження України в європейський простір – в ЄС і НАТО. Це законодавчо має закріпити рішення Верховної Ради стосовно відповідних змін до Конституції України, що

підтвердить один із пріоритетних напрямків розвитку держави, вказаний в статті 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»: «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі» [51]. В даному сенсі важливим є входження саме в правовий простір, на що і орієнтований аналіз європейських правових засад як зразку захисту прав людини.

На прикладі країн Європи, можна відзначити, що толерантність представляє суспільно залежну від кризових явищ детермінанту, яка видозмінюється та зазнає деформацій під впливом певних соціально-політичних, економічних та культурних станів. Українці, згідно з дослідженнями, що проводились Київським міжнародним інститутом соціології, з моменту розпаду Радянського Союзу, показували зниження показників толерантності. В прес-релізі моніторингу на тему «Толерантність населення України», який проводився з 1994 по 2010 роки, але в 2009 та 2010 році намітилися ознаки стабілізації ситуації [169, с. 3]. Це деякі дослідники пов'язують з систематичними політичними, економічними, соціальними кризами, яких зазнавав український соціум. З 2014 року це обумовлюється агресією РФ проти України. Адже підйом толерантних цінностей супроводжується підвищенням рівня життя та інших показників розвитку суспільства, потребує сталого миру та відновлення суверенітету і цілісності держави. І навіть за цих умов потрібні імплементація європейських норм і їх адаптація до нашої національної специфіки.

Не зважаючи на обраний Україною європейський курс розвитку, дослідниками відзначається значні відмінності від європейської політичної культури та світосприйняття. Як відмічає дослідниця О. М. Кіндратець: «Ця відмінність проявляється, перш за все, у ставленні до законів (низька законослухняність), до політичної еліти, влади (нераціональне ставлення, а емоційне) тощо. Соціологічні дослідження показують, що все ще зберігається тяжіння українців до авторитарного стилю управління» [71, с. 205]. Все ж, головною ознакою вважаємо сприйняття не тільки законодавчих норм терпимості, а безпосередньо категорії права іншого. Як, наприклад, вищезгадана концепція

«агоністичної поваги» У. Каноллі, про яку згадує автор Ш. Муфф в своїй роботі, яка спирається на повагу, як характеристику відносин, що має можливість зняти напругу плюралістичних відносин. Саме повага, на думку дослідниці, створює такі умови емоційно нейтральних дебатів та співіснування множинності різних політичних курсів. Погоджуємося з думкою автора про необхідність поваги, однак, згадаємо і дещо інше бачення Ш. Муфф, яка стверджує, що не завжди в особливо напружених відносинах, якими сама по собі є політична сфера, можливо зберегти агоністичний плюралізм думок і позицій [207]. Вважаємо, що повага в даному сенсі в більшості своїй евентуальна. Примусова повага навряд чи можлива в практичній реалізації. Політика передбачає антагоністичні відносини, однак, можливий універсальний консенсус щодо загальної цінності правових інститутів та прав і свобод. Але, як зазначає Ш. Муфф в іншій науковій праці «Про політичне»: «завжди повинні існувати розбіжності відносно сутності даних цінностей та інститутів, а також відносно шляхів їх реалізації. У мовах плюралістичної демократії такі протиріччя не тільки легітимні, а й необхідні. Вони складають сутність демократичної політики» [194, с. 100]. Таким чином, повага необхідна в рамках не просто примусової персональної поваги чи поваги ідей, позицій, а, насамперед, поваги до категорії права, його інститутів та цінностей, серед яких важливе місце належить толерантності. В українських реаліях, створення умови поваги права представлення диференційних позиції в політиці, представляє один з ефективних шляхів впровадження толерантності як соціально-політичного інституту.

Вітчизняний науковець Л. В. Харченко виділяє ознаки сучасної політичної культури як спадщину минулих політичних режимів, які особливо ускладнюють процес демократичного транзиту України. А саме: «сакралізація і персоніфікація влади; непрозорість процесу прийняття рішень; феномен «вождізму» і «месіанства»; нетерпимість до інших ідей і цінностей тощо» [185, с. 27]. Однак, за останні роки українське суспільство відійшло від першої ознаки – «сакралізації влади». Напевно, можливо говорити про новий тип сприйняття влади, а саме – скептична політична свідомість. Практично вся діяльність політичної та

державної влади сприймається як неефективна, але в надзвичайних ситуаціях, зокрема в умовах війни, народ здатен гуртуватись і підтримувати владу для захисту суверенітету і цілісності держави, що продемонстрували події 2014 року.

Проте, відношення до влади – не єдиний чинник формування політичної терпимості чи нетерпимості. Дослідниця В. О Носовець виділив комплекс умов формування толерантних принципів в поведінці сучасних українців, а саме: «Історичні традиції, ментальність різних верств населення, політична воля й особливі інтереси центральної та регіональної еліти, ступінь політичної культури громадян, наявність відповідного законодавства і ефективність діяльності правоохоронної системи, соціально-економічні умови, характер взаємин між етносами та релігійними спільнотами, їх щирість щодо інших культур, відношення до соціально вразливих верств населення, мігрантів і інших маргінальних груп, позиція представників інтелігенції та висвітлення цієї проблеми у засобах масової інформації» [120, с. 78].

Чинники, що сприяють утворенню толерантності в політичному просторі, за визначенням С. Г. Денисюк, це: «зростання рівня освіченості, політичної культури громадян, надання їм можливості отримувати об'єктивну інформацію і активно брати участь у політичному житті суспільства тощо» [38, с. 3]. В такому випадку толерантність буде формуватися в якості ціннісної системи індивідів та складати основу творення толерантної політичної свідомості. Саме практичною «умовою виживання» дослідниця визначає роль толерантності в суспільстві [38, с. 3]. І сьогоднішня актуальність даної проблеми створила передумови переходу толерантності з теоретичної моделі в площину реальних практик співіснування.

М. А. Польовий аналізує кризові стани суспільства та визначає освіту одною з ефективних засад толерантизації суспільства та гармонізації соціально-політичної стабільності: «Ключовим процесом, впливаючи на який можна ліквідувати або, принаймні, пом'якшити можливі кризові явища у світовій спільноті і забезпечити її сталий розвиток, являється освіта. Підвищення рівня освіти робить людей більш терпимими до інших систем цінностей, робить структуру споживання більш «рухливою», більш пристосованою до зміни умов

життя, сприйнятливою до нових предметів споживання» [136, с. 157].

Вчені сходяться на думці, що для міжнаціональної, міжкультурної, внутрішньополітичної інтеграції існує необхідність пошуку спільного ідентифікуючого чинника, того, що об'єднуватиме сильніше, ніж роз'єднує відмінність політичних переконань. Так, автор В. Трачук вказує на єдність українського народу як інтегруючий механізм, який буде переважати політичну нетерпимість та єднати за іншими критеріями. Науковець зауважує «Усвідомити треба не «абстрактний принцип толерантності», а тільки те, що ми (всі, без розбору національностей, релігійних та політичних уподобань) – український народ, ми живемо в одній країні і лише від нас залежить, якими будуть стосунки між нами» [170, с. 356]. Отже, інтегруючий чинник повинен стати допоміжним механізмом забезпечення впровадження інституту політичної толерантності, але не єдиним. Інститут повинен працювати на всіх соціальних та політичних рівнях.

В ході проведеного нами власного опитування суспільної думки на тему «Політична толерантність в Україні» були виявлені основні уявлення та погляди на проблеми творення інституту політичної толерантності в українському суспільстві. В опитуванні приймали участь 200 респондентів, серед яких, студенти 1-3 курсів з різних регіонів України. Згідно отриманих даних були виявлені наступні показники: Відзначається переважне розуміння сутності поняття політичної толерантності. Знайомі з поняттям – 91,5%, не знайомі – 3,5%, вагаються з відповіддю – 5%. На питання щодо визначення явища нетерпимості як проблеми сучасного українського суспільства – 58% респондентів зустрічалися з такою проблемою, – 6,5% вважають, що такої проблеми в Україні не існує, а 35,5% – допускають існування проблеми, однак особисто не зустрічалися з такою. В сукупності абсолютно переважна більшість знайома з поняттям політичної толерантності та відзначають її як суспільно важливу проблему для української реальності.

На питання «Яка частина України є найбільш політично нетолерантною, на Ваш погляд», 25,5% обрали Схід, 20% – Захід, 8% – вважають, що такого регіону не існує взагалі, 8,5% обрали Крим, 5,5% – Центр, 3,5% – Південь України. Також

відзначено, що 75% опитуваних вважають, що в Україні існує проблема розділення політичних поглядів за регіональним походженням, 8,5% вважають, що не існує, а 16,5% – вагаються у відповіді. Таким чином, були виявлені ознаки соціально-політичної фрагментарності за регіональним критерієм.

Згідно результатів у респондентів були виявлені особисті негативні соціальні практики. На питання «Чи доводилося особисто на собі відчувати неприязнь з боку кого-небудь через ваші переконання?», 33% обрали варіант «так», не відчували такої неприязні – 55%, вагалися з відповіддю – 12%. Тобто, більше половини не відчували ніколи на собі проявів політичної інтолерантності, що свідчить про позитивні тенденції розбудови толерантної моделі інтеракції.

Не менш актуальним для України як перехідного демократичного суспільства, є питання можливості бути представленими всім політичним силам в політиці. 34,5% респондентів вважають, що всі політичні сили мають таку можливість; на думку 38% опитаних – не всі, але ці респонденти не змогли аргументувати свою відповідь жодним чином або підтвердити реальним прикладом з політичного процесу; та 27,5% не змогли відповісти на дане питання. Відповіді респондентів відображають не тільки основні проблемні аспекти стану політичних свобод і політичної толерантності в українському суспільстві, а, передусім, складність самої постановки таких проблем для респондентів, про що свідчить те, що майже 1/5 опитаних, практично в більшості питань, обрало варіант «складно сказати». В середньому, по всім питанням, крім розгорнутих, які не передбачали невизначеність відповіді, 19,4% респондентів не визначають свою позицію в даних питаннях. Цьому можуть сприяти різні фактори, однак один з основних – це складність, неоднозначність та дискусійний характер проблеми. І саме останнє свідчить про важливість та необхідність детальної розробки проблематики толерантності як в теоретичній так і в практичній площині, та про нагальну потребу впровадження дієвої практичної моделі толерантності в політичні процеси України для прискорення темпів демократичного транзиту.

Висновки до розділу III.

Геополітична ситуація в сучасному світі характеризується наявністю багатьох конфліктів, породжуючи проблемні тенденції в сфері функціонування соціальних та державно-політичних інститутів. Стандартизація зразків співіснування зазнала випробувань, вимагаючи впровадження специфічних моделей толерантності як імперативу політичної стабільності суспільства та міжнародних відносин.

Українське суспільство утверджує демократичні цінності та інституційні форми громадянської участі. Одною з негативних тенденцій та перешкод на цьому шляху стають прояви нетерпимості, політичний радикалізм. Брак діалогу держави та громадянського суспільства в процесі прийняття політичних рішень створює передумови політичних криз, делегітимації влади та деструктивних форм політичної участі. Проблема фрагментації українського суспільства часто політизується та заважає впровадженню інституту толерантності.

Перспективи розвитку інституту толерантності пов'язані з комплексною загальною стратегією держави з протидії прояву інтолерантності. Розбудова інститутів громадянського суспільства, раціоналізація політичних взаємодій та інституціоналізація форм політичної участі стають пріоритетними сферами в аспекті утвердження інституту політичної толерантності як основи демократичних трансформацій. Тому прискорення процесів демократизації вимагає особливої уваги саме стосовно вдосконалення механізмів політичної толерантності та їх впровадження в різні сфери життєдіяльності українського соціуму на засадах використання надбань кращого зарубіжного досвіду.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження було визначено концептуальні засади впровадження та перспективи розвитку інституту політичної толерантності як імперативної умови демократизації політичної системи. Також проаналізовано громадянські та владно-політичні чинники реалізації толерантної моделі політичної взаємодії в сучасному політичному процесі, завдяки чому вирішуються завдання утвердження політичної стабільності та досягнення сталого розвитку.

На основі отриманих результатів були сформульовані наступні висновки:

1. Інтерпретативний розвиток концепту терпимості бере свій початок в поглядах античних філософів, які розглядали деякі аспекти толерантності через призму суспільної єдності, мирного співіснування, соціальної згоди, діалектичного пошуку істини. Перша парадигма толерантності сконцентрувалася на християнських догмах імперативу віротерпимості. Переосмислення толерантності було спричинено історичними умовами та потребою врегулювання релігійних конфліктів. Таким чином, становлення толерантності як інституційної категорії отримало втілення в Нантському едикті, який закріпив права протестантів на власну релігію та визначив деякі політичні та громадянські права, що значно розширило інституційний механізм толерантності та стало втіленням першої атрибутивної форми інституту політичної толерантності. Концепції мислителів епохи Відродження створюють для європейської спільноти поле нового осмислення людини як цінності, гуманістичне направлення об'єднує ідеї самопізнання і пізнання іншого. Новий час відкрив простір толерантності, раніше зосереджений на релігійному дискурсі, поширивши норму толерантності на наукові відкриття, концепції, світобачення. В цей період набувають розвитку ліберальні ідеї терпимості, засновані на постулатах свободи думки, друку, свободи наукових дискусій. Нормативно-правове надбання буржуазних революцій в сфері регламентації політичних, громадянських та інших прав і свобод людини централізує засади толерантності і як політичної, і як правової

норми. Наукові підходи, що розвиваються в XIX–XX століттях, розглядають концепт толерантності як соціально-політичний інститут та визначають систематизований механізм впливу його на соціально-політичні процеси. Виклики минулого століття створили потребу вироблення дієвих законодавчих та міжнародних механізмів попередження явищ нетерпимості, заснованої на ідеології людської нерівності, расових переваг. Це стало фундаментом імплементації демократичних інститутів в більшості цивілізованих країн.

2. В ході дослідження було визначено зміст інституту політичної толерантності, що представляє нормативну взаємоузгоджену систему організації та самоорганізації, яка передбачає утворення відкритої моделі політичних взаємодій і зорієнтована на свободу політичних переконань, рівність можливостей політичного представлення та реалізації демократичних прав політичної участі. Це репрезентується на рівні демократичної парадигми та правового механізму регулювання політичної інтеракції. Адже взаємодія політичних суб'єктів – це складний багаторівневий процес, який базується на політичних інтересах та спільній потребі забезпечення умов інтеграції задля вирішення проблем соціально-політичної стабільності. Цей процес потребує високоорганізованого механізму регулювання.

Виокремлено такі імперативні категорії інституту політичної толерантності: суб'єктні – демократична влада як арбітр різних політичних інтересів, політична опозиція та інститути громадянського суспільства як механізм стримувань та противаг; організаційно-регулятивні – ефективний законотворчий та правозастосовний державний механізм, демократична політико-правова культура політичних суб'єктів, правосвідомість, раціональна модель політичної конкуренції, легітимність влади, інституціоналізована модель суспільно-владних взаємодій; демократичні – рівність політичних прав, політичний плюралізм, свобода політичного вибору та політичної участі. На основі комплексу даних імперативних компонентів реалізується толерантність як демократичний політичний інститут.

3. Сучасні дослідження толерантності спираються на концептуальні постулати різних наук, таких як політологія, соціологія, філософія, психологія, право та інші. І саме міждисциплінарний підхід дозволив визначити специфіку толерантності як соціально-політичного інституту та особливості його взаємодії з іншими політичними інститутами, передусім, політичною стабільністю.

В сучасних наукових концепціях та нормативно-правових актах спостерігається антиномія категорії толерантності, яка проявляється в парадоксальності та суперечливості дискурсу. В наукових підходах існує дихотомія поглядів на толерантність як активну позицію та як пасивний стан. Ці два підходи мають різні форми реалізації, де перша втілюється через свідомий вибір, а друга через формальне дотримання норм. Не рідко пасивну форму асоціюють з конформізмом та пристосуванням до неприйняттого. Проте, альтернативне бачення пасивної форми толерантності будується на визначенні її практичною необхідністю, оскільки формування толерантної політико-правової культури являє довготривалий процес.

Встановлено, що для збереження соціально-політичної стабільності та попередження деструктивних явищ в політичному процесі доцільна формалізована пасивна толерантність. Зокрема, більшість сучасних емпіричних досліджень толерантності зосереджувались навколо показників дистанції етнічних спільнот за шкалою Багардуса. Однак, на фоні кризових станів сучасного соціально-політичного процесу, дослідження лише міжетнічної складової стало недостатнім та потребує впровадження нових методологій з урахуванням різних суб'єктно-об'єктних параметрів. Більшість підходів розглядають толерантність як імператив забезпечення балансу соціально-політичних відносин. Водночас, осмислюється практична потреба обмеження толерантності, і пріоритетна роль в даному регулюванні покладається на державний механізм. Держава виступає фільтром толерантності, однак виділяють і проблемний вимір стосовно наддержавного регулювання, до якого, передусім, належать міжнародні урядові та неурядові організації. При цьому відзначається криза таких інституцій в контексті використання ними, в більшості, лише

консультативних механізмів, коли мають посилюватись і механізми контролю та відповідальності. Доведено, що спроби універсалізації ефекту толерантності в різних соціально-політичних системах неефективні на практиці. Відтак індивідуалізація підходів державної стратегії розвитку інституту толерантності буде актуально відображати потреби суспільства та попередить складності впровадження толерантності на рівні політико-правової культури і політичної поведінки суспільства.

4. Визначено, що пріоритетне місце в процесі формування толерантної політичної взаємодії займає раціоналізація політичних відносин суб'єктів в аспекті громадянських, суспільно-владних та внутрішньопартійних взаємодій. Інститут політичної толерантності відкриває політичний простір для нових учасників. Тож опозиція та альтернативні політичні сили виступають політичним конкурентом влади та репрезентують демократичний механізм протидії, що збільшує показники ефективності владно-політичного управління. Модель інституційної боротьби політичних курсів, яку розбудовує інститут толерантності, створює умови для політичних новацій та ініціатив, що представляє прогресивну формулу розвитку державно-політичної системи.

В аспекті міжнародного політичного процесу інститут толерантності формує дипломатичну платформу рівноправного партнерства. Формалізація інституту толерантності в умовах демократичного транзиту потребує певних імперативів впровадження. По-перше, це правова регламентація норм толерантності, створення чіткого законодавчого механізму. По-друге, це прийняття демократичних норм політичного співіснування суспільством та державно-політичними інститутами і засвоєння ними демократичної парадигми через формування демократичної політичної та правової культури громадянського суспільства. Досягнення такого стану демократичного розвитку, при якому могли б гарантуватися права та свободи громадян, узгодженість та відкритість політичного процесу, можливе лише за умов консолідованої трансформації державно-політичної системи. Кризи політичних еліт, суспільно-владних відносин, інституту громадянського суспільства, внаслідок яких

відбувається делегітимація влади, руйнують системність демократичного переходу. За такої ситуації відбуваються локальні зміни, однак цілісний процес демократизації соціально-політичної системи стає неможливим або значно уповільнюється.

5. Виявлено проблему обмеженої специфікації типів політичної толерантності. Класифікації виділені, переважно, в аспекті національної, етнічної, релігійної типології, не охоплюючи весь комплекс проблем розвитку політичних процесів. Це спричинило тенденцію певної правової невизначеності і обмеженості дискурсу щодо визначення політичних форм толерантності в наукових концепціях. В сучасній науковій літературі основні класифікації можна об'єднати у наступні підходи: за суб'єктом, сферою соціально-політичних взаємодій та типом державно-політичного устрою. Першій типології приділяється особлива увага дослідників і в ній знайшли визначення різновиди толерантності в аспекті специфіки політичних суб'єктів та їх інтеграційних практик: розглянута толерантність держави до суспільства та політичних сил в його складі, політичних партій, опозиції, громадських рухів та організацій; громадянського суспільства, політичних еліт та опозиції; між соціальними групами, з приводу їх права політичного представлення та політичної участі. На рівні міжнародного політичного процесу актуальний міждержавний чи транснаціональний тип політичної толерантності, однак існує проблема слабкості даного утворення у контексті неефективності контролю. Політична толерантність проявляється у групових та суб'єктивно-індивідуальних формах, де групова толерантність представляє нестійку модель, залежну від динаміки соціально-політичних інститутів та відповідних їм норм політичного співіснування, а суб'єктивно-індивідуальна толерантність варіюється залежно від особистісних характеристик суб'єкту (психологічних, культурних, освітніх, педагогічних, соціальних) та моделі політичної свідомості (політичної культури, правосвідомості).

Залежно від форми виявлення систематизовано за критерієм демонстративності толерантної позиції учасниками політичного процесу такі типи як: деклараційна, реляційна та акційна. В даному дискурсі розглянуті типи

толерантності, які репрезентуються у формі свідомого вибору та вимушеного дотримання толерантних норм в політичних інтеракціях. За сферою взаємодії визначені форми толерантності між різними цивілізаційними пластами, між націями та всередині одної нації, між державами та народами, різного роду індивідуальні форми політичної толерантності та інші типи, похідні від певного простору взаємодії (гендерна, економічна, етнічна та інші). Залежно від політичного режиму представлені толерантні типи, де кожен з соціально-політичних устроїв репрезентує формування конкретного толерантного типу політичного буття суспільства. Фундаментальною проблемою застосування політичних типів толерантності стають прояви інтолерантності, такі як: політичний фанатизм, радикалізм, екстремізм та інші форми політичної нетерпимості, особливо відсутність державних механізмів їх регулювання та запобігання, а в деяких випадках радикалізація державної політики, державно-політична нетерпимість та державно-політичний радикалізм.

6. Стосовно забезпечення соціально-політичної стабільності держав та міжнародного політичного процесу в дисертаційному дослідженні було виділено два основні дискурсивні напрямки. Перший (плюралістичне уявлення) розглядає прогресивну модель політичної толерантності як концепту розвитку державних, політичних, правових інститутів та платформи політичних новацій демократичного державотворення та забезпечення соціально-політичної стабільності. Імперативність даної моделі полягає у процесах гармонізації плюралістичних дискурсів та програм, демократичного співіснування різних політичних сфер, які породжує сучасна глобальна дійсність. Інший комплекс концепцій спирається на необхідність обмеження багатоманітності сфер, що конфліктують між собою. Це моністичне уявлення про гармонізацію відносин в контексті зменшення кількісних показників антагонічних суб'єктів, а звідси їх позицій. На нашу думку, такий підхід представляє утопічну теорію стабілізації політичної сфери. Можна відзначити направленість даного концепту терпимості на звуження меж не тільки політичного, а й всіх інших соціальних просторів. Проблема вибірковості сфер, які підлягатимуть політичній толерантності,

провокує таку проблему, як суб'єктивно-політична інтерпретація сфери толерантності.

В такий спосіб неінституціоналізовані форми громадянської активності можуть інтерпретуватися не рівноцінно, не згідно законодавчого визначення, а в контексті політичних переконань та інтересів, чи «політичної доцільності», замість принципу верховенства права в правозастосовній сфері та в процесі прийняття державно-політичних рішень. В даному аспекті саме питання правового визначення того, які прояви громадянського вираження підлягають обмеженню державою, щоб не стати посяганням на права та свободи суб'єкту на вираження власної громадянської позиції, стає фундаментальним. Тоді стабільність не стане простою уніфікацією, залишаючи простір для різноманіття позицій в політиці як основи демократії.

Соціально-політична стабільність потребує вироблення механізму об'єднання та, водночас, забезпечення умов фрагментації позицій та політичної ідентичності. Процес об'єднання стає необхідним для прийняття спільних рішень, а плюралістичний поділ має пріоритетне значення для забезпечення конкурентної ефективності політики. При цьому слід брати до уваги, що проблема ідентичності стає сьогодні основним підґрунтям розвитку різного роду нетерпимості. І не тільки саме явище ідентичності, а процес політичної ідентифікації, який зазнає утиску в одночасних умовах гіперболізації демократії як засобу політичного співіснування. Тобто, сучасність створює конфлікт політичних інститутів. З одного боку ті, що поширюють ідеологію демократії, цінностей прав та свобод людини, а по іншу сторону, в результаті надмірних зусиль може відбуватись утиск прав і свобод в умовах неможливості задовольнити інтереси меншості, відносно інтересів більшості. Сучасна суспільно-політична дійсність потребує вироблення інтегруючих інтерполітичних цінностей. Саме інститут політичної толерантності може стати основоположним чинником розвитку нового формату мислення і поведінки, що відобразатиметься не тільки в дотриманні демократичних норм, а й в трансформації суб'єктивного сприйняття плюралістичної моделі забезпечення соціально-політичної стабільності. Даний

індивідуалістичний імпульс представляє атрибут сформованого інституту громадянського суспільства.

7. Глобалізація сучасного політичного процесу сприяла як інтеграційним впливам в політиці, так і ґрунтовним конфліктам інтересів. Тероризм, екстремізм, дискримінація та інші прояви, сформовані на ґрунті політичної нетерпимості, стали платформою спільних глобальних викликів та загроз. Для розвитку інституту політичної толерантності в Україні перспективним є звернення до, перш за все, правових, політичних та соціальних надбань країн Європи та США, які сформували налагоджену систему демократичних норм та інститутів. Необхідним для розвитку інституту толерантності є правова система, судовий механізм та державна політика, які спрямовані на регулювання та попередження явищ інтолерантності. Однак, на жаль, існує тенденція чуттєвості інституту толерантності до політичних, культурних, економічних та інших криз, навіть, стосовно зразкових розвинених політичних систем. Так, міграційна криза стала основою соціальної та політичної фрагментації американського та європейського суспільств на толерантні та інтолерантні настрої щодо мігрантів-біженців. Під час розгляду нормативної бази, основних положень із захисту прав та свобод цих демократичних країн було виявлено досить широке правове поле в сфері регулювання толерантних відносин. Однак, тенденція обмеженої нормативної інтерпретації меж толерантності також існує і має негативні наслідки. Враховуючи це, була обґрунтована, по-перше, проблема дисбалансу розробок, як наукових, так і законодавчих щодо конкретних питань співвідношення політичної толерантності і політичної нетерпимості, яка представляє менш актуальне питання для законодавства представлених країн. Таким чином, більшість визначень зводиться до расових та міжкультурних відносин, не охоплюючи інші сфери. Однак, наявний позитивний досвід судових практик США та країн Європи, рішення ЄСПЛ, спрямовані на задоволення звернень в сфері захисту права на толерантність стають прецедентом для інших судових структур в різних країнах.

Також виявлено проблему недостатньої розробленості нормативного регулювання толерантності меншин до представників корінного населення,

порівняно з розвитком зворотних концептів – толерантності по відношенню до етнічних меншин. Наголошено на проблему неконтрольованого мультикультуралізму, який створив негативні наслідки в європейському суспільстві та політиці Європейського Союзу. Аналіз досвіду представлених країн в сфері практик регулювання інституту політичної толерантності та інституту толерантності загалом показав провідну роль саме судової системи, законотворчої та правозастосовної практики регулювання норм толерантності та попередження явищ інтолерантності. Так само ефективними важелями виступають встановлення відкритої публічної політики, прозорості прийняття політичних рішень та залучення громадськості в політичний процес.

8. Українське суспільство знаходиться в стані формування демократичних цінностей і інституційних форм громадянської участі. Свідома спрямованість соціуму на захист демократичних прав і свобод представляє фундаментальний етап переходу від політичного конформізму до демократичного стану боротьби позицій. Однак, в контексті українських реалій існує необхідність практичного регулювання меж даної боротьби, оскільки з'явилося усвідомлення необхідності участі в боротьбі за громадянські права та інтереси, проте наявний брак належних форм участі призводить до проявів неінституціоналізованої боротьби та інтолерантних форм політичних інтеракцій. Проблему недемократичних форм вираження громадських позицій посилює недостатній рівень діалогу держави та громадянського суспільства при прийнятті загально важливих рішень. Це практично створює умови соціальної фрагментації на рівні радикальних проявів громадянської позиції. Негативною тенденцією є і те, що радикалізація використовується як політичний тренд в ЗМІ та на офіційних рівнях державної та політичної влади. Не рідко радикальні організації використовуються політичною елітою як групи тиску, з метою лобіювання та просування певних політичних інтересів. Будь-який прояв інтолерантності, в сукупності з фінансуванням та організаційною підтримкою, являє особливу небезпеку в контексті перетворення таких спільнот в більш складні структуровані та упорядковані форми. В Україні такого роду спільноти поки не досягли високого етапу сформованості, проте за

умов поширення та підтримки радикальних рухів, зберігається небезпека їх трансформації в екстремістські організації. Небезпечною тенденцією є пропаганда крайніх поглядів за допомогою сучасних засобів масової комунікації. Це практично утворює мережу радикальних спільнот, які активно взаємодіють між собою. Проте відсутній дієвий контроль спеціалізованих органів за явищами екстремістської ідеології. Такий контроль не повинен переходити межу толерантності, але повинен гарантувати безпеку всім членам суспільства.

На шляху формування демократичної системи цінностей українського суспільства наявна, передусім, проблема вираження невдоволеності політичними реаліями, яка проходить у двох станах: конформному та стані політичних бунтів, що представляє сучасну тенденцію політичної участі українського суспільства. Практично відсутній посередницький етап політичної взаємодії. Суспільна свідомість потребує демократичних парадигм участі не тільки в кризових станах політики, а й стабільних практик. За станом політичного конформізму як буденного типу політичної участі та передумови невирішеного конфлікту, неодмінно, впливає бунт, що часто межує з проявами крайньої інтолерантності.

Поширеність інтолерантних настроїв суспільства відзначається, особливо, в сфері політики та владно-політичних відносин. Цьому сприяє політична криза та криза легітимності влади, коли політизується проблема фрагментації суспільства та використовується для створення певних настроїв електорату. Поглибленню проблемних тенденцій сприяє, з одного боку, формування радикальних спільнот та, одночасно, відсутність державного контролю існуючих щодо проявів інтолерантності. Брак законодавчих ініціатив та, відповідно, нерегульованість діяльності радикальних груп чи використання радикальних методів участі в політиці, склали платформу розвитку явищ екстремізму та радикалізму. Це спричиняє сповільнення процесу демократизації та модернізації сучасної політичної системи.

9. Особливо складною для реалізації інституту толерантності в сучасних українських соціально-політичних реаліях є проблема незавершеності формування демократичного механізму політичної участі громадянського

суспільства та суспільно-владної взаємодії. За останні роки розвитку української державності можна спостерігати відхід українського соціуму від парадигми абсолютної конформності в політиці. Активне прагнення участі в процесі прийняття рішень з соціально важливих проблем, правові та громадянські ініціативи позитивно характеризують демократичний транзит українського суспільства. Однак, накопичення соціальної невдоволеності спричиняє делегітимацію влади, затяжну політичну кризу та хвилі неінституційних, радикальних форм політичної боротьби. Політичний конформізм та інтолерантність як крайні форми вираження громадянських позицій репрезентують нестабільну модель українського політичного процесу.

Українська соціально-політична система потребує розвитку принципів правової держави та демократичних інститутів, що неможливо без законодавчого регулювання проявів нетерпимості політичних суб'єктів всіх рівнів, по-перше, у сфері попередження інтолерантності як явища та таких крайніх проявів нетерпимості, як політичний радикалізм та політичний екстремізм; по друге, існує потреба законодавчої детермінації поняття політичної толерантності та її похідних категорій в аспекті розробки комплексної загальної стратегії держави з впровадження та розвитку інститутів толерантності.

В ході проведеного соціологічного опитування виявлено, що власний досвід респондентів виявився нижче суспільних страхів та побоювань щодо проблем толерантності – інтолерантності, які поширюються в українському політичному просторі.

Чітко доведено, що інститут політичної толерантності є одним з чинників попередження монополізації політики в Україні. Для ефективного переходу української політичної системи до демократичних стандартів основоположним кроком є суспільне усвідомлення інтолерантності як негативної проблеми та провідної позитивної ролі толерантних цінностей в суспільно-політичних відносинах.

Впровадження толерантної моделі в межах взаємодії окремих соціальних груп чи в межах суспільних відносин в цілому, без залучення толерантної норми в

політичні, владні, державні структури, унеможливить створення ефективного механізму толерантності, що матиме довготривалий ефект. Інститут толерантності перспективно ефективний лише як загальний соціальний атрибут, впровадження якого має відбуватись не лише природнім шляхом, а і стимулюватись впливом всіх соціальних і політичних інститутів, задіяних у політичному процесі. Це перетворює толерантизацію суспільної взаємодії в імператив всього процесу демократичного розвитку та забезпечення політичної стабільності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Августин А. Исповедь. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.lib.eparhia-saratov.ru/books/01a/avgustin/avgustin1/64.html>.
2. Андрущенко В. П. (2006) Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. К.: Атлант ЮЕмСі, 505.
3. Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М., Сусоколов А. А. (1999) Етносоциология. Москва: Аспект Пресс, 271.
4. Аскерова Л. В. (2006) Формирование толерантности в религии и художественной литературе западноевропейского Просвещения и Романтизма: автореф. дис. ... канд. культурологии: 24.00.01. Москва: МАКС Пресс, 27.
5. Асмолов А. Г. (2000) Толерантность: от утопии к реальности. На пути к толерантному сознанию. Москва: Смысл, 255.
6. Бабкіна О. В. (2011). Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, вип. 5, 5-10.
7. Баева Л. В. (2009) Толерантность: идея, образы, персоналии: монография. Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 217.
8. Бакальчук В. О. Оцінка рівня міжетнічної толерантності в українському суспільстві [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.old.niss.gov.ua/Monitor/September/2.htm>
9. Бакальчук В. О. (2007) Тенденції етнокультурної толерантності в українському суспільстві. Стратегічні пріоритети, 4, 69-75.
10. Бакальчук В. О. (2007) Толерантність як ціннісна складова української культурної ідентичності. Стратегічні пріоритети, 2, 153-158.
11. Бисага Ю. М., Палінчак М. М., Белов Д. М., Данканич М. М. (2003) Міжнародні засоби захисту прав та свобод людини і громадянина. Ужгород, 57.

12. Богуславский В. М. (1995) Пьер Бейль. М.: ИФ РАН, 181.
13. Бричок С. Б. (2014). Педагогічна толерантність як складова професіограми учителя (актуалізація ідей В. О. Сухомлинського). Науковий Вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 1.47 (114), 43-47.
14. Буковская Н. В. Классический разум и толерантность в либерально-мироотворческом дискурсе Канта. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kant-online.ru/?p=2008>
15. Бурдяк В. (2012) Моделі вирішення етнічних конфліктів сучасності: теоретичний аспект. Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини, 607-609, 316-322.
16. Бурдье П. (2007) Социология социального. Москва: Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург: Алетейя, 288.
17. Бушанський В. В. (2011) Постмодерн, кітч, нарцисизм. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 4, 137-149.
18. Валитова Р. Р. Толерантность: порок чи чеснота. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.elar.urfu.ru/bitstream/10995/1747/6/1335327_readingbook.pdf
19. Васильчук Є. О. (2013) Концептуальні засади політики запобігання і протидії політичному радикалізмові та екстремізму в молодіжному середовищі України. Нова парадигма, 116, 107-118.
20. Васильчук Є. О. (2016) Молодіжний політичний радикалізм та екстремізм у сучасній Україні: дис... д-ра. пол. наук: 23.00.03. К., 482.
21. Васильчук Є. О. (2013) Релігійно мотивований політичний радикалізм та екстремізм як загроза національній безпеці України. Наукові праці, 200, 212. Політологія, 151-155.
22. Веневцева Є. В. (2011). Толерантність, конформізм та колективізм як складові структури особистості. Витоки педагогічної майстерності. Сер.: Педагогічні науки, 8(2), 71-74.

23. Вітман К. М. Криза толерантності. Наукові праці НУ «ОЮА». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom10/26.pdf>
24. Волкова Т. П. (2011) Классические философские концепции мультикультурализма и толерантности. Вестник МГТУ, 14, 2, 254-259.
25. Вольтер Трактат о веротерпимости. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.antimilitary.narod.ru/antology/voltaire/voltaire_calas.htm.
26. Гаджиев К. С. (2001) Политология. М.: Логос, 488.
27. Галицький І. В. (2011) Формування толерантності у правосвідомості та правовій культурі громадян України. Вісник Академії адвокатури України, 2, 16-22.
28. Гетц Р. Н. (2011) Политический экстремизм: позиции видения в современной научной литературе. Грамота, 4, 43-47.
29. Головка В. (2010) Екстремізм та радикалізм в Україні: особливості формування, основні напрями, форми протидії з боку держави. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки, 19, 2, 248-276.
30. Головчук О. В. (2013) Взаємозв'язок та взаємовплив політичної культури населення та політичної культури ЗМІ. Наукові записки Вінницького національного аграрного університету, 2, 65-71.
31. Гонюкова Л. Політичний плюралізм як умова розвитку демократичної держави: європейський досвід [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2009-3-25.pdf>
32. Горбатенко В. (2007) Ціннісні аспекти реформування політичної системи України. Політичний менеджмент, 3, 9-12.
33. Горват М. В. (2012) Генезис феномену толерантності: від філософської категорії до суспільного чинника. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки, 22(5), 287-296.

34. Готхольд-Эфраим Лессинг (1953) Натан мудрый. М.: Государственное издательство художественной литературы. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.lib.ru/INOOLD/LESSING/natan.txt_with-big-pictures.html
35. Дашевська О. В. (2015) Актуальні проблеми міжнародного права, міжнародних відносин, безпеки та глобалістики. Актуальні проблеми політики, 55, 3-11.
36. Дедкова А. В. (2010) Феномен толерантности в современном политическом процессе: на примере Карачаево-Черкесской Республики: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Астрахань, 26.
37. Декларація принципів терпимості від 16.11.1995. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_503
38. Денисюк С. Г. Політична толерантність у сучасному українському суспільстві [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17773/2391.pdf?sequence=3&isAllowed=y>
39. Дергачов Є. В. (2015) Особливості трансформації правової свідомості на сучасному етапі розвитку України. Вісник НТУУ «КПІ»: Філософія. Психологія. Педагогіка, 1, 37-43.
40. Дибиров А.-Н. З., Сафаралиев Г. К. (2009) Современный политический экстремизм: понятие, истоки, причины, идеология, проблемы, организация, практика, профилактика и противодействие. Махачкала: Издательство «Лотос», 640.
41. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 26 травня – 10 червня 2018 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2018_june_survey_of_residents_of_ukraine_press.pdf
42. Директива Ради 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: ecmi-epp.org/wp-content/uploads/2015/03/Council-2000_78_EC_UK.pdf

43. Днепров Т. П. (2010) Педагогический анализ понятий «национальная толерантность», «этническая толерантность» и «межнациональная толерантность». Педагогическое образование в России, 2, 88-98.
44. Довіра населення України до держструктур [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=57>
45. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні. Управління Верховного комісара ООН з прав людини, 16 листопада 2017 року – 15 лютого 2018 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraineNov2017-Feb2018_UKR.pdf
46. Євтух В. (2009) Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств. Політичний менеджмент, 3, 3-13.
47. Жеребятнікова І. В. (2017) Управління політичними конфліктами у транзитних суспільствах. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2 (33), 327-331.
48. Завірюха Л. А. (2004) Оволодіння особистістю засадами толерантності у студентському середовищі. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами, 1, 86-94.
49. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015
50. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.07.2018. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
51. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 27.03.2014. [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17
52. Закон України «Про інформацію» від 02.10.92 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
53. Закон України «Про національні меншини в Україні» від 12.12.2012 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>

54. Зиммель Г. (2006) Избранные работы. К.: Ника-Центр, 440.
55. Ивакин А. А. Мой философский дневник. [Електронний ресурс].
Режим доступу:
http://ivakin.net/index.php?option=com_content&view=article&id=79:moj-filosofskij-dnevnik-2007-god&catid=15:esse-i-dnevnikovye-zapisi&Itemid=114
56. Ильин И. А. (1993) О сущности правосознания. М.: Рагорть, 225.
57. Исаева О. В., Комаров В. П. (2003) Воспитание толерантности у студентов университета. Вестник ОГУ, 4, 112-118.
58. Исследование Pew Research Center: Мировая общественность одобряет процесс глобализации [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<http://gtmarket.ru/news/state/2007/10/14/1394>
59. Иванов М. С. (2007) Законодавче забезпечення функціонування парламентсько-президентської форми правління та проблеми подолання протистояння гілок влади в сучасній Україні. Наукові праці Чорноморського державного університету. Серія Політичні науки, правознавство. М.: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 56, 19-22.
60. Иванова А. В. (2017) Інформаційний вплив на формування толерантної свідомості в контексті політичного самовизначення. Політікус, 2, 75-78.
61. Иванова А. В. (2017) Особливості феномену радикалізму в сучасній Україні. European political and law discourse, 4, 3, 159-163.
62. Иванова А. В. (2018) Політична дискримінація як проблема інституту толерантності. Грані права: XXI століття: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та аспірантів (м. Одеса, 19 травня 2018 р.). У 2 т. Т. 1, 491-493.
63. Иванова А. В. (2018) Політичний екстремізм в контексті глобалізаційних викликів сучасності. European political and law discourse, 5, 3, 101-106.
64. Иванова А. В. (2016) Політичний конфлікт та інтолерантність в соціально-політичному вимірі. Актуальні проблеми політики, 58, 41-50.

65. Іванова А. В. (2016) Політичний плюралізм як імператив забезпечення політичної толерантності та демократії. Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 87-89.
66. Іванова А. В. (2017) Принцип толерантності в контексті політичного вибору. UChoice: 4Р: матеріали Третьої міждисциплінарної науково-практичної конференції. О., 16-19.
67. Іванова А. В. (2016) Трактовки політичної толерантності в контексті гармонізації сучасних соціально-політичних відносин. Актуальні проблеми політики, 57, 31-38.
68. Інформаційно-аналітичні матеріали «Парламент і парламентські вибори в Україні 2012р.: Політична ситуація, суспільні настрої та очікування» (робоча версія) до Круглого столу на тему «Україна напередодні парламентських виборів: чи справдяться очікування громадян» 26 вересня 2012 р. (2012). К., 105.
69. Кендзьор П. І. (2014) Толерантність як ціннісна складова полікультурної компетентності особистості школяра. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді, 18(1), 306-315.
70. Керимов А. А. Легитимность политической власти: проблемы дефиниции и основные теоретические модели [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/31128/1/iuro-2015-137-10.pdf>
71. Кіндратець О. М. (2009) Політична культура як чинник демократичних перетворень. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії, 39, 204-211.
72. Ключев Ю. В. (2016). Политический дискурс в массовой коммуникации: анализ публичного политического взаимодействия. М.-Берлин: Директ-Медиа, 263.
73. Ковбасюк Ю. В., Трощинський В. П., Сурмін Ю. П. (ред.) (2010) Енциклопедичний словник з державного управління. К.: НАДУ, 820.
74. Козловець М. А. (2009) Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 558.

75. Козьма В. В. (2016). Конформізм українських політиків як спосіб уникнення особистої відповідальності. Вісник Дніпропетровського університету, 4, 14-19.
76. Коломієць Т. В. (2015) Особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці: дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Житомир, 197.
77. Компанієць Л. Г., Убейволк О. О. (2017) Толерантність як детермінанта ефективності міжкультурної комунікації: соціально-філософський аспект. Актуальні проблеми філософії та соціології, 15, 74-76.
78. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него, 9 декабря 1948 года [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155
79. Конвенція ООН про статус біженців від 28.07.1951 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011
80. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 3 вересня 1981 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207
81. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
82. Конституція України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-ВР>
83. Конт-Спонвиль Андре (2012) Философский словарь. М.: Этерна, 752.
84. Кормич Л. І. (2013) Гендерні відносини: сутність та значення в суспільно-політичному розвитку. Актуальні проблеми політики, 49, 16-22.
85. Кормич Л. І. (2017) Ознаки кризи демократичного транзиту в сучасному світі. Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 травня 2017 р.) У 2-х т. Т. 1. О.: Видатний дім «Гельветика», 200-202.
86. Кормич Л. І. (2016) Політична криза в сучасній Україні: чинники впливу. Актуальні проблеми політики, 57, 3-10.

87. Корнієвський О. А. (2012) Нація і громадянське суспільство. Українська політична нація: проблеми становлення. К.: НІСД, 384.
88. Котвицкий А. А. (2008) Консенсус и толерантность. Философские науки, 40, 3-7.
89. Краснопольська Т. М. (2012) Гендерна рівність в політичній сфері як складова паритетної демократії. Актуальні проблеми політики, 47, 223-232.
90. Кресіна І. (2007) До питання про прояви дискримінації на расовому та етнічному ґрунті. Політичний менеджмент, 4, 31-40.
91. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
92. Кройтор А. В. (2013) Демократизація внутрішньопартійної взаємодії як чинник політичної трансформації в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. О., 16.
93. Лебедева О. В. (2005) Методологическая роль подхода Э. Дюркгейма для освещения проблем толерантности. Труды СПИИРАН, 2, 2, 398-406.
94. Леви-Стросс К. (2000) Путь масок. М.: Республика, 399.
95. Лекторский В. А. (1997) О толерантности. философские науки, 3, 14-18.
96. Логинов А. В. (2001) Толерантность: от понятия к проблеме. Толерантность: Вестник Уральского межрегионального института общественных отношений. Екатеринбург: УрГУ, 120-128.
97. Локк Д. Послание о веротерпимости [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000462/st000.shtml>
98. Мамонтова Е. (2016) Діалог держави і суспільства як конструктивна форма політичної участі. Забезпечення конструктивного діалогу між владою та суспільством: матеріали наук.-практ. конф. 28 квітн 2016 р. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 35-39.
99. Манжола П. Г. (2007) Взаємодія влади та громадян: практика легітимації інститутів влади у новітній історії України. Стратегічні пріоритети, 1(2), 58-64.

100. Манхейм К. (2010) Избранное: Диагноз нашего времени. М.: Изд-во «РАО Говорящая книга», 744.
101. Марчук В. П., Марчук Г. В. (2009) Історія політичних і правових вчень. К.: Персонал, 480.
102. Мацієвський Ю. (2008) Політична криза: теоретичний аналіз. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Політичні науки, 3, 146-161.
103. Мацковський М. (2001) Толерантность как объект социологического исследования. Век толерантности, 3-4, 141-155.
104. Миронов В. Г. (2003) Толерантность как экзистенциальное состояние человека: автореф. дис. ... канд. философ. наук: 09.00.11. Ульяновск: УлГТУ, 23.
105. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 4.01.1969 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105
106. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043
107. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042
108. Міл Джон Стюарт Про свободу [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/mill/mill01.htm>
109. Морарь М. В. (2014) Толерантність як принцип політичної діяльності партійних лідерів. Грані, 5, 152-157.
110. Москаленко С. О. (2011) Державна політика забезпечення рівних прав і можливостей у контексті інтегрування концепцій гендерної рівності та соціальної справедливості. Вісник НАДУ, 3, 228-235.
111. Мусихин Г. И. (2007) Плюрализм политических ценностей или общий императив свободы личности: выбор не определен? Полития, 3, 42-60.

112. Мухлинкина Ю. В. (2008) Этничная идентичность в эпоху глобализации. Научные ведомости Белгородского государственного университета. Философия. Социология. Право, 8, 4, 233-244.
113. Мчедлов М. П. Толерантность [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/toler/01.php
114. Мчедлов М. П. (общ. ред.) (2004) Толерантность. М: Республика, 416.
115. Нантский эдикт (2011). Национальный психологический журнал, 2(6). 164.
116. Науменко О. А. 40 років Римському клубу. Історія та сучасність. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.philosophy.pp.net.ua/publ/2-1-0-23>
117. Наумкіна С. М. (2010) Формування та розвиток гендерного середовища в умовах демократизації суспільства. Часопис Київського університету права, 3, 321-322.
118. Нисневич Ю. А. Концепт правового государства [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.hse.ru/pubs/share/direct/document/67904424>
119. Нисневич Ю. А. Политико-правовой концепт современного демократического государства [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.hse.ru/mirror/pubs/lib/data/access/ram/ticket/15/1539670235e326f364149e21a08f1abfd8b2c7b6e7/Artnis85%20ИНИОН.pdf>
120. Носовець В. О. (2009) Політична толерантність як головний чинник досягнення миру та злагоди. Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Сер.: Філософія. Політологія, 91/93, 76-79.
121. Обушний М. (2014) Демократичні традиції українців у цивілізаційному вимірі. Українознавчий альманах, 17, 12-18.
122. Окса М. М. Толерантність як компонент професійної культури вчителя [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.lib.mdpu.org.ua/nvsp/articles/2009/09_03ommtkp.pdf

123. Ольховиков К. М. (2012) Толерантність через конфлікт: влада релігії у дзеркалі соціології моралі [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://politsocio.uapa.ru/ru/issue/2012/02/11/>
124. Оніщенко І. (2009) Політичний інструментарій нової епохи. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 44, 6-13.
125. Орач Є. М. (2005) Історія політичних і правових вчень. К.: Атіка, 560.
126. Павленко В. М., Мельничук М. М. (2014) Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія. Полтава: ФОП Мирон І. А., 244.
127. Пай Л. Незахідний політичний процес [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.academia.edu/16616354/>
128. Панарин А. С. (2002) Глобальное политическое прогнозирование. М.: Алгоритм, 352.
129. Паніна Н. В. (2005) Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 4, 26-45.
130. Перегонцев І. А. (2016) Практика Верховного Суду США щодо поширення прав людини на юридичних осіб. Альманах міжнародного права, 14, 50-59.
131. Перекрестова І. Ю. (2006) Феномени міжетнічної толерантності. Актуальні проблеми держави і права, 29, 233-237.
132. «Перша глобальна революція» – перша доповідь (звіт) Римського клубу. Esco.co. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://esco.co.ua/journal/2010_8/art108.htm
133. Петров В. Н. (2003) Этнические мигранты и полиэтническое принимающую среду: проблемы толерантных отношений. Социологические исследования, 7, 84-91.

134. Погрібна В. Л. (2014) Політична етика в епоху соціокультурного різномаїття: проблема толерантності та плюралізму. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 20, 31-34.

135. Польовий М. А. (2017) Деякі результати верифікації прогнозу загроз політичній стабільності в Україні до 2030 р. *Актуальні проблеми політики*, 60, 200-209.

136. Польовий М. А. (2011) Політичні процеси: теорія та практика моделювання: монографія. О.: Фенікс, 288.

137. Попадинець Г. О. (2016) Правосвідомість і правова культура як чинники становлення громадянського суспільства. *Вісник національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*, 850, 422-427.

138. Поппер К. Р. (1992) Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона. М.: Феникс, 448.

139. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса): у 2 т. Т. 1 (2016). О.: Юридична література, 676.

140. Прес-реліз «ЗМІ та довіра до українських і російських ЗМІ» 29.10.2014. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=425>

141. Проект Європейської рамкової конвенції з розвитку толерантності та боротьби з нетерпимістю від 10 листопада 2008 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.worldholocaustforum.org/media/dte/framework.pdf

142. Рамкова Конвенція про захист національних меншин від 01.02.1995. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055

143. Результати соціологічного дослідження «Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації» (2017). Київ, 5. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press0417.pdf>

144. Речь президента ЕСТП Вячеслава Моше Кантора на заседании круглого стола Европейского совета по толерантности и примирению. Монте-

Карло, Монако, 6 марта 2018 года [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://moshekantor.com/docs/125/>

145. Розслідування злочинів, вчинених на ґрунті нетерпимості (2012). К., 167.

146. Ролз Д. (1995) Теория справедливости. Новосибирск: Из-во Новосибирского университета, 536.

147. Рудич Ф. (2011) Політичний режим в Україні: тенденції формування. Політичний менеджмент, 5, 3-12.

148. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического Права [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://lib.ru/FILOSOF/RUSSO/prawo.txt_with-big-pictures.html

149. Рябов С. С. (2002) До проблеми визначення поняття громадянське суспільство. [Електронний ресурс]. Режим доступу: ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9146/Ryabov_Do_problemy_vyznachennya.pdf?sequence=1&isAllowed=y

150. Савич І. О. (2010) Особливості прояву політичної толерантності в сучасних крос-культурних відносинах. Третя міжнародна наукової конференції для студентів, аспірантів, науковців, 2, 4, 39-43.

151. Савич І. О. (2010) Підходи до класифікації толерантності в політичній сфері. Освіта регіону, 4, 19-23.

152. Сагитова Л. В. (2013) Леокадия Дробижева Черты профессиональной биографии: взгляд из Татарстана [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.journal.iea.ras.ru/online/2013/2013_3_160_166_Sagitova.pdf

153. Сборник статей памяти А. Крыштановского (2011). М.: НИУ ВШЭ, 8, 557.

154. Сіленко А. О. (2000) Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні: автореф. дис... д-ра політ. наук: спеціальність 23.00.02. К., 38.

155. Сіленко А. О. (2000) Соціальна держава: територія змін: монографія. Одеса: Видавничий центр УДАС ім.О.С.Попова, 2000. 280 с.

156. Скулиш Є. Д., Богданович І. Ю. (2016) Екстремізм як одна з головних загроз безпечному існуванню людини, суспільства та держави у ХХІ ст. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ, 1 (98), 19-35.
157. Слобожанкина Л. Р. Формирование межкультурной толерантности студентов – важная составляющая обучения иностранным языкам. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://interactive-plus.ru/e-articles/195/Action195-12792.pdf>
158. Солдатова Г. У., Нестик Т. А., Шайгерова Л. А. (2011) Принципы формирования толерантности и управления рисками ксенофобии. Национальный психологический журнал, 2(6), 60-79.
159. Солинин Н. Э. (2009) Основные подходы к определению понятия «толерантность». Ярославский педагогический вестник, 2, 4, 178-181.
160. Соловйова А. С. (2010) Проблема конформізму як прояву прагнення особи до підкорення у зарубіжній політичній думці 30-70-х рр. ХХ століття. Наукові праці, 118, 131, 44-49.
161. Сорокин П. А. (1992) Человек. Цивилизация. Общество. М.: Политиздат, 543.
162. Сорос Д. (1996) Сорос о Соросе. опережая перемены. М.: ИНФРА-М, 336.
163. Соснин В. А., Нестик Т. А. (2008) Современный терроризм: Социально-психологический анализ. Москва: Институт психологии РАН, 240.
164. Социология. Ее предмет, метод, предназначение (1995). М.: Канон, 352.
165. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 24 жовтня 1945 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010
166. Степанов П. В. (2004) Феномен толерантности. Классный руководитель, 3, 5-14.
167. Татаркевич В. (2000) История философии. Пермь: Издательство пермского университета, 273.

168. Ткачук В. (2011) Інформаційний вплив на політичну свідомість в умовах глобалізації. Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації, 1, 224-229.
169. "Толерантність населення України" моніторинг 1994 – 2010 рр. Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/2010/tolerantnist_u.pdf
170. Трачук В. (2008) Політична толерантність як механізм політичної взаємодії: проблеми та перспективи. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 37, 354-363.
171. Уолцер М. (2000) О терпимости. Пер. с англ. И. Мюрнберг. М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 160.
172. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/>
173. Устинова И. В. Политическая толерантность как компонент политической культуры и условие демократии [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2007/17/ystinova_iv.doc.pdf
174. Федорова Т. Н. Толерантность и формирование демократической политической культуры в транзитных обществах [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.portalus.ru>
175. Федорович Н. В. (2012) Толерантність як один з пороків сучасного суспільства [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.traducionalist.info/blog/tolerantnist_jak_odin_z_porokiv_suchasnogo_suspi lstva/2012-12-08-2790
176. Флибберг Б. (2000) Хабермас и Фуко – теоретики гражданского общества. Социологические исследования, 2, 27-136.
177. Фридлиндер Г. Готхольд-Эфраим Лессинг [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.bookz.ru/authors/lessing-gothol_d-efraim/lessing/1-lessing.Html

178. Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/797/836/1219/006_Habermas_45-53.pdf
179. Халипов В. Ф., Халипова Е. В. Власть. Политика. Государственная служба Словарь [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://power_politics.academic.ru
180. Ханстантинов В. О. (2008) Толерантність як риса світоглядної позиції особистості. Наукові праці. Серія "Політологія", 79, 66, 27-32.
181. Ханстантинов В. О. (2011) Політичний вимір толерантності: ідеї та проблеми: монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 336.
182. Ханстантинов В. О., Казачинський Є. Г. (2011) Тиск авторитарної свідомості на цінності толерантності. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова, 6, 96-102.
183. Хантингтон С. (2003) Столкновение цивилизаций. М.: АСТ, 603.
184. Хантингтон С. (2003) Третья волна. Демократизация в конце XX века. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 368.
185. Харченко Л. В. (2007) Політична культура регіональних політичних еліт: можливі підходи до вивчення (на прикладі Львівської області). Стратегічні пріоритети, 4 (5), 27-32.
186. Хенкин С. М., Кудряшова И. В (2015) Интеграция мусульман в Европе: политический аспект. Политические исследования, 2, 137-155.
187. Хожило І. І. (2010) Толерантність як складова професійної компетентності публічного службовця [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-02/10hiikps.pdf>
188. Хотинец В. Ю (2002) Этническая идентичность и толерантность. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 124.
189. Чебыкин А. А. (2012) Системный анализ подходов к понятию «толерантность». Психологическая наука и образование, 2, 1-16.
190. Чернобаев В. І. (2010) Деякі проблеми політичної соціалізації особистості у сучасній Україні. Гуманітарний журнал, 1-2, 123-126.

191. Шайгородський Ю. (2013) Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування. Сучасна українська політика, 28, 323-334.
192. Шалин В. В. Толерантность [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.sbiblio.com/BIBLIO/archive/shalin_tolerantnost/00.aspx
193. Шалин В. В., Альбов А. П. (2005) Право и толерантность: либеральная традиция в эпоху глобализации. 2-е изд., перераб. и доп. Краснодар: Краснодарская академия МВД России, 266.
194. Шанталь Муфф «О политическом» [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/pp/ppu_1/6.pdf
195. Швачко Е. В. (2001) Толерантность как психолого-социальный феномен. Социология: теория, методы, маркетинг, 2, 154-170.
196. Шемякина О. Д. (1994) Эмоциональные преграды во взаимопонимании культурных общностей (замечки историка о межгрупповой враждебности). Общественные науки и современность, 4, 104-114.
197. Шерман О. М. (2009) Чужі проти своїх: реальний і міфологічний вимір негативного стереотипу мігрантів. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія, 12, 68-73.
198. Ширшова И. Основные понятия и концепции Пьера Бурдьё [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.situation.ru/app/j_art_632.htm
199. Шлык Л. Н. (2010) Политическая культура в системе культуры общества. Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств, 4, 51-53.
200. Шмідт К. Поняття політичного. [Електронний ресурс]. Режим доступу: lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/307/13.pdf
201. Шуберт К., Кочев И. А. (2012) Гражданское общество и его границы. Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология, 3(19), 108-127.
202. Юрій М. Ф. (2005) Соціологія. Київ: Кондор, 288.

203. Яковлев Д. В. (2011) Раціоналізація політичної комунікації як альтернатива медиатизації взаємодії влади та суспільства в Україні. Актуальні проблеми політики, 12-18, 19-26.

204. Ярош О. Б. (2009) Гендерна політика Скандинавських країн: суб'єкти гендерних перетворень. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї, 17, 312-319.

205. Ярош О. Б. (2009) Гендерний аналіз законодавства України про місцеві вибори. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, 1, 50-55.

206. BBC news Україна [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-44572475>

207. Chantal Mouffe: Agonistic Democracy and Radical Politics. Pavilion journal for politics and culture [Електронний ресурс]. Режим доступу: pavilionmagazine.org/chantal-mouffe-agonistic-democracy-and-radical-politics/

208. Donald Trump pulls US out of UN global compact on migration. The Guardian. 2017. December. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.theguardian.com/world/2017/dec/03/donald-trump-pulls-us-out-of-un-global-compact-on-migration>

209. Gallup: Brennan M. Record-High 75% of Americans Say Immigration Is Good Thing. Gallup. June 21, 2018 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.gallup.com/corporate/212336/what-we-do.aspx>

210. Gibson J. L. (2007) Political intolerance in the cotext of democratic theory. The Oxford Handbook of Political behavior. Oxford university press.

211. Global Poll: Widespread Perception of Serious Lack of Political Tolerance. World Public Opinion.org [Електронний ресурс]. Режим доступу: worldpublicopinion.net/global-poll-widespread-perception-of-serious-lack-of-political-tolerance/

212. Grabosky P. N. (1999) Zero Tolerance Policing. Trends and Issues in Crime and Criminal Justice, 25, 102, 1-4.

213. Handbook on European non-discrimination law 2018. Luxembourg: Publications Office of the European Union [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_non_discrim_law_ENG.pdf

214. Moreno-Riano G. (2006) *Tolerance in the twenty-first century: Prospect and Challenges*. Lanham. MD: Lexington books, 256.

215. Negative views of democracy more widespread in countries with low political affiliation. Pew research center [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/03/08/negative-views-of-democracy-more-widespread-in-countries-with-low-political-affiliation>

216. Pew research center Negative views of democracy more widespread in countries with low political affiliation [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/03/08/negative-views-of-democracy-more-widespread-in-countries-with-low-political-affiliation/>

217. Schmitt C. (2004) *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen*. Duncker & Humblot, 108.

218. Schmitt C. (1933) *Staat Bewegung, Volk: die Dreigliederung der politischen Einheit*. Front Cover. Copyright by Hanseatische Verlagsanstalt. Germany, 46.

219. Starr B., Labott E. (2015) *Acosta Obama authorizes resupply of Syrian opposition*. Washington (CNN) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://edition.cnn.com/2015/10/05/politics/russia-ground-campaign-syria-isis/index.html>

220. The Constitution [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.whitehouse.gov/about-the-white-house/the-constitution/>

221. Walzer M. *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustration* (1977). Basic Books, 361.

222. Walzer M. (2004) *Arguing about war*. Logos: Yale University Press, 1-5.

223. Widmalm S. *Political tolerance in the global south Images of India, Pakistan and Uganda* [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.taylorfrancis.com/books/9781317078647>

**Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про
апробацію результатів дисертації.**

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Іванова А. В. (2016) Трактовки політичної толерантності в контексті гармонізації сучасних соціально-політичних відносин. Актуальні проблеми політики, 57, 31-38.
2. Іванова А. В. (2017) Інформаційний вплив на формування толерантної свідомості в контексті політичного самовизначення. Політікус, 2, 75-78.
3. Іванова А. В. (2016) Політичний конфлікт та інтолерантність в соціально-політичному вимірі. Актуальні проблеми політики, 58, 41-50.
4. Іванова А. В. (2017) Міграційна інтолерантність як соціальне явище глобалізаційних процесів. Актуальні проблеми політики, 60, 154-161.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

5. Іванова А. В. (2017) Особливості феномену радикалізму в сучасній Україні. European political and law discourse, 4, 3, 159-163.
6. Іванова А. В. (2018) Політичний екстремізм в контексті глобалізаційних викликів сучасності. European political and law discourse, 5, 3, 101-106.

Тези доповідей на наукових конференціях:

7. Іванова А. В. (2016) Проблема політичної толерантності в умовах сучасної України. Стихія політики: Еволюція та революція на тему : матер. Другого Південноукраїнського конвенту Міжнародної асоціації студентів політичної науки. Одеса, 20-24. Форма участі: доповідь, тези.
8. Іванова А. В. (2016) Погляди науковців на особливості прояву політичної толерантності у відносинах держава-людина. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції :

- матер. Міжнар.наук.-практ. конф. Одеса, 1, 238-240. Форма участі: доповідь, тези.
9. Іванова А. В. (2016) Політичний плюралізм як імператив забезпечення політичної толерантності та демократії. Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 87-89. Форма участі: тези.
 10. Іванова А. В. (2016) Політична культура як акумулюючий чинник політичної толерантності. Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 71-74. Форма участі: тези.
 11. Іванова А. В. (2017) Форми прояву політичної нетерпимості в соціально політичному просторі. Матеріали XX Ювілейної міжнародної звітної конференції юних юристів, студентів аспірантів і молодих вчених, присвяченої 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права. Одеса, 1, 374-376. Форма участі: доповідь, тези.
 12. Іванова А. В. (2017) Політична толерантність та політичний конформізм. Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Одеса, 1, 231-234. Форма участі: доповідь, тези.
 13. Іванова А. В. (2017) Принцип толерантності в контексті політичного вибору. UChoice: 4P: матеріали Третьої міждисциплінарної науково-практичної конференції. Одеса, 16-19. Форма участі: доповідь, тези.
 14. Іванова А. В. (2018) Політична дискримінація як проблема інституту толерантності. Грані права: XXI століття: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та аспірантів. Одеса, 1, 491-493. Форма участі: доповідь, тези.

Апробація результатів дослідження.

1. Другий Південноукраїнський конвент Міжнародної асоціації студентів політичної науки «Стихія політики: Еволюція та революція» (м. Одеса,

18-19 березня 2016 р.). Форма участі: очна, доповідь, тези.

2. Міжнародна науково-практична конференція «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 20 травня 2016 р.). Форма участі: очна, доповідь, тези.
3. Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Львів, 1,2 липня 2016 р.). Форма участі: дистанційна, доповідь, тези.
4. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії» (м. Київ, 19-20 серпня 2016 р.). Форма участі: дистанційна, доповідь, тези.
5. XX Ювілейна міжнародна звітна конференція юних юристів, студентів аспірантів і молодих вчених, присвяченої 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 12 травня 2017 р.). Форма участі: очна, доповідь, тези.
6. Міжнародна науково-практична конференція «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.). Форма участі: очна, доповідь, тези.
7. Третя міждисциплінарна науково-практична конференція «UChoice: 4P» (м. Одеса, 6 жовтня 2017 р.). Форма участі: очна, доповідь, тези.
8. Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та аспірантів «Грані права: XXI століття» (м. Одеса, 19 травня 2018 р.). Форма участі: очна, доповідь, тези.